

Випуск репрезентує комплекс актуальних проблем, досліджуваних науковцями та аспірантами Центру українознавства філософського факультету. Зокрема, аналізуються специфіка етнічної, релігійної та гендерної ідентичностей українського народу в контексті соціокультурних трансформацій, теоретичні й практичні питання діяльності мистецької та церковної еліти, сфера освіти українського зарубіжжя та інші історичні, філософські та культурологічні проблеми сучасного українознавства.

Для викладачів, наукових працівників, аспірантів, студентів.

The issue represents the complex of actual scientific problems studied by the researchers and aspirants of the Center of Ukrainian Studies of the Faculty of Philosophy. In particular, the specify of ethnic, religious and gender identities of the Ukrainians in the context of socio-cultural transformations, theoretical and practical questions of activity of art and church's elite, the education of the Ukrainians abroad as well as some other historical, philosophical and culturological problems of modern Ukrainian Studies are analyzed.

For scientists, professors, postgraduates, students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	М.І. Обушний, д-р політ. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	С. Р. Кагамлик (заст. відп. ред.), канд. іст. наук, старш. наук. спів-роб.; К. А. Кобченко (відп. секретар), канд. іст. наук; І. В. Верба, д-р іст. наук, проф.; Л. П. Гнатюк, д-р філол. наук, проф.; Т. Г. Горбаченко, д-р філос. наук, проф.; Л. В. Грицик, д-р філол. наук, проф.; М. В. Довбищенко, д-р іст. наук, доц.; О. П. Івановська, д-р філол. наук, проф.; В. П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; В. Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України; А. Є. Конверський, д-р філос. наук, проф., чл.-кор. НАН України; А. М. Лой, д-р філос. наук, проф.; В. І. Лубський, д-р філос. наук, проф.; А. К. Мойсієнко, д-р філол. наук, проф.; В. І. Панченко, д-р філос. наук, проф.; Г. Ф. Семенюк, д-р філол. наук, проф.; В. І. Сергійчук, д-р іст. наук, проф.; О. І. Салтовський, д-р політ. наук, проф.; О. І. Ткач, д-р політ. наук, проф.; В. Ф. Цвих, д-р політ. наук, проф.; М. Л. Шульга, д-р політ. наук, проф.; В. І. Ярошовець, д-р філос. наук, проф.
Адреса редколегії	03033, Київ, вул. Володимирська, 60, Центр українознавства ☎ (38044) 239-34-96
Затверджено	Вченою радою філософського факультету 27.12.10 року (протокол № 7)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова президії ВАК України № 1-05/1 від 25.01.02
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідоцтво про державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

Воропасва Т. Етнічна ідентичність українського народу на тлі закономірностей українознавства	4
Конча С. Білі хорвати і населення українського Прикарпаття у IX – XI ст.	6
Кирик Л. Хотинська війна 1621 року в контексті українського державотворення	11
Кагамлик С. Галицька складова київської церковної ієрархії XVII – XVIII ст.	13
Кобченко К. Спорудження корпусу університетської бібліотеки: історія Київського університету, якої не сталося	17
Лобко Н. Інформаційний потенціал українських генеалогічних джерел та його використання у XVII – сер. XIX ст.	22
Мостяєв О. Соціально-економічні особливості модернізації підросійської та радянської України в колоніальних умовах	24
Ціпко А. Українська культурна типізація в інформаційних обмінах	31
Ковтун Л. Колористичні уявлення українців про красу, прекрасне: філософсько-світоглядний аналіз.....	33
Калач В. Релігійна ідентичність українських громадян та соціокультурні трансформації	37
Грабовська І. Проблеми ґендерної ідентичності в українській соціогуманітаристиці	39
Авер'янова Н. Сучасна українська еліта: перспективи розвитку	41
Литвиненко О. Інформаційна безпека в проблемному колі сучасного українознавства.....	44
Єременко М. Органи самоорганізації населення як сучасна форма спільного згуртування українських громадян	47
Божук Л. Становлення українознавчої освіти за межами України: історичний контекст.....	52
Пархоменко Н. Українська трудова міграція в контексті глобалізації	55

CONTENTS

Voropayeva T. Ethnic identity of the Ukrainians on the background of regularity of Ukrainian studies.....	4
Koncha S. White Croats and the population of the Ukrainian Pre-Carpathians in the 9 th – 10 th centuries	6
Kyryk L. Hotyn's war of 1621 in the context of Ukrainian state's development.....	11
Kagamlyk S. Galician component of the Kyiv church's hierarchy in the 17 th – 18 th centuries	13
Lobko N. Informative potential of the Ukrainian genealogical sources and its using in the 17 th – the middle of the 19 th centuries.....	17
Kobchenko K. Constructing of the University's library building: the history of the Kyiv's University, which never happened	22
Mostyaev O. Socio-economic specificity of modernization of under-Russia and soviet Ukraine under colonial conditions	24
Tsipko A. Ukrainian cultural typification in the informative exchanges	31
Kovtun L. Color imaginations on Beauty of the Ukrainians: philosophic-consciousness analysis	33
Kalach V. Religious identity of the Ukrainian citizens and socio-cultural transformations.....	37
Grabovska I. Problems of gender identity in Ukrainian socio-humanities	39
Averyanova N. Modern Ukrainian elite: the perspectives of development	41
Lytvynenko O. Informative security in the problem's circle of modern Ukrainian Studies	44
Yeremenko M. The population self-organizing bodies as a modern form of common solidarity of Ukrainian people.....	47
Bozhuk L. Establishment of the Ukrainian Studies abroad: historical context	52
Parkhomenko N. Ukrainian labor migration in the context of globalization	55

ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ НА ТЛІ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Статтю присвячено аналізу етнічної ідентичності українців на тлі закономірностей українознавства.

The article is devoted to the analysis of ethnical identity of the Ukrainians against the background patterns of Ukrainology.

Сьогодні існує велика кількість концепцій етнічної та національної ідентичності. Окремі автори (Н. Лебедєва, В. Павленко, Г. Солдатова, Т. Стефаненко та ін.) намагаються узагальнити деякі закономірності формування етнічної ідентичності. Проте до цього часу ще не окреслена специфіка становлення і розвитку етнічної ідентичності на тлі закономірностей сучасного українознавства. Це й зумовило вибір теми даної статті, метою якої є аналіз виникнення, становлення і розвитку етнічної ідентичності українського народу на тлі загальних закономірностей сучасного українознавства.

Історія філософської думки показує, що категорія "закон" формувалась у контексті уявлень про організуючі функції надлюдської впорядковуючої сили, людини (очільника роду, ватажка племені), спільноти, держави, моральних і правових норм. Поступово формувались закони **морально-етичні** (сукупність правил співжиття у суспільстві, норм поведінки тощо), **релігійні** (сукупність приписів про те, яким чином мають відбуватися релігійні обряди й ритуали, яким чином мусять поводити себе віруючі), **юридичні** (окреслення сфер дозволеного і недозволеного; встановлені владою загальнообов'язкові правила, що мають юридичну силу на певній території) та інші. Закони дозволяють фіксувати основні характеристики буття: істотність, загальність, повторюваність, регулярність, стійкість, упорядкованість, необхідність та ін. Отже, **закон** – це об'єктивно існуючий, постійний і необхідний взаємозв'язок між предметами, об'єктами, явищами і процесами, що впливає з їхньої сутності й внутрішньої природи, зумовлюючи їх упорядкований розвиток та зміни.

В Новий час виникло поняття "**закон природи**", воно тлумачилось як вираз внутрішніх, суттєвих, стійких відносин і зв'язків між об'єктами та явищами природи, що зумовлює їхню впорядкованість і тенденції розвитку. Морально-етичні, релігійні та юридичні закони не мають такої універсальності, як природні закони. Тому мислителі та вчені наголошували, що на основі знання законів природи можливе досить точне прогнозування багатьох процесів та явищ.

Накопичення достатньої кількості емпіричних фактів створило умови для формулювання **законів науки**, тобто емпірично встановлених, зафіксованих і описаних положень і аксіом, які стосуються загальних, стійких, повторюваних відношень у природі, соціумі та культурі, а також істотних, регулярних і чітко виражених зв'язків між явищами. Отже, науковий закон – це знання, сформульоване в поняттях, які відображають причинно-наслідкові зв'язки між предметами, об'єктами, явищами і процесами.

Якщо **закони природи** діють об'єктивно, незалежно від того, чи знають про них люди, чи ні, то **закони науки** є відображенням законів об'єктивного світу в людській свідомості. Відкриття наукових законів – це складний процес поступового переходу людської думки від аналізу випадково накопичених емпіричних фактів до пізнання найголовнішого і найсуттєвішого. Наукові закони не можна ототожнювати з теоріями, аксіомами, гіпотезами, принципами, моделями тощо.

Сучасна наука розрізняє закони **за ступенем загальності та ареалом дії** (загальні і часткові), **за спо-**

собом їх прояву та рівнем детермінації (динамічні і статистичні), **за специфікою процесів**, що відбуваються в природному і соціальному світі (природні і соціальні), **за специфікою системного підходу** (закони організації, функціонування і розвитку системи) та за іншими критеріями. Відповідно до цього існують **різні типи наукових законів**: 1) **загальні** (що виражають найзагальніші взаємозв'язки і проявляються на всіх структурних рівнях універсуму, наприклад, закон переходу кількісних змін у якісні, закон збереження енергії), 2) **часткові** (що виражають зв'язки між конкретними (фізичними, хімічними або біологічними) властивостями об'єктів, предметів та явищ, наприклад, закон природного добору, закони термодинаміки), 3) **динамічні** (які реалізують ідею однозначного причинного зв'язку, коли точне значення одних величин зумовлює точне значення інших величин), 4) **статистичні** або **імовірнісні**¹ (які стосуються опису масо-подібних (тобто колективних) явищ, котрі розглядаються як наслідок дії цілого комплексу причин, де поруч із загальними діють випадкові причини, цей опис базується на "законі великих чисел", який реалізується за допомогою математико-статистичного апарату теорії ймовірності)², 5) **соціальні** (відносно сталі й систематично відновлювані повторюваності, які проявляються у відносинах між націями, етносами, класами, соціально-демографічними, субкультурними і професійними групами, між суспільством і сім'єю, соціальною організацією і особистістю тощо; у сфері дії цих законів може знаходитися суспільство в цілому або якась його частина (часто у певний проміжок часу))³. Існують також закони **емпіричні** (тобто закони, що отримані з дослідів, вони мають лише відносне значення, оскільки діють тільки тоді, коли є відповідні передумови), **детермінаційні** (тобто закони, що будуються виключно на принципі детермінізму і причинно-наслідкових зв'язках) та інші. Всі ці закони характеризують **різні типи розуміння** причинних відношень у світі, а також **різні способи пояснення і передбачення** явищ.

Відомо, що можливість відкриття і формулювання законів у **природничих** науках є більшою, ніж в **соціогуманітарних**. У зв'язку з цим, в соціогуманітарних науках, в тому числі й в українознавстві, факти, події і явища описуються переважно через наукові **закономірності**, адже "**закономірне**", наприклад, в етносоціальній сфері виявляється не тільки через необхідні й упорядковані явища, але й через випадкові та хаотичні, виступаючи як **тенденція**.

¹ Сучасна наука розглядає статистичні закони як імовірнісні закономірності, адже вони не дають однозначних передбачень.

² У XX ст. з переходом до неklasичної та постнеklasичної науки відбулись дискусії щодо співвідношення динамічних і статистичних законів, зокрема, було доведено, що за динамічними законами "ховаються" випадкові й масо-подібні явища. Наслідком цих дискусій стало специфічне поєднання цих типів законів для вивчення складних систем, які здатні до еволюції та самоорганізації (цей принцип найкраще реалізований у синергетиці).

³ При формулюванні соціальних законів потрібно враховувати активну, цілеспрямовану діяльність учасників соціальних подій, а також дію стихійних суспільних чинників. Реалізація соціальних законів залежить не лише від зовнішніх об'єктивних умов, але й від суб'єктивних факторів.

Сучасне українознавство плідно використовує деякі закони і закономірності, виявлені у межах інших наук: 1) розмежування етнологією специфіки етнічних і націєтворчих процесів (В. Козлов, Ю. Семенов та ін.); 2) культурологічний опис специфіки культурної адаптації людських спільнот (Е. Маркарян та ін.); 3) соціологічний закон інтелектуальної еволюції людства (О. Конт); 4) історичне розведення "потестарного" й "політичного" (Л. Куббель та ін.); 5) політологічне розмежування донаціональних і національних держав (В. Лісовий та ін.); 6) соціально-психологічний опис специфіки та закономірностей функціонування соціокультурного простору (К. Левін, В. М'ясищев та ін.); 7) синергетичний аналіз процесів самоорганізації суспільних систем (І. Пригожин та ін.).

Закономірність – це основне положення конкретної науки, що характеризує перебіг певних процесів у природі, суспільстві або культурі, які окреслюють стійку тенденцію або сталу спрямованість у змінах будь-якої системи. Наукові закономірності є більш багатозначними, ніж закони науки. Якщо **закони** вказують на загальні, суттєві, глибинні зв'язки між предметами, об'єктами, явищами і процесами; їм підпорядковується велика група явищ та процесів, то **закономірності** вказують на певний порядок, послідовність, тенденції розвитку явищ і процесів, відображаючи характер і зміст їхнього становлення, функціонування й розвитку в цілому. Між законами і закономірностями існує своєрідний зв'язок: по-перше, закономірностями часто називають певну сукупність пов'язаних між собою законів, які забезпечують своєю дією стійку тенденцію або спрямованість у змінах процесів чи систем, по-друге, законом часто стає пізнана і перевірена на практиці закономірність.

Таким чином, закони і закономірності українознавства являють собою **ядро** цієї **інтегративної науки**. Для розвитку українознавства дуже важливим є знання і розуміння всієї доступної для спостереження, вивчення і перетворення української реальності (природно-географічної, культурно-історичної, етнонаціональної, соціально-економічної, геополітичної тощо). У зв'язку з цим, важливим завданням українознавства є формулювання і обґрунтування законів і закономірностей, поглиблення на цій основі наукових знань та використання їх не тільки як необхідного елемента **цілісного світогляду** громадян України, але й як важливої складової **наукової картини світу** загалом. Проте загальні закони у сфері українознавства можуть діяти як **тенденції**, тому в цих випадках потрібно обов'язково враховувати ті особливості України, які визначаються специфікою її культури, духовності, економіки, етноісторичного та геополітичного розвитку.

Отже, **закономірності українознавства** – це наукові положення, які: а) характеризують становлення, перебіг і функціонування різноманітних (геокультурних, соціокультурних, етнічних, націєтворчих, державотворчих) процесів та явищ на теренах України і в середині української спільноти; б) віддзеркалюють об'єктивно існуючі, типові й повторювані зв'язки між подіями, процесами та явищами на будь-якому рівні самоорганізації українського народу; в) розкривають системну цілісність українства та окреслюють зміст і напрями розвитку України й українського народу.

Закономірності українознавства формулюються в результаті комплексного дослідження: 1) специфічних аспектів виникнення, становлення, функціонування і розвитку способу життєдіяльності українців, створених ними інституціональних структур та різних сфер суспільного життя загалом; 2) розвитку української культури та процесів культуротворення; 3) прийомів і способів внутрішньої самоорганізації української спільноти;

4) провідних видів діяльності українства; 5) особливостей історичного поступу українського народу тощо. Закони й закономірності українознавства виконують цільову, прогностичну, регулятивну та інші функції. Знання закономірностей українознавства необхідне для успішного управління усіма процесами, що відбуваються в українському суспільстві та державі.

Можна навести приклад деяких **українознавчих закономірностей**, виявлених відомими науковцями, які працювали у Центрі українознавства: 1) в результаті інтеграції племен склавинів (представлених Празько-Корчацькою культурою) та антів (представлених Пеньківською культурою) в межах українського лісостепу утворився етнокультурний симбіоз, який став основою зародження українського етносу [1, с. 310]; 2) за даними історії, археології, етнографії, мовознавства, антропології, українці XVI – XVIII ст. були безпосередніми генетичними нащадками людності Південної Русі X – XIV ст. Отже, русини Середнього Подніпров'я, Волині, Галичини, Поділля за етнічними ознаками були праукраїнцями, які створили державу Русь зі столицею в Києві [3, с. 55, 57, 67, 75]; 3) в антропологічному складі українського народу знайшли відображення етногенетичні процеси на теренах України, про що свідчить антропологічне дослідження українців і опис морфологічної спадковості на теренах Середньої Наддніпрянщини [4, с. 196 – 200].

Процес становлення і розвитку етнічної ідентичності українського народу так само відбувається в руслі певних закономірностей: 1) у будь-якої людини є потреба відчувати себе частиною спільноти, яка обов'язково має привабливі характеристики; 2) в процесі етнічної ідентифікації діє відоме правило: члени груп (спільнот) схильні одночасно перебільшувати свою внутрішньогрупову подібність і міжгрупові відмінності; 3) етнофори роблять усе, щоб у соціальному порівнянні диференціювати свою групу (спільноту) в позитивний бік для того, аби досягти позитивної етнічної ідентичності; 4) позитивна етнічна ідентичність надає етнофорам відчуття психологічної безпеки і стабільності; 5) членам будь-якої етнічної групи (особливо у періоди соціальних змін і трансформацій) властиво перебільшувати позитивні риси й ознаки власної спільноти і занижувати такі ж риси й ознаки іншої групи; 6) послідовність стадій розвитку етнічної ідентичності не є універсальними для усіх народів світу; 7) етнічна ідентичність сильніше виражена у тих народів, що живуть в культурному середовищі, яке значно відрізняється від власного; 8) як правило, високостатусна група (спільнота) є привабливою для членів інших груп (спільнот), які вважають її референтною (еталонною) групою і хочуть належати до неї.

Всі ці закономірності чітко проявлялися упродовж етнічної історії українського народу: етнічна ідентичність українців почала формуватися в другій половині I тис.; перший спільний етнонім було зафіксовано в другій половині IX ст.; в другій половині XVI етнічна ідентичність українців почала трансформуватися в національну. Можна окреслити основні етапи процесу формування ідентифікаційних матриць українців, що були зумовлені культуротворчою діяльністю української спільноти. На I етапі (II – III ст. – IX – X ст.) в межах ідентифікаційних матриць почалось становлення метаєтнічної (слов'яни), локальної, племінної, мовної ідентичності. На II етапі (IX – X ст. – кінець XVI ст.) відбувалось становлення територіальної, етнічної, політичної (державної), релігійної, субкультурної, становой, майнової, протонаціональної (етнорелігійної). На III етапі (який розпочався у XVII ст. і триває й нині) формувалась національна, соціально-професійна, громадянсько-політична, континентальна, загальнолюдська ідентич-

ність (звичайно, на кожному з цих етапів функціонували також вікова, статеві та інші ідентичності). При цьому на кожному етапі виділялась домінуюча ідентичність (або група ідентичностей), яка зумовлювала розподіл інформації в ідентифікаційній матриці суб'єкта і впливала на структурування та ієрархізацію ідентифікаційної матриці, а також на визначення значущих параметрів порівняння власної спільноти з іншими. Таким чином, культуротворча діяльність українського народу не тільки суттєво впливає на зміни внутрішньої структури ідентифікаційних матриць етнофорів, але й на змістовне наповнення цих матриць. В різні історичні періоди в ідентифікаційних матрицях українців домінували різні ідентичності – плеємна, територіальна, етнічна, релігійна, державна, національна, громадянсько-політична та інші [2, с. 18].

Для повноцінного формування національної ідентичності необхідні смислові зв'язки (специфічні динамічні утворення), які не тільки "зшивають" до купи особистість та її національну спільноту, поєднуючи ціннісно-смислову сферу особистості й ціннісно-смисловий універсум національної культури, але й виступають "містком" між соціальним і культурним та засадничою духовно-світоглядною основою для формування будь-якої колективної ідентичності. Світоглядні системи українського народу (міфологічні, релігійні, науково-філософські) репрезентують не тільки різні смислові нашарування в українській духовності, але й смисловий зміст українського буття. Актуалізація ідейного, образного та смислового змісту культури значно прискорює процес кристалізації української ідентичності. Отже, для формування національної ідентичності вкрай необхідними є смислові зв'язки між особистістю та її національною спільнотою, а також чітко структуроване смислове поле української ідентичності. Проведене нами теоретико-емпіричне дослідження дозволило з'ясувати, що

антиукраїнський інформаційний тиск з боку Росії негативно впливає передусім на осіб з маргіальною і зміненою етнічною ідентичністю. Продовжується трансформація колективної ідентичності громадян України (нівелюється пострадянська ідентичність, зростає етнічна, національна і європейська ідентичність (престижність громадянсько-політичної ідентичності зростає більш повільно на Сході й Півдні України, на відміну від Півночі, Центру та Заходу України); з другої половини 2001 р. почала стрімко зростати релігійна ідентичність, у 2006 – 2007 рр. виросло значення регіональної ідентичності (при грамотній регіональній політиці цей тип ідентичності міг би стати базовим підґрунтям для зміцнення загальноукраїнської ідентичності). На жаль, упродовж 2010 р. було зафіксовано падіння рівнів розвитку національної та європейської ідентичності громадян України.

Оскільки в СРСР обезцінювалася й обезсмыслювалася і українська національна культура, і українська національна ідентичність, то сьогодні існує нагальна потреба в переосмисленні та валоризації (відновленні ціннісного значення) української національної культури, української ідеї та національної ідентичності. Надзвичайно необхідним є також вивільнення всього українського з-під тиску антиукраїнських репресивних тенденцій. Одним з дієвих чинників у цій справі може стати українська компетентність громадян України.

1. Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу / В.Д. Баран, Я.В. Баран. – К., 2002. – С. 310. 2. Воропаєва Т. Формування ідентифікаційної матриці та культуротворча діяльність українців / Т. Воропаєва // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Українознавство. – № 13. – К., 2009. – С. 15 – 18. 3. Залізняк Л.Л. Походження українського народу / Л.Л. Залізняк. – К., 1996. – С. 55, 57, 67, 75. 4. Сегеда С. Антропологічний склад українського народу / С. Сегеда. – К., 2001. – С. 196 – 200.

Надійшла до редколегії 25.10.10

С. Конча, канд. іст. наук

БІЛІ ХОРВАТИ І НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРИКАРПАТТЯ У IX – XI СТ.

Розглядається питання про плем'я хорватів (білих хорватів), яке, на загальне переконання, мешкало в українському Прикарпатті близько IX – X ст. Проте, на думку автора, сукупність відомих фактів заперечує цю локалізацію.

The question concerning the ancient tribe of the Croats (White Croats), which according to the common persuasion occupied the Ukrainian Pre-Carpathians around the 9th – 10th centuries are looked through. But, according to the author's opinion, the sum of well-known facts disclaims this location.

У вітчизняній історіографії давно і міцно затвердилась думка, що населення, яке напередодні утворення Київської Русі займало терени українського Прикарпаття і Закрпаття звалось "білі хорвати". Між тим, згадки джерел про хорватів настільки стислі й непевні, що висловлене більше ста років тому зауваження М.С. Грушевського: "сумнівна річ, чи було українське плем'я зване Хорватами і не знати, де воно сиділо" [7, с. 213] на сьогодні аналістично не втратило своєї актуальності.

"Білі хорвати" в літописанні з'являються тільки раз в розповіді "Повісті минулих літ" про розселення слов'ян з Дуная: "Яко пришедше, сѣдоша на рѣцѣ имянем Моравѣ и прозвашася Морава, а друзии Чесѣ нарекошася. А се ти же Словѣне: Хорвати Бѣли и Сѣрпъ (ЛЛ. Серебъ) и Хорутане; Волохомъ бо нашедшимъ на Словены на Дунаиския и сѣдшимъ в нихъ и насилыщемъ имъ. Словѣни же ове пришедше и сѣдоша на Вислѣ и прозвашася Ляховѣ..." [19, с. 8]. Як неважко бачити, і зміст розповіді й згадані поряд інші етноніми явно вказують на те, що йдеться про дунайських (балканських) хорватів і саме їх літописець вважає за потрібне назвати "білими" (хоча, наскільки відомо, цей додаток ніколи не фігурував у самоназві південних хорватів).

Про "Бєлохорватів тобто білих хорватів" (Βελοχρῶται τοῦτοι ἢ οὐτοι Χρῶται) веде мову також Константин Багрянородний [10, с. 131, 135, 141], який розміщує їх "по той бік Багіварії (= Баварії)" або ж "по той бік Туркії (= Угорщини)", дивлячись на Константина поля, а, отже, вказуючи на терени північніше Дуная, Татр і Карпат. Саме ці вказівки послугували основою для стійкого уявлення про "білих хорватів" в українському Прикарпатті. Проте імператор тут же конкретизує свої свідчення, зазначивши, що білі хорвати живуть біля "Франгії" (країни франків, тут, очевидно, територія Німеччини) і межують з "нехрещеними сербами", тобто західними сербами або сербами, які, за сукупністю західних джерел, надійно локалізуються у доріччях рр. Заале й середньої Ельби [16, с. 111 – 112].

Дані Константина дозволяють, начебто, розмістити білих хорватів десь у найближчому сусідстві з Чехією та Моравією – між верхніми течіями Ельби та Вісли [12, с. 11 – 14, 52 – 76]. Ця локалізація підтверджується описом кордонів Празької єпископії, засвідченого грамотою 1086 року, але сягаючим прототипу часів імператора Оттона I (962 – 973), де хорвати двічі (Chrouati et

altera Chrowati) згадані біля північного кордону діоцезу – між Ельбою та Одером [3, с. 21 – 26; 9, с. 157 – 159].

Більш рання згадка західнослов'янських хорватів міститься в творі англійського короля Альфреда I Велико-го (написаного близько 890 – 893 рр.), де хорвати (Horoti, Horiti) фігурують як північно-східні сусіди Моравії [27, с. 66 – 96]. На заході Horoti сусідили з далемінцями, які вважаються східним відгалуженням надельбських сорбів [16, с. 112], а на півночі – з країною Мегд (Maegðaland) [13, с. 23, 27], що, на думку ряду польських дослідників, може бути тотожною до області мазов'ян на середній Віслі, хоч ця ідентифікація непевна [2, с. 18 – 19; 27, с. 96 – 98]. Східні межі хорватів-хоротів у Альфреда, на жаль, лишилися невизначеними.

Хоча у вищезгаданій грамоті Празького єпископату хорвати згадані в переліку невеликих племен на чесько-польському (чесько-силезькому прикордонні), сукупність даних Альфреда і Константина дозволяють вважати, що в кінці IX – першій половині X століть плем'я хорватів переживало період піднесення. Порфірогенет неодноразово називає Білу Хорватію також *μεγάλη* "велика", вона мала свого власного правителя (архонта), хоча і залежного від германського короля Отона [10, с. 131]. Крім того, наводяться дані, які начебто вказують на наявність у хорватів регулярної військової організації. За словами Константина, Велика ("Біла") Хорватія *"виставляє ще менше кінноти й пішого війська ніж хрещена Хорватія"* [10, с. 141]. При цьому з розповіді про балканську ("хрещену") Хорватію випливає, що ця країна мала чималу військову силу, зокрема виставляючи до 100 тисяч пішого війська і 6 тисяч кінноти [10, с. 139]. Отже, хоча з точки зору правителя Візантії "Велика Хорватія" є порівняно слабкою державою, вона все ж має у розпорядженні сили, що про них взагалі не було би потреби вести мову, якби "білі хорвати" були лише дрібним племенем у чеських горах.

Зважаючи на характер свідчень Альфреда, його "хороти" також виглядають потужним етнічним і, треба думати, політичним утворенням, адже у цього автора на просторі між Дунаєм і Балтійським морем відзначені лише найбільш відомі союзи племен (як ободрити, велети, серби) й держави (Моравія). Хоча не можна сприймати буквально вказівку на те, що "хороти" обіймають простір між Моравією і Мазовією, виглядає цілком імовірним, що хорвати на той час стояли на чолі союзу племен, що охоплював чималі терени в регіоні [27, с. 66 – 90].

Згідно з даними Порфірогенета, колись могутня Моравія в його часи опинилась зовсім знесиленою і знелюдненою через постійні набіги "турків" (= угрів-мадярів), її населення розбіглося по навколишнім країнам [10, с. 161, 165, 169]. Натомість білі хорвати становлять поважну силу в регіоні, з турками (уграми) вони підтримують дружні стосунки й мають з ними родинні зв'язки (очевидно маються на увазі династичні шлюби) [10, с. 131].

Про плем'я хорватів ("харватин") згадує арабський історик і географ аль-Масуді (друга чверть X ст.), називаючи його в ряду слов'янських племен, що мешкали на північ і захід від Карпат: "марава", "дулаба", "сарбин" (лужицькі сорби), "манабан" (= мазов'яни?), "валінана", але, на жаль, не наводячи більш певної локалізації [4, с. 136].

Таким чином, не лишається сумніву, що в останній чверті IX ст. – середині X ст. на території, що відповідає нинішній Північній Чехії і Південно-Західній (Південній?) Польщі існувало потужне племенне об'єднання ранньодержавного типу, що деякий час носило назву "Великої Хорватії" або "Білої Хорватії".

Ми підходимо до найбільш важливого для нас питання про східні межі Великої Білої Хорватії. На думку великої групи дослідників, вони виходили на Верхній

або навіть Середній Дністер. Підставою для цього є вказання Константина Багрянородного про напади на терени Великої Хорватії пачинаків (= печенігів), що кочували у степах Надчорномор'я [10, с. 114]. Проте, географічна цінність цієї подорожньої дещо нівелюється згадкою про межування печенігів (племені Гила) з "Туркією" (Угорщиною) *від півночі* [10, с. 157, 167]. Це свідчення може бути інтерпретоване таким чином, що у своїх сезонних перекочівах печеніги досить регулярно досягали районів Верхнього Подністров'я, дійсно опиняючись у цьому разі північніше "Туркії", а, відтак, окремі їхні набіги могли сягати Повіслення і навіть більш західних теренів.

Наступне вказання Багрянородного трактується так само неоднозначно і наводиться одними дослідниками на користь, а іншими на заперечення перебування хорватів у Верхньому і Середньому Подністров'ї. Зауваживши, що білі хорвати не мають ані військового ані торгівельного флоту, бо живуть далеко від моря, Порфірогенет наводить і конкретну відстань від "тамтешніх країв" до моря, що дорівнює 30 дням шляху: *"а море, якого вони (тобто білі хорвати) досягають через 30 днів, звється Чорним"* [10, с. 141]. Автор не зазначає, на жаль, як саме хорвати досягали Чорного моря. Припускаючи, що шлях ішов суходолом (адже кораблів хорвати не мали), маємо прийняти до уваги, що відстань між печенігами донецьких степів і мордвою (Мордіас) оцінюється Багрянородним у 10 днів, а відстань між печенігами з правобережжя Нижнього Дніпра і "Росією" (середньодніпровською Руссю) в один день [10, с. 156 – 157]. Отже, як повільно не рухалися би хорвати, вкрай сумнівно, що за умови проживання у Подністров'ї, тим більше в його середній частині, їхня подорож до моря тривала б цілих 30 днів.

Очевидно саме тому сучасні прибічники розміщення хорватів у Подністров'ї, зокрема Л.Войтович та А.Майоров, обирають для хорватських мандрівників річковий шлях, "змушуючи" їх плисти до моря надзвичайно звивистою течією Дністра. За різними розрахунками, великий човен середньовічної доби за один день долав від 30 до 80 кілометрів, що приблизно вкаже нам на виток Дністра, як на відправний пункт мандрівки білих хорватів до моря [3, с. 15; 12, с. 78 – 79].

Натхненні отриманим результатом і не переймаючись подальшими деталями, автори констатують, що плавання хорватських інформаторів Константина мало починатись з *центру* їхніх земель (що ним міг бути, на їхню думку, Перемишль), звідки робиться висновок, що південні частини хорватської території таки сягали до річчя Середнього Дністра [3, с. 15; 12, с. 79]. Проте, якщо слідувати букві Багрянородного, то, навіть погодившись з тим, що подорож хорватів Дністром до моря починалась саме з їхньої країни (в чому не може бути впевненості), можна говорити хіба про південну частину нинішньої Львівської області, але аж ніяк не про Подністров'я (Прикарпаття) в цілому.

Вказана Багрянородним обставина досягання білими хорватами Чорного моря непогано зіставляється зі згадкою ПМЛ про участь хорватів у легендарному поході Олега 907 року. У переліку племен-учасників хорвати згадані поряд із мешканцями Побужжя дулібами й тиверцями, які "сиділи по Дністру, присідаючи Дуная" [19, с. 16]. Знову ж немає певності, чи водою чи суходолом йшли ці племена у похід, адже вісько Олега йшло "на конех і на кораблех". Але з огляду на те, що слов'яни з лісових місцевостей північніше Карпат навряд чи були досвідченими кінними бійцями, більш імовірно, що хорвати верхів'їв Дністра та сусідні дуліби з верхів'їв Західного Буга вирушили у похід переважно на човнах.

На відміну від більшості інших східнослов'янських учасників походу, які або добровільно, або під примусом підкорилися владі Олега, про підкорення хорватів, дулібів і тиверців літопис не згадує. Відтак здається вельми імовірним, що літописна вказівка **"яже суть толковины"** ("як союзники"), яку, зазвичай відносять до тиверців, може відноситися до всієї наддністрянської групи учасників походу. Вочевидь, Олег був зацікавлений у залученні до кампанії якнайбільшої кількості воїнів, наддністрянці ж, з свого боку, мали розраховувати на військову здобич. Те, що на початок X ст. означені племена могли вже мати певний досвід виходу Дністром до моря, якоюсь мірою, підтверджує все та ж згадка Порфирогенета.

І все ж однозначного вказання на перебування хорватів у верхів'ях Дністра ані Порфирогенет ані розповідь про Олегів похід не дають. Невідомо насправді як хорватські мандрівники досягали моря і через які землі вони при цьому рухались. В поході Олега брали участь не лише ті племена, які жили в дніпровському та дністровському басейнах. Зокрема, дуліби мали йти в похід Дністром, хоча їхні терени помешкання знаходилися на Бузі. Отже, теоретично, і хорвати могли виступити в похід, будучи мешканцями доріччя Буга, Сяна, Вісли тощо. Як ми бачили, сукупні дані Альфреда Великого (бл. 893 р.) і Константина Багрянородного вказують на те, що на зламі IX – X століть хорватський союз племен був впливовою силою між Ельбою і Віслою, а отже Олег міг вступити у дипломатичні відносини з його вождями та запросити хорватських бійців до участі в поході.

Отже, згадка хорватів у переліку учасників походу на Царгород в якості союзників київського князя сама по собі не може свідчити про перебування хорватів у складі східнослов'янських чи то "протоукраїнських" племен і про мешкання їх у східному Прикарпатті.

Між згадкою ПМЛ про білих хорватів поряд з сербами і хорутанами і переліком учасників походу 907 року, міститься ще одна згадка хорватів, яка трактується як цілком певна вказівка про їхнє перебування на майбутніх давньоруських (і українських) землях. Наприкінці своєї розповіді про розселення слов'ян, літописець зазначає: **"И живяху в мирѣ и поляне, и**

древляне, и северо, и вятичи, и радимичи, и хорвати" [19, с. 10]. Хорвати згадані тут чомусь вкупі з наддніпрянськими племенами. Очевидно, що для того, аби "жити у мирі" з полянами і радимичами, хорвати мусили знаходитися десь неподалік.

Несподівану ситуацію одні дослідники пояснюють текстуальною помилкою, інші вважають, що була ще одна група хорватів, яка жила біля Дніпра у сусідстві з сіверянами й радимичами [28, с. 196 – 197], на думку третіх, хорвати на певний час стали домінуючою силою у Прикарпатті, поставивши в залежність і племена Волині – літопис відбив цю ситуацію, використавши якісь усні джерела. Однак для таких висновків підстав бракує. Скоріше за все, згадку слід розглядати, не відриваючи її від подальшого тексту, де йдеться про місця проживання дулібів, уличів і тиверців. Показово, що усі ці племена: дуліби, уличі, тиверці, хорвати вкрай рідко згадуються літописами, ПМЛ повідомляє мінімум подробиць щодо їхньої локалізації та участі в історичних подіях, немає згадок про їхні звичаї. Контекст згадок про дулібів, уличів, тиверців виразно свідчить, що на час укладання ПМЛ вони давно вже припинили своє існування в якості самодостатніх племінних об'єднань (на відміну, наприклад, від сучасних автору ПМЛ радимичів, вятичів, волинян) та й пам'ятали про них уже погано, тоді як про деревлян, сіверян, полян пам'ять була ще живою напочатку XII ст.

Фраза **"И живяху в мирѣ..."** відкриває, таким чином, список племен, куди входили як ще добре знані на зламі XI – XII ст., так і давно занепалі і вже напівзабуті. Напрошується думка, що укладач даного фрагменту ПМЛ мав у розпорядженні якийсь текстовий документ, що містив перелік племен півдня. Цим списком (очевидно з огляду на авторитетність документу) він вирішив завершити екскурс в історію слов'янського розселення, лише для зв'язки увівши нейтральну фразу про мирне співіснування. На те, що це був за документ і про що власне повідомляв список може вказати порівняння переліку племен, які **"живяху в мирѣ"** з переліком учасників походу Олега 907 року [8, ст.; 11, ст. 9 – 10].

"И живяху в мирѣ..." (Іпатіївський літопис)	"Иже бяху в мирѣ..." (Лаврентіївський літопис)	"Иде Олегъ на Греки, поя же множество..." (Іпат. л.)	"Иде Олегъ на Греки..." (Лаврент. л.)
Поляне Древляне Северо Радимичи Вятичи Хорвати Дулѣби же живяху по Бугу, где нынѣ Волиняне а Улутичи Тиверци сѣдяху по Бугу и по Днѣпру и присѣдяху къ Дунаеви [...] Да то ся звяху отъ Грѣкъ Великая Скуфь.	Поляне Древляне Сѣверъ Радимичь Вятичи Хрвате Дулѣби живяху по Бугу, гдѣ ныне Велыняне А Улучи Тиверьци сѣдяху бо по Днѣстру и присѣдяху къ Дунаеви [...] Да то ся звяху отъ Грекъ Великая Скуфь.	Поляны Сѣверо Древляны Радимичи — Хорваты Дулѣбы — — — Тиверци яже суть толковины Си вси звяхуться Великая Скуфь.	Древляны, Радимичи Поляны Сѣверо Вятичи Хорваты Дулѣбы — — — Тиверци яже суть толковины Си вси звяхуться отъ Грекъ Великая Скуфь.

Як бачимо, якщо не надавати значення деякому сбою у порядку перших чотирьох назв, обидва списки майже ідентичні. Виняток становить лише вставка волинян і уличів, додана разом із зазначенням місця проживання дулібів та тиверців. Причина цієї вставки є цілком очевидною: літописець хотів уточнити інформацію про маловідомі племена, назви яких трапились йому у давньому тексті, і з'ясував, що дуліби мешкали колись там, де в

його час були відомі волиняни, а тиверці були близькими сусідами дещо краще знаних (оскільки були колись сусідами полян) уличів. Цим, вочевидь, і пояснюється поява уличів серед тих, хто "жив у мирі" при відсутності їх серед учасників походу на Царгород.

Завершальні слова про "Велику Скуфь" не тільки є додатковою вказівкою на сягання обох переліків спільного прототипу, а й виразно свідчать, що прототи-

пом цим був фрагмент розповіді про похід Олега. Саме до її контексту органічно лягають слова "Си вси звахуться отъ Грекъ Великая Скуфь" – вочевидь, чергове зіткнення з загрозою, що йшла з берегів Евксінського Понту, пробудило у греків певні історичні асоціації. В розповіді ж про розселення слов'ян означене резюме виглядає нелогічним.

Наведені міркування можуть бути також підкріплені тим, що назва дулібів у ПМЛ фігурує тільки у цих двох списках, назва хорватів, крім цих двох списків, з'являється ще у туманній згадці про похід на них Володимира у 993 році, назву тиверців, крім двох списків, знаходимо ще теж тільки один раз в переліку учасників походу Ігоря 944 року. При такій скудності інформації про наші західні племена збіг означених двох переліків племен важко визнати простою випадковістю.

Отже, ми маємо не дві згадки про хорватів, одна з яких повідомляє про їхнє мирне проживання з сусідами, а інша говорить про участь в поході Олега, а тільки одну – про участь у поході.

Для нашого питання вельми показово, що для дулібів і тиверців літописець зміг навести бодай якусь територіальну прив'язку, але про терени помешкання хорватів нічого не зазначив – у цьому сенсі хорвати є *єдиним* виключенням серед слов'янських племен, що увійшли до складу Русі. Виглядає сумнівним, що в тому разі, якби хорвати ("білі хорвати") у X столітті були постійним і основним населенням Прикарпаття, літописець нічого не знав би про них і нічого не повідомив, крім скупі згадки про участь у поході 907 року.

Проте, в нас лишається ще зазначене під 992 / 993 роком свідчення: **"Иде Володимиръ на Хорваты"**. Жодних подробиць походу не наводиться, але вказано, що в тому ж році Володимир мав справу з печенігами на Лівобережжі: **"Пришедшу же ему съ войны Хорватъской, и се Печенезѣ придоша по оной стороне отъ Сулы..."**. В тому ж році Володимиром був заложений Переяславль на місці перемоги слов'янського отрока (Яня ?) над печенізьким богатирем: **"заложити городъ на броду томъ и нарече и Переяславль"** [119, ст. 106]. Отже, якщо довіряти цим вказанням, "війна хорватська" була не надто тривалою.

Зазвичай прийнято вважати, що саме під час походу 993 року у складі Русі опинилися прикарпатські землі, зокрема й область Перемишля [16, с. 55 14, с. 343, 21, 340]. Але більш імовірно, що околиці Перемишля, як і Забужжя, були закріплені за Руссю ще під час походу 981 року, коли Володимир мав тут справу з "ляхами" і коли він **"зая грады ихъ Перемышль, Червень и ины города, иже суть и до сего дне подъ Русью"**. Якби 993 року Володимиром довелося знову відвойовувати ці землі, літопис, очевидно, повідомив би про успішне відвернення ворожих зазіхань. Якби похід був спрямований південніше – в область Галича й Бакоти, де, згідно з поширеним уявленням, також мешкали хорвати, і якби ці хорвати були благополучно приєднані до київського столу [пор. 3, с. 26], літописець не поминув би зауважити щось на кшталт **"и взя землю ихъ"** або **"иже суть хорвате подъ Русью до сего дне"**. Мовчання літописця щодо результатів "хорватської війни" є доволі красномовним, явно натякаючи на відсутність цього разу помітних успіхів та територіальних надбань, не повідомити про які було не в традиції літописання.

Хорватська війна Володимира багатьма дослідниками зіставляється з повідомленням польського хроніста початку XIII ст. Вінцента Кадлубка, про підкорення польським королем Болеславом I Хоробрим (992 – 1025) **"гунів або угрів, хорватів і мардів сильний народ"** [3, с. 18; 23, с. 98]. З інших джерел відомо, що поляки

здобули у цей період (990-ті роки – початок XI ст.) Південну Силезію та Краківську землю (Малопольщу), відібравши ці терени у чеських князів [2, с. 67; 9, с. 87 – 89]. Однією з етнічних складових цих теренів, як про те свідчить згаданий вище опис Празької єпископії, були хорвати. Зі слів цього документу: **"Хорвати та інші Хорвати"** – можна зробити висновок, що плем'я хорватів поділялося на кілька частин (дрібніших племен), одна з яких, як ми вже бачили, мешкала неподалік сорбів між Ельбою та Верхнім Одером, а друга могла обіймати східніші терени у сусідстві з угорцями [пор. 3, с. 21 – 24; 9, с. 158; 16, с. 120].

Очевидно, цих "інших" (східніших) хорватів і намагався підкорити Володимир, розраховуючи посунути свої кордони ще далі на захід від Перемишля. Час походу був обраний не випадково – у Чехії тоді спалахнули внутрішні чвари, які послабили державу [9, с. 78 – 82]. Треба думати, хорвати, які певний час підлягали центру у Празі, опинилися "нічийними". Але за ситуацією не менш ретельно пильнували й польські можновладці. Молодий король (тоді ще князь) Болеслав I, вочевидь, цього разу виявився вдалішим за свого київського колегу [пор. 23, с. 33; 5, с. 13]. Мовчання літописів щодо наслідків походу стають зрозумілими – усе, на що міг розраховувати Володимир, дісталось Болеславу.

Отже, можемо підвести підсумок: ані згадка хорватів в переліку племен, що "живяху в мирі", ані війна проти них Володимира не свідчать про їхнє перебування в українському Прикарпатті. Не виключено, що окремі групи (військові загони?) "білих" хорватів в часи розквіту їхнього племінного союзу з центром у Силезії потрапляли до Подністров'я, де, зокрема, могли й приєднатись до учасників чорноморського походу Олега. Можливо, що й після опанування їхніх теренів польськими королями окремі общини хорватів могли переселятися у володіння Русі, на що можуть вказувати топоніми з коренем *хорват-* [21, с. 125]. Однак основним етнічним елементом давньоруського (українського) Прикарпаття хорвати, судячи з сукупності відомих нам даних, не були.

Свого часу висувалося припущення, що археологічною ознакою прикарпатських хорватів можуть бути так звані "підплитові поховання", територія поширення яких (в межах Східної Європи) якраз відповідає Верхньому Подністров'ю [21, с. 127 – 128; 22, с. 61]. Проте на сьогодні вже є очевидним, що основна маса таких поховань припадає на XI – XIII ст., а найбільш ранні, ймовірно, не давніші від другої половини X ст. [3, с. 27 – 28; 14, с. 351 – 354]. Аналогічні перекриті кам'яними плитами поховання, що датуються X – XIV ст., поширені також у Чехії та Моравії, де усі вони відносяться до християнських [25]. Отже, звичай "підплитових поховань" навряд чи може відбивати етнічні традиції хорватів та позначати їхні племінні території. Можливо поширення даного поховального звичаю слід пов'язувати з діяльністю Празької єпископії, в кордонах якої знаходиться основна маса цих поховань.

За іншими культурними проявами відомі на сьогодні археологічні пам'ятки Прикарпаття VIII – XI ст. по суті не вирізняються від сучасних їм слов'янських пам'яток решти території Правобережної України [21, с. 125 – 128; 20, с. 333 – 334] та суміжних теренів Словаччини й Південної Польщі [29, с. 75, 77]. Усе це, відповідно, не дає підстав говорити про існування особливого етнічного компоненту, що його можна було б, зокрема, співвіднести з хорватами.

Якщо думка про великий племінний союз білих хорватів на нашій території помилкова, то постає питання: хто ж населяв терени Прикарпаття в часи формування і на ранніх етапах розвитку Київської Русі? І чому літопи-

сання, яке доносить доволі таки змістовну інформацію про етнічний склад Русі IX – XI ст. (не забувши при цьому й багатьох сусідів), не надає певних даних про історично важливий регіон, який став у подальшому історичною основою Галицького князівства?

Певною мірою причини цієї обставини слід шукати в тому, що коли руські князі почали наприкінці X століття проникнення в цей регіон, колишня етноплемінна структура його була зруйнована через потужний тиск кочовиків-печенігів. У Новгородському літописанні зберіглася згадка про переміщення близько 920-930-х років племені уличів (угличів) з берегів Дніпра до межиріччя Південного Бугу і Дністра [17, с. 109]. Поза сумнівом, населення, яке ще на початку X ст. мешкало, за літописними і археологічними даними, вниз по Дністру "оли до моря", в ці ж роки мало зміститися у бік верхньої його течії [21, с. 128]. Опис Константина Багрянородного засвідчує вже суцільне панування печенігів на всьому степовому просторі від Нижнього Дуная до Дніпра. Археологічні дані фіксують знелюднення упродовж першої половини X ст. лісостепових теренів, заселених упродовж кількох попередніх століть землеробською слов'янською людністю [1, с. 138, 373].

Відтак, в областях відповідаючих пізнішим Галичині – Південній Волині мала утворитися строката суміш племінних груп, переживаючих усе нові спустошливі набіги степовиків. Наскільки далеко на північ могло бути посунуте в середині X ст. землеробське населення Подністров'я говорить вже згадуване свідчення Багрянородного про те, що печеніги межують з уграми *на півночі*. На підтвердження цього вказання може бути наведена засвідчена джерелом XVI ст. у верхів'ях Дністра назва *Silva Pieczyngarum* ("Печенізький ліс") [26, с. 674]. Знаючи, що незаселені лісові смуги часто виступали племінними кордонами а на пограниччі зі степом слугували певною перепоною для кочовиків, назву "*печенізький ліс*" можемо вважати за красномовне підтвердження того, що експансія цього кочового народу сягала колись районів Галича, Звенигорода, Перемишля. Лісові масиви на порубіжжі Волині й Галичини певною мірою слугували захистом для землеробського населення Посяння й Побужжя, але південніші місцевості у другій половині X ст. перебували, треба думати, спустошеними і підконтрольними степовикам (цим, зокрема, можемо пояснити те, що про підкорення Подністров'я київськими князями літопис не згадує. Треба думати, воно було не завойоване, а заново заселене з боку Волині і Надсяння упродовж XI ст.).

Таким приблизно був стан цих земель, коли у 981 року Володимир приєднав до київського столу Червенську й Перемишльську землі. Хід етнічних процесів упродовж наступних століть є слабо відображеним в писемних джерелах і лишається мало дослідженим. Але логіка речей вказує на те, що призначені Володимиром воєводи повинні були стати на чолі захисту краю проти печенігів. Тим самим степова небезпека на зламі X – XI ст. поєднала місцевих мешканців, колишні племінні структури яких були зруйновані, і дружини руських князів, які використовували набутий на сході досвід боротьби й спирались на підтримку Києва та підпорядкованих йому володінь. За цих умов деєтнізовані уламки колишніх пристепових племен, зконцентровані навколо Перемишльської та Червенської волостей, злились в нову цілісність, яка, сприйнявши назву військово-політичної верхівки, стала зватися "русами" (*русь* літописів, *rutheni* західних латиномовних джерел).

Невдовзі, коли печенізька загроза на початку XI століття почала дещо вщухати, Перемишльська та Червенська землі мали послугувати базою для зворотньої колонізації

Подністров'я. Людність, яка заново поширювалася на ці терени ідентифікувала вже себе як "руси", "русини".

Саме тому, коли літописець початку XII ст. відзначав певну окремішність велинян у Побужжі, описував звичаєві традиції сіверян, радимичів, вятичів, кривичів, він вже не відчував специфіки прикарпатського населення і не мав підстав для його вирізнення спосеред тієї маси населення, що вже окреслювалася як "*русь*". Укладачі "Повісті минулих літ" практично не мали документальних свідчень про "допеченізький" період історії Прикарпаття, а жорстокі колізії X ст. зітерли й народні спогади про давніші часи. Відтак, автори ПМЛ не мали можливості пролити хоч якесь світло на етнічний характер краю у IX і X століттях.

На щастя, деякі крупіці давнішої інформації доносять до нас уривки з тексту Баварського Географа – аутентичного опису слов'янських земель другої половини IX століття [15, с. 7 – 51]. Назвавши народи уздовж Ельби й Дуная (богемців, моравів, болгарів), анонімний автор опису говорить: "а поблизу від них знаходяться...", за чим слідує перелік народів і племен східніших країв, що йде з півночі на південь (південний схід). Зокрема, в цьому ряду згадані *Busani* й *Unlizi*, що, на визнання переважної більшості дослідників, ідентифікуються з літописними бужанами й уличами [6, с. 271, 274; 15, с. 25 – 28; 24, с. 166]. Між цими двома назвами зазначені невідомі в з літописання: 1) *Sittici*, що характеризуються як область (країна) заповнена (різними) народами й укріпленими містами (*region immensa populis et urbibus munitissimis*), 2) *Stadici*, незчислений народ (*populusque infinitus*), в якого 516 міст (*civitates*), 3) *Sebbirozi*, вони мають 40 міст [15, с. 13 – 14].

Оскільки бужани "сиділи по Бугу" – на Волині, а уличі до переселення в бік Подністров'я (між 920 і 940 рр.) мали перебувати на Бузі Південному й на Нижньому Дніпрі, зрозуміло, що *Sittici* й *Stadici* маємо шукати якраз у Подністров'ї, можливо частково в Південній Волині та в Південному Надбужжі. Вочевидь саме ці, за визначенням Баварського Географа, численні народи (союзи племен?), що їх, імовірно, можемо транскрибувати як *житичів* й *стадичів*, і становили населення південно-західної частини майбутніх давньоруських земель до приходу сюди печенігів.

1. Археология Украинской ССР. – Т. 3. [Под ред. В.Д.Барана] – К.: Наукова думка, 1986. – 575 с. 2. "Великая хроника" о Польше, Руси и их соседях XI – XIII вв. [Перевод Л.М. Половой. Под ред. В.Л.Янина]. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1987. – 260 с. 3. Войтович Л. В. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н.э. / Л. В. Войтович // *Rossica Antiqua* 2006. Исследования и материалы. – СПб, 2006. – С. 6-39.
4. Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских / А. Я. Гаркави. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1870. – 365 с. 5. Головки А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – п. пол. XIII вв. / А. Б. Головки. – К.: Наукова думка, 1988. – 434 с. 6. Горский А. А. Баварский Географ и этнополитическая структура восточного славянства / А. А. Горский // *Древнейшие государства Восточной Европы* 1995. – М.: "Восточная литература" РАН, 1997. – С. 271 – 281. 7. Грушевский М. С. История Украины-Руси. – Т. I: До початку XI в. / Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1990. – 736 с. 8. Ипатьевская летопись / Полное собрание русских летописей. – Т. II. – СПб.: Типография М.А. Александрова, 1908. – 938 с. 9. Козьма Пращский. Чешская хроника / Козьма Пращский. Чешская хроника. Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских / Козьма Пращский [Перевод и комментарии Г. Е. Санчука]. – Рязань: "Александрия", 2009. – С. 27 – 244.
10. Константин Багрянородный Об управлении империй. Текст, перевод, комментарии. Изд. 2-е. Под ред. Г.Г. Литаврина, А. П. Новосельцева – / Константин Багрянородный. – М.: Наука, 1991. – 494 с. – (Древнейшие источники по истории народов СССР). 11. Лаврентьевская летопись / Полное собрание русских летописей. – Т. I. – Л.: Изд. Академии наук СССР, 1926. – 579 ст. 12. Майоров А. В. Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона / А. В. Майоров. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2006. – 208 с. 13. Матузова В.И. Английские средневековые источники IX – XIII вв. Тексты, перевод, комментарий / В. И. Матузова. – М.: Наука, 1979. – 268 с. – (Древнейшие источники по истории народов СССР).

14. Моця О. П. Карпати у X – XIV століттях / О. П. Моця // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. – Т. 1: Археологія та антропологія. – Львів: Ін-тут народознавства НАН України, 1999. – С. 341 – 360. 15. Назаренко А. В. Немецькі латинизовані джерела IX – XI століть. Текст перекладу, коментарії / А. В. Назаренко. – М.: Наука, 1993. – 298 с. – (Древніші джерела по історії народів СРСР). 16. Нидерле Л. Славянські древності / Л. Нидерле [переклад з чеського Т. Ковалів, М. Хазанова]. – М.: Изд-во Иностранной лит-ры, 1956. – 450 с. 17. Новгородська перша літопис старшого і молодшого изводів. [Под ред. Н. Насонова]. – М. – Л.: Изд. Акад. наук СССР, 1950. – 568 с. 18. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. / В. Т. Пашуто. – М.: Наука, 1968. – 474 с. 19. Повесть временных лет. [Под ред. Д. С. Лихачева]. 2-е изд. – СПб.: Наука, 1999. – 669 с. 20. Приходнюк О. П. Східні Карпати у VIII – IX ст. / О. П. Приходнюк // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. – Т. 1: Археологія та антропологія. – Львів: Ін-тут народознавства НАН України, 1999. – С. 309 – 340. 21. Седов В. В. Восточные славяне в VI – XIII вв. / В. В. Седов. – М.: Наука, 1982. – 327 с. – (Археология СССР). 22. Тимофеев Е. И. Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X – XIII вв. / Е. И. Тимофеев // Советская

археология. – 1961. – № 3. – С. 56 – 75. 23. Щавелева Н. И. Польские латинизованные источники. Тексты, перевод, комментарии / Н. И. Щавелева. – М.: Наука, 1990. – 208 с. – (Древніші джерела по історії народів СРСР). 24. Херрман И. К вопросу об исторических и географических основах "Баварского Географа" / И. Херрман // Древности славян и Руси. – М.: Наука, 1988. – С. 163 – 169. 25. Hanuliak M. Hroby pod nahrobnym kamenni v 11 – 14 storoci / M. Hanuliak // Slovenska archeologia. – 1979. – Т. 27. – С. 167 – 186. 26. Kuczyński S. M. Nieznany traktat polsko-ruski roku 1039 / S. M. Kuczyński // Slavia Antiqua. – Т. V. – 1956. – С. 655 – 674. 27. Labuda G. Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny / Gerard Labuda. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1961. – 264 s. (Źródła objaśniające początki państwa polskiego. Т. 1). 28. Labuda G. Studia nad początkami państwa polskiego. – Т. II. / Gerard Labuda. – Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1988. – 328 s. 29. Parczewski M. Początki sąsiedztwa polsko-rusko-słowackiego w świetle danych archeologicznych / M. Parczewski // Początki sąsiedztwa: Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. – Rzeszów: Mitel, 1996. – С. 69 – 80.

Надійшла до редколегії 05.11.10

Л. Кирик

ХОТИНСЬКА ВІЙНА 1621 РОКУ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

У статті аналізується державотворчий аспект військово-політичної діяльності гетьмана П. Сагайдачного і перемоги козацького війська у Хотинській війні 1621 р.

The article is devoted to the analysis of military-political activities of hetman P. Sagaydachny's and the victory of Cossack troops in Hotyn's war of 1621.

Минає 390 років, як в українських, польських, турецьких хроніках, літописах, державних документах, мемуарах розкривається одна з найгероїчніших і найдраматичніших сторінок не лише української, а й європейської історії – Хотинської війни 1621 року.

Посилення польських утисків і католицької експансії, постійні грабівницькі напади кримських татар та агресивна політика Туреччини на українських землях наприкінці XVI-початку XVII століть стимулювала подальшу консолідацію українського народу, проте вже не так під егідою своїх князів (які масово приймали католицизм і входили до складу вищої аристократії Речі Посполитої), як під егідою Запорозжя.

Історичні реалії вимагали від українців створення власної військової організації, яка б могла захищати свій народ, відбивати натиск будь-якого ворога, гарантувати більш-менш незалежний економічний та суспільно-політичний розвиток.

Силою, що взяла на себе таку місію в той надзвичайно складний час, постало козацтво. Саме воно не тільки створило власну військово-політичну організацію, а й стало носієм ідеї про необхідність власного державного утворення, практичне втілення якої відбулося в середині XVII століття із виникненням Української козацької держави.

Значення козацтва особливо зросло після нищівної поразки поляків від турків на Цецьорських полях у Молдавії (1620 р.), коли Річ Посполита опинилася перед загрозою втрати своєї державної незалежності. Тут, зокрема, героїчно загинули коронний гетьман Жолкевський, чигиринський підстароста Михайло Хмельницький, а його син Богдан (майбутній гетьман України) на три роки потрапив у полон.

Поразка на Цецьорських полях відкрила ворогам шлях в Україну, й татари скористались цією можливістю. В жовтні 1620 р. буджацька орда жорстоко пограбувала Поділля. За умов, що склалися, польський уряд ухвалив рішення про організацію нового війська. Шляхом певних поступок сейм намагався повернути на свій бік українських козаків, небезпідставно вважаючи їх найбездатнішою й найорганізованішою військовою силою. Тому попри загострення українсько-польських

відносин, обидві сторони в інтересах спільної оборони мусили шукати примирення та об'єднання сил.

У червні 1621 р., дізнавшись про наступ величезного турецького війська, козацька рада в урочищі Суха Діброва з участю православного духовництва й самого митрополита Іова Борецького прийняла рішення про негайний виступ запорожців і всього українського козацтва на допомогу полякам, якими командував новий коронний гетьман Я. Ходкевич.

Г. Грабянка саме так описує ці події: "Но между сил, в року 1621, егда Осман, царь Турецкий, избивши на Цоцьорі полскую силу, прійде в год на Полскую землю з неисчетными силами. Тогда Жикмонт послал по козаки за пороги, призывая их на помощь, и мзду серебром, и свободою дати обещава. Петр же Сагайдачный поиде Кролевичу в помощь под Хотин ... и много тогда паде турских сил, козацкой же и полской мало. За что Сагайдачный у кроля и у Річи Посполитой зъєднал милость и свободу великую народу малороссийскому; и когда би гетман сей Запорожский Сагайдачный з козаками туркам и татарам не воспятит, то би турки в России и Полші з церквей и костелов для коней стойли поробили" [6, с. 30-31].

Прямо з Варшави, після аудієнції у Сигізмунда III, П. Сагайдачний вирушив у розташування своїх військ. Сутність стратегічного задуму Сагайдачного полягала в тому, аби не допустити ворога на українські землі як частину Речі Посполитої і завдати йому поразки якнайшвидше поблизу Хотина – міста на українському кордоні з Молдовою. А становище тут склалося дуже напружене. Султан Осман на чолі величезної армії стояв на Дністрі, похваляючись перетворити Польщу на турецьку провінцію.

Як зазначає С. Величко: "Там же под Хотінем было войска турецкого 300 000, а татарского 100 000. Поляков з принцем Владиславом пришло 30 000; козаков з гетманом Сагайдачным 40 000" [6, с. 56].

З самого початку воєнних дій козаки виявили чудеса хоробрості й героїзму. М. Аркас описує ці події в своїй праці "Історія України-Русі": "Сагайдачний підійшов до Хотину уночі з 40 000 козаків і раптом напав на турецький табор; козаки кинулися на турків і повбивали їх кілька десятків тисяч. Так Сагайдачний перейшов через увесь турецький стан до табору королевича, із ним поєднався.

Після сорокаденної облоги козацького табору і польського, особного від козаків, турки усіма силами насунули на козаків, але вони їх одбили і погнали аж до самого стану турецького і там так притиснули, що турки думали вже піддатися, якби коронний гетьман литовський Ходкевич на той час дав був помочи. Але він не зробив того, бо не схотів оддати слави козакам.

Тільки з поміччю козаків полякам пощастило з невеликими силами подужати велике турецьке військо. Сагайдачний врятував од турків не тільки польське військо, але й усю Польську державу" [6, с. 63-64].

28 вересня запорожці провели останній в цій кампанії наступ на турецькі позиції, зламали опір противника і змусили його панічно тікати.

Перемога під Хотиним стала тим самим ударом, який остаточно зламав волю турецького командування. 2 жовтня Осман II перший попросив миру, і розпочалися переговори, на яких Туреччина прийняла фактично всі умови від Польщі. Туреччина і Кримське ханство зобов'язувалися не чинити грабіжницьких нападів на Україну та Польщу. Уряд же Речі Посполитої погодився заборонити козачі походи до султанських володінь.

Тимчасово припинивши боротьбу з польським шляхтою і уклавши з нею антитурецький союз, український народ і його запорозьке козацтво проявили велику державну прозорливість – адже перемога турків над поляками була б початком тяжкого колоніального іга турецьких загарбників і над українським народом.

Участь запорозьких козаків у Хотинській війні відіграла велику роль в історії України, Польщі та інших країн Східної Європи. Козаки воювали проти турецько-татарської армії не тому, що цього хотіли польські магнати, шляхтичі, королівський уряд і гетьман П. Сагайдачний. Головним завданням козацького війська було відбити наступ султанської армії, завдати їй повного розгрому, захистити українські землі від грабежів і розорення, а український народ – від турецького іга. Хотинська війна принесла запорозьким козакам ще більшу світову славу. Навіть шляхетська Польща після цієї війни змушена була зважати на сили запорожців і прагнула не загострювати з ними відносин. Але ця війна не принесла козакам полегшення. Королівський уряд офіційно не визнав нереєстрових запорозьких козаків всіляко намагався їх знищити. Козацтво і надалі боролось проти польського магнатсько-шляхетського гніту, відстоюючи свої права і свободи [1, с. 94-95].

За своїми масштабами, кількістю збройних сил, які брали участь у битвах, Хотинська війна була однією з найбільших воєн у середньовічній Європі. У ній брало участь із обох сторін близько 350 тисяч чоловік. Загальні втрати становили з боку Туреччини – понад 80 тисяч; з боку Польщі – близько 14 тисяч. Українські полки втратили близько 5 тисяч козаків. Такі порівняно незначні втрати свідчать про військову майстерність самих запорожців і про воєнний талант Сагайдачного. Він зумів правильно оцінити стратегічну обстановку, реально усвідомлював можливості свого війська та здеморалізований стан супротивника, що суттєво знецінювало його чисельну перевагу [3, с. 79].

Перемога в Хотинській війні, безумовно, була за Польщею. Головною метою, яку переслідували турки – повної воєнної і політичної експансії польських і українських земель, – не було досягнуто. Польща врятувала свою державність. Однак, значення цих подій з огляду на їх масштабність і далекосяжність наслідків ніяк не може обмежуватись локальними рамками. Хотинська війна змусила Туреччину відмовитись від експансіоністських намірів щодо інших країн Європи. Розгром Туреччини привів до внутрішнього політичного послаблення

султанської влади, а також активізації антитурецької боротьби слов'янських та арабських народів.

Деякі польські історики приписують найбільшу заслугу у досягненні перемоги польській шляхті. Однак таке трактування легко спростовується словами самих польських самовидців. Свідок козацьких подвигів, польський воєначальник Яків Собеський докладно описав дії козаків і визначив їх місце у досягненні результату Хотинської війни на користь Польщі. "... В цій війні запорозькі козаки виступали героями і, забуваючи різницю між вірою і народністю, скрізь виручали із біди поляків" [7, с. 155].

Разом з тим, вартий уваги ще один аспект цієї перемоги: вперше після Грюнвальдської битви представники двох великих слов'янських народів продемонстрували на полі бою здатність до спільної боротьби проти іноземних загарбників в ім'я ідеалів свободи й незалежності рідної землі. Важливий і той факт, що в битві під Хотиним брали участь молдавани, місцеве українське населення, а також загін донських козаків [4, с. 239].

Відомо, що багато дослідників вважають політику гетьмана Сагайдачного як суто угодівську щодо Польщі. Звідси й героїзм козаків, проявлений в боях під Хотиним заради врятування Речі Посполитої. Однак, варто погодитись з тими істориками, які визначають, що Сагайдачний був політичним діячем, який виходив з реалій польсько-українських відносин, бо реально оцінював військову та політичну силу Польщі. Водночас постійно використовував в інтересах українців конфлікти шляхетської влади з урядами Туреччини, Московщини, щоб у такий спосіб ослабити їх, а в межах Речі Посполитої вибороти собі незалежне самоуправління – автономію [3, с. 31]. Свою думку щодо цього, питання чітко висловив історик В. Голобуцький: "Його (Сагайдачного) так звана пропольська орієнтація обумовлювалась ідеєю, яка полягала в тому, що Україна, маючи велику і боєздатну козацьку армію, вправі зайняти гідне місце в Речі Посполитій. Остання являла собою дуалістичну державу (унію Польщі та Литви), і Сагайдачний, активний учасник московської смути, знавець політики Польщі і її намаганнях укласти унію з Москвою, не міг не бажати перетворення Речі Посполитої в триалістичну державу, де б Україна стала врівень з Польщею та Литвою" [2, с. 258].

Для підтвердження думки щодо таких бажань і намірів П. Сагайдачного, доцільно процитувати перші пункти умови, які поставив останній перед польським королем у Варшаві, коли вирішувалось питання про участь у Хотинській війні козаків. За Д. Яворницьким, ці умови були висловлені наступним чином: "... по-перше, щоб польський уряд офіційно визнав владу козацького гетьмана в Україні; по-друге, відмінив всі розпорядження, що притисняли козацтво" [7, с. 154].

Серед інших вимог до польської влади, які носили державотворчий характер були ті, що стосувались поширення православ'я на українських землях. Як зазначає український історик М. Аркас: "Тоді найважливішою справою всенародною вважалося обороняти православну віру, бо вона була мовби знаком Української народності супроти Польської. Боронячи віру, козаки виступили оборонцями самостійності своєї національності" [6, с. 61].

Скориставшись тим, що 1620 року в Києві перебував єрусалимський патріарх Теофан, Сагайдачний схилив його висвятити нового православного Київського митрополита – Іова Борецького і п'ятьох православних єпископів для єпархій, ієрархи яких підписали унію. Вже в 1621 році нововисвячені владики вітали козаків спеціальним маніфестом, де було зазначено: "Це ж бо те плем'я славного народу Руського, з насіння Яфетового,

що воювало грецьке цісарство морем Чорним і сухопуттю. Се ж їхні предки разом з Володимиром хрестились, віру християнську від Константинопольської церкви приймали" [3, с. 32].

Сагайдачний, який так багато зробив для Польщі, особливо в Хотинській війні, мав повне право на отримання гарантій щодо створення української автономії в межах Речі Посполитої. Тим більше, що було сформовано ідею відновлення національно-історичної традиції, яка ототожнювала козаків з давньоруським лицарством, підносячи їх як нащадків давньоруської держави.

На думку В. Голобуцького, – "... за часів Сагайдачного Польща ще могла реалізувати таку модель держави, в якій знайшлося би місце і для українського народу. Але тоді вона втратила свій сторичний шанс. Через 30-40 років Польща повернеться до ідеї триалістичної держави (маємо на увазі частково Зборівський і Гадяцький договори), але тоді вже буде запізно" [2, с. 259].

Незважаючи на нереалізованість задумів Сагайдачного, його політична і військова діяльність залишила відчутний слід в загальноісторичному і державотворчому процесі українського суспільства.

Н. Полонська-Василенко особливу увагу акцентує на важливому аспекті державотворчої політики гетьмана, а саме на ідеї соборності, єдності українських земель: "Сам Сагайдачний, його культурне оточення – Єлисей Плетинецький, Памва Беринда, Лаврентій Зизаній, а головне Йов Борецький, перший митрополит поновленої Київської Православної Церкви (благословив козаків на Хотинську війну) – були галичани. Цим підкреслювалося соборність України, цим знову зв'язувалося в єдиний національний організм розірвані ходом

історії її частини. Шість років тримав Сагайдачний владу в своїх руках – і за ці роки перегорнув сторінку історії, уможлививши події – постання держави Хмельницького" [5, с. 445].

Перемогою в Хотинській війні українці в особі козаків вийшли на міжнародну політичну арену як захисники християнського світу від мусульманської загрози. Героїчна боротьба запорозьких козаків біля Хотина відбила на певний час прагнення турецького султана захопити Україну. У цій битві Туреччина переконалася у могутності запорозького війська і його здатності відстояти свою незалежність.

Козацтво набуло самостійного, самодостатнього значення. Воно сформувалося як політичний чинник, військова сила та ідейна течія. Активізувався братський рух, підтриманий авторитетною козацькою силою. Саме козацтво й православні братства стали осередком формування політичної культури українців, важливим елементом якої було прагнення до національного визволення.

1.Василенко Г. Хотинська війна / Григорій Василенко. – К.: Вид-во "Радянська школа", 1960. – 97 с. 2.Голобуцький В. Запорозьке козацтво / Володимир Голобуцький. – К.: Вища школа, 1964. – 539 с. 3.Гуржій О., Корнієнко В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний / О.Гуржій, В.Корнієнко. – К.: Україна, 2004. – 192 с. 4.Історія України в особах: Литовсько-польська доба / Упорядн. і авт. передм. О.Русина. – К.: Україна, 1997. – 272 с. 5.Полонська-Василенко Н. Історія України (До половини XVII ст.) / Наталя Полонська-Василенко. – Мюнхен: Українське видавництво, 1972. – Т. 1. – 591 с. 6.Хотинська війна (1621) / Г.Грабянка, С.Величко, Й.Мюллер та ін. – К.: Центр пам'яткознавства АН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 1991. – 240 с. 7.Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.2. – 560 с.

Надійшла до редколегії 15.09.10

С. Кагамлик, канд. іст. наук

ГАЛИЦЬКА СКЛАДОВА КИЇВСЬКОЇ ЦЕРКОВНОЇ ІЄРАРХІЇ XVII – XVIII СТ.

У статті аналізується церковно-політична та культурно-просвітницька діяльність київських церковних ієрархів XVII – XVIII ст. – вихідців із Галичини: Йова Борецького, Варлама Ванатовича, Рафаїла Заборовського.

The church's-political and cultural-educational activities of the Kiev church hierarchs of the 17th – 18th centuries Galician origins like Iov Boretskyj, Varlaam Vanatovytsch and Rafail Zaborovskyj are analyzed in the article.

Роль галичан на переломних етапах історичного розвитку України. завжди була показовою. Зокрема, М. Грушевський – в контексті аналізу особливостей культурно-релігійного руху в Україні кінця XVI ст. – першої половини XVII ст. – вказав на витоки його спрямування – західноукраїнські землі, де в найголовніших культурних і релігійних центрах виникли культурно-просвітницькі осередки – гурток у Львові при Успенському братстві (не пізніше 1585 р.), гурток князя Андрія Курбського на Волині (з кінця 1560-х років до 1583 р.), гурток князя К.Острозького (70 – 90 рр. XVI ст.). На початку XVII ст. вони передали свою творчу енергію Києву, забезпечивши неперервність інтелектуального розвитку нації в процесі її формування. Діяльність цих осередків стала головною ознакою Першого українського відродження, що, за висловом М.Грушевського, "так сильно, хоч і ненадовго, заблиско блиском і політичної мислі і національного самоусвідомлення" [5, с.137].

Галичани забезпечили творчий та інтелектуальний потенціал діяльності гуртка Єлисея Плетенецького, створеного при зачаткованій 1616 р. Печерській друкарні. Більшість перших лаврських друкарів – авторів і видавців – була походженням з Галичини, або вчилася в львівських школах, як, наприклад, сам Єлисей Плетенецький, Захарія Копистенський, Памво та Степан Беринди, Лаврентій Зизаній та ін. Тісний спадкоємний зв'язок Львова з Києвом забезпечувався й тим, що крім

безпосередніх контактів між друкарнями середовище Лаври постійно поповнювалося вихованцями Києво-Могилянського колегіуму – академії, значну частину яких становили вихідці з західноукраїнських земель. "Було се перше "нашествіє Галичан" на Київ, що під покровом і протекцією гетьмана козацького, також Галичанина, заходилися культурними засобами Західної України відродити на київському ґрунті заглушене культурно-національне жите й привернути старій столиці України її давню національну і культурну роль і значіння", – зазначав з цього приводу М. Грушевський [5, с. 245].

Тому не випадково галичани стали провідниками української духовності, зайнявши чільне місце серед православної ієрархії XVII – XVIII ст. Серед них особливо вирізняються постаті трьох українських архієреїв – Йова Борецького, Варлаама Ванатовича і Рафаїла Заборовського, діяльність яких стала знаковою для тогочасної епохи. Відобразити особливості архієпископської (церковно-політичної і культурно-просвітницької) діяльності кожного з них – мета даної статті.

Іов Борецький, в миру Іван, народився в с. Бірча Руського воєводства (тепер м-ко Городоцького р-ну Львівської обл.). Походив з простої родини (plebeae condicionis). Відомо, що на Варшавському сеймі 1623 р. польська шляхта виставляла на посміх "хлопське походження" Іова й інших ієрархів Феофанового свячення,

оскільки в Речі Посполитій практикувався звичай наставляти єпископів тільки з родовитих сімей [4, с. 3].

Достеменно відомо, що Іван Борецький навчався у Львівській братській школі, де пізніше учителював. Припускають, що він міг також навчатися в Острозькій школі і в закордонних навчальних закладах, зокрема в Краківському університеті. Принаймні рівень його освіченості і знання мов засвідчував його сучасник Єлисей Плетенецький, стверджуючи, що Борецький "в божественном писаніи искусен, греческій и латинскій язык добрѣ умѣвый" [4, с. 5]. Саме ці мови, починаючи з 1604 р., Борецький викладав у Львівській братській школі, того ж року став її ректором.

1605 р. Іван Борецький залишив педагогічну працю і зайнявся перекладацькою діяльністю. При сприянні князя К.К. Острозького він переклав з грецької послання Александрийського патріарха Мелетія Пігаса уніатському митрополиту Іпатію Потію, в якому піддав критиці деякі католицькі догмати. Невдовзі Борецький переклав ще один полемічний твір Мелетія Пігаса – "Діалог о православной вѣрѣ", що місив виклад основ православ'я. На думку М. Возняка та інших дослідників, Борецький також імовірний автор "Перестороги" (написаної 1605 або 1606 р.), одного з найвидатніших українських полемічних творів [19, с. 81]. У ньому автор висловлює думку про причини, що довели Русь до "такої погибелі", зокрема, відсутність "шкіл посполитих", поширення чужої віри, і закликав до єдності й оборони. Ще більше акцентується на значенні освітньої справи у творі "О воспитаніи чад" (1609), який також приписують Борецькому за часів львівського періоду його діяльності. Автор вважав, що саме освіта визначає місце людини в суспільстві й спроможна змінити суспільство [19, с. 80].

Не пізніше 1610 р. Іван Борецький залишає Львів і переїжджає до Києва. Ймовірно, він прибув до Києва на запрошення Печерського архимандрита Єлисея Плетенецького (1599 – 1624), який починає гуртувати при Лаврі інтелектуальні сили. Цю тезу підтверджують його наступні тісні контакти з Лаврою. Відомо, що Борецький пізніше став членом гуртка Плетенецького і перекладав з грецької на церковнослов'янську "Анфологійон" (1919 р.). Вважається, що він разом з Єлисеєм Плетенецьким був одним із головних керівників Київського братства [18, с. 63].

Оскільки Борецький не мав чернечого сану, то, на думку П. Вікула, не міг жити у Лаврі і отримав місце священика Воскресенської церкви на Подолі. Коли 1616 р. тут постала Київська братська школа, Борецький став її першим ректором, як значилося у всіх тогочасних документах. У власному будинку при Воскресенській церкві Іван Борецький відкрив приходську школу, де на власні кошти утримував кращих учнів, а у вільний час особисто займався їх навчанням [4, с. 7].

На початку 1618 р. Іван Борецький прийняв чернечий постриг під іменем Іова і став настоятелем Києво-Михайлівського монастиря. Водночас постриг прийняла і його дружина, яка стала першою ігуменею влаштованого Борецьким дівочого монастиря з церквою Іоанна Богослова. Діяльність Борецького у званні ігумена Михайлівської обелі засвідчили ремонтно-будівельні роботи храмової церкви і щедрі благодійні пожертви, за що його називали Іоанном Милостивим і "милым ігуменом".

Популярність Іова Борецького стала підставою висвяти його Єрусалимським патріархом Феофаном 1620 р. на першого митрополита відновленої Київської православної митрополії. Відтоді Києво-Михайлівський монастир став митрополичою резиденцією і Борецький продовжував ним керувати як кафедральним.

Факт висвячення православної ієрархії патріархом Феофаном потребував обґрунтування його легітимнос-

ті. Разом з іншими нововисвяченими ієрархами – Ісайєю Копинським і Йосифом Курцевичем – Борецький став автором "Протестації" (1621 р.), спрямованої на захист відновленої православної ієрархії, в ній захищалися історичні права українців на власну вітчизну і Церкву. Автори посилалися на права, що їх надали руському народові монархи та князі Русі, а в контексті суспільно-політичної ситуації в Речі Посполитій навіть висловлювали думку про окремі Руське та Литовське князівства [12, с. 209; 16, с. 59-60].

Задля захисту позицій православної ієрархії Іов Борецький вдається до підтримки козацтва, яке вже надало свої послуги при відновленні митрополії, прославляє його у своїх творах, за що архієрея величають "козацьким митрополитом". З цієї ж метою Борецький зав'язує стосунки з єдиновірною Московією: відправляє туди на службу своїх родичів, посольства за милостиною та в інших справах. Одне з них на чолі з Луцьким єпископом Ісаїєм Борисковичем (який жив у Києві при митрополичій кафедрі, оскільки його власна була зайнята уніатами) просила царя прийняти православний український народ "під государеву руку". Однак у Москві обмежилися тільки щедрими подарунками, відклавши практичну допомогу на майбутнє [4, с. 20].

Разом з Печерським архимандритом Петром Могилою Іов Борецький шукав вирішення унійного питання і спосіб примирити "Русь із Руссю". Вони виступили ініціаторами ідеї "універсальної унії" на основі поєднання обох Церков на засадах створення Київського патріархату, єдиного для православної і греко-католицької спільноти. Уже в 20-ті роки XVII ст. в середовищі українського вищого духовенства починають здійснюватися практичні заходи, спрямовані на його реалізацію. Собор 1627 р., скликаний в Києві з ініціативи православного архієпископа Полоцького Мелетія Смотрицького – також ідеолога "універсальної унії", за участю Іова Борецького і Петра Могили, обговорював питання про "почесне зверхництво" папи над Українською Церквою і унійний катехизис Мелетія Смотрицького.

У сані Київського митрополита Іов Борецький продовжував опікуватися провідним на той час освітнім закладом – Київською братською школою, допомагав Київському братству в придбанні деяких маєтностей на утримання школи, добився його визнання королівською владою (19 лютого 1629 р.). Як свідчив у своїх творах Сильвестр Косов, навіть у архієрейському сані Борецький не полишав учительської справи: "Іов Борецький, ставши митрополитом Київським, був і опікуном оних братських шкіл і сам в них богословське вчення викладав" [19, с. 81]. Перед смертю Борецький написав духовний заповіт, в якому передав опіку над Київською братською школою Петру Могилі з умовою, щоб вона і надалі залишалася при братстві.

Варлаам Ванатович, в миру Василь, народився у м. Ярослав Руського воєводства (тепер Республіка Польща) у досить бідній міщанській родині. Проте його батьки знайшли можливість дати синові найкращу як на ті часи освіту – у Києво-Могилянській академії, де він навчався до філософського класу. Близько 1702 р. – з ініціативи місцеблюстителя Московського патріаршого престолу Стефана Яворського, – перейшов на навчання до Московської слов'яно-греко-латинської академії. Проте з Києвом зв'язків не поривав. Разом з 114 вихованцями Києво-Могилянської академії він 1704 р. надав пожертву Благівіщенській Конгрегаційній церкві. Після завершення навчання прийняв чернечий постриг у Тихвінському Успенському монастирі Новгородської єпархії і, ймовірно, з 1706 р. викладав у місцевій монастирській школі. Тут Ванатович зблизився з архимандритом Олек-

сандрю-Невської лаври і найближчим радником Петра I Феодосієм Яновським. Завдяки високому становищу свого заступника, Ванатович став швидко просуватися по духовній службі. Певний час він був духівником Яновського і проживав разом із ним у Санкт-Петербурзі. 1718 р., представлений імператору Петру I, отримав призначення на флот. Прослуживши рік флотським обер-ієромонахом, Ванатович отримав у нагороду настоятельство у Тихвінському Успенському монастирі Новгородської єпархії. Через три роки його, згідно з імператорським указом, викликали в Москву для висвяти "во архієпископы благоспасаемых градов Кіева и Галича" [9, №215, с. 359].

Обставини, які передували висвяті Варлаама Ванатовича, пов'язані з тим, що по смерті Київського митрополита Іоасафа Кроковського 1718 р. українське, передусім київське, духовенство довгий час було під підозрою. Обрання киянами межигірського архімандрита Іродіона Журавовського на вакантну київську кафедру не було затверджено – згідно з імператорським указом на її заміщення було призначено Варлаама Ванатовича. Тим самим, з цього часу припинилася традиція вільного обрання київських ієрархів. Настановлення Ванатовича показово і в тому сенсі, що при хіротонії він отримав лише титул архієпископа Київського і Галицького, – а не митрополита, як його попередники, і без додатку "і Малої Росії". Фактично цим Київську митрополію було позбавлено її давнього визначального статусу.

Однак з призначенням Варлаама Ванатовича київським першоієрархом російська влада не отримала бажаного результату – мати керованого ставленика, який пройшов чернечу школу на російському ґрунті. У своїй архіпастирській діяльності Ванатович був противником церковно-адміністративних перетворень і намагався зберегти і відстояти права і особливості Київської митрополії. Як стверджував М. Петров, Ванатович, – "опираясь на стародавнія права и привилегіи Киевской митрополіи и понимая их в смысле сохранения statum quo сей митрополіи, кажется, признавал Духовный Регламент и дополнительные к нему синодальные указы обязательными для себя настолько, насколько они не противоречили стародавним правам и привилегіям Киевской митрополіи" [1, с. XII].

За часів Варлаама Ванатовича спостерігаються неодноразові вияви опозиційних настроїв в середовищі української церковної еліти, а іноді й відкритих протестів проти централізаційної політики російських властей. Сам київський архієрей, попри вказане йому обмежене титулування, на всіх своїх указах, підписаних "рукою власною", продовжував, як і його попередники, додавати "і Малої Росії" [14, с. 306]. Київська консисторія, отримавши в листопаді 1721 р від Монастирського Приказу указ про збір коштів з архієрейських і монастирських вотчин, написала донесення в Синод, що даний указ не стосується Малої Росії і добилася його відміни [1, № VII]. Сам Варлаам Ванатович також, посилаючись на українські традиції, не виконав розпорядження Синоду щодо продажу при церквах воскових свічок [1, № III]. Він також не став віддавати Синоду прибутки від "вінечних пам'ятей", а використовував їх на потреби єпархії та Києво-Могилянської академії [1, № XVII]. Коли Синод, посилаючись на Духовний Регламент, який велів утримувати архієрейські школи за рахунок хлібного збору, звернувся з запитом про способи утримання Київської Академії, Варлаам Ванатович відповів, що в Київській єпархії цей збір ніколи не проводився, на утримання учителів і учнів дається "пособіє" "из казны архієрейской", "а церковных в Малороссіи земель барзо мало и рѣдко гдѣ обрѣтается, и поведенія того здѣсь нѣтъ" [10]. Варлаам Ванатович

також відстоював майнові права київського духовенства, коли з ініціативи гетьмана Данила Апостола вийшли "Рѣшительные пункты", згідно з якими духовним особам заборонялося набувати нерухоме майно, і клопотався про звільнення церковних маєтків від збору податків на військовий скарб [1, № XXVIII].

Водночас він намагався офіційно повернути статус Київської митрополії. Про це свідчить прохання Варлаама Ванатовича з підлеглим йому духовенством імператору Петру II про відновлення в Києві митрополії (1727 р.). Після викладу історії Київської кафедри з 54 її зверхниками включно з митрополитом Іоасафом Кроковським, автор переходить до суті прохання: "Всемилоствѣйшій государѣ Обще со всѣм духовенством моей паствѣ подсудственным прошу Вашего Императорскаго величества, да повелит высокодержавство ваше милостивым своим указом, дабы паки по прежнему была митрополія при Кіевском престолѣ" [13, с.74; 15, с. 43-44].

Не дивно тому, що така діяльність Варлаама Ванатовича, як ревного охоронця давніх прав Київської митрополії, викликала незадоволення російської влади і автора Духовного Регламенту Феофана Прокоповича, наслідком якого стали трагічні обставини подальшої долі київського архієрея. Приводом цьому став донос київського війта, який використав давнє протистояння єпархіального керівництва і міської влади. Невдоволений діями митрополита, війт Д. Полоцький, скориставшись непорозумінням, пов'язаним із проголошенням маніфесту та не відправленим вчасно Ванатовичем молебня на честь сходження на російський престол Анни Іоанівни, направив на нього донос (19 червня 1730 р.). Негативну роль у цьому зіграла і позиція Феофана Прокоповича, який скористався вкрай підозрілим ставленням імператриці до вищого київського духовенства і ще більше посилив його у справі з київським архієреєм. Ванатовича викликано до Москви, де його було піддано суду, позбавлено архієрейського сану і священства та заслано довічно до Кирило-Білозерського монастиря Новгородської єпархії.

Через десять років заслання, у жовтні 1740 р. – з нагоди сходження на престол імператриці Єлизавети – Ванатович отримав помилування і йому було повернуто архієрейський сан. Проте від архієрейських регалій він відмовився. Останні роки життя провів у Тихвінському Успенському монастирі, прийнявши схиму. Один із сучасників характеризував архієпископа як такого, що був "житієм постник, святости полный, простодушный" [9, с. 276].

Рафаїл Заборовський, в миру Михайло, народився 1676 р. у м. Зборові Руського воєводства (тепер район Тернопільської обл.) у шляхетській родині. Батько його був католиком, а мати – православною і різниця у сповіданні і уподобаннях обох батьків позначилася на долі майбутнього ієрарха. Так, саме через настійне бажання матері Михайла охрестили в православній церкві. Під впливом батька він здобув освіту в польському єзуїтському колеґіумі. Коли батько помер, з ініціативи матері переїхав до Києва і продовжив навчання у вищому українському православному навчальному закладі – Києво-Могилянській академії [11, с. 2].

Навчаючись у класі філософії, Михайло Заборовський слухав лекції Іоасафа Кроковського та Стефана Яворського. Останній помітив здібного учня і 1700 р., перебуваючи вже на становищі одного з найвищих савошників Російської Церкви, викликав Заборовського разом з декількома іншими студентами до Москви налагодувати навчальний процес в Московській слов'яно-греко-латинській академії. Успішно завершивши повний курс навчання, Заборовський прийняв у Московському Законоспаскому монастирі чернечий постриг від Стефана Яворського і став викладачем ри-

торики в Московській академії. Підтримував зв'язок з Києвом: як і Варлаам Ванатович, в числі 114 вихованців Києво-Могилянської академії він 1704 р. надав пожерву на Благовіщенську Конгрегаційну академічну церкву.

Як і всі інші, викликані в Росію українські церковні діячі з могилянською освітою, Рафаїл Заборовський став швидко просуватися по духовній службі. Невдовзі його, за рекомендацією члена Синоду Гавриїла Буржинського, призначили флотським обер-ієромонахом. По закінченні служби 1723 р. він отримав сан архімандрита Іверського Троїцького Колязинського монастиря й звання синодального асесора. 9 жовтня 1725 р., згідно з імператорським указом, Рафаїла Заборовського було висвячено на єпископа Псковського, Ізборського й Нарвського і призначено членом Синоду. У Пскові нововисвячений архієрей насамперед відкрив слов'яно-латинську школу за київським зразком, в якій викладали запрошені ним викладачі з Києво-Могилянської академії. Упродовж 6 років діяльності школа досягла значних успіхів. Як згадував сучасник тих подій, при від'їзді Заборовського з Пскова місцеві мешканці "разставались с ним с великим жалѣніем и пролітіем многих слез" [11, с. 3].

У 1731 р. Рафаїла Заборовського висвячено на архієпископа. Київського, Галицького і всієї Малої Росії. 1743 р., за сприятливого для України царювання імператриці Єлизавети, йому вдалося повернути титул митрополита і втрачений статус Київської митрополії.

Усвідомлюючи велику роль освіти у вихованні духовенства і пастви, нововисвячений ієрарх чи не більше від своїх попередників приділяв уваги її розвитку. У хроніці Києво-Михайлівського монастиря збереглася така характеристика київського архієрея: "Рафаил Заборовский, воспитанник сначала кievской, а затѣм заиконспасской академии,... на митрополичьей кафедре в Киевѣ высказался, как ревностный поборник просвещения, учения и ученых любителей и благодетель" [7, с. 163].

Насамперед Заборовський доклав зусиль для поліпшення становища Києво-Братського монастиря, від якого безпосередньо залежав матеріальний стан Києво-Могилянської академії. Оскільки навчальний заклад втратив право отримувати, як раніше, щорічно 200 крб. від гетьманів з Військового Скарбу на утримання викладачів, київський архієрей звертався до всіх, хто міг сприяти у вирішенні цього питання – до гетьмана Даниїла Апостола, який, у свою чергу, клопотався перед імператрицею Анною Іоанівною, до Синоду, до князя О. Шаховського, Псковського єпископа Стефана Калиновського, Новгородського митрополита Феофана Прокоповича та ін. [1, с. 176 – 191]. Намагання Заборовського досягли своєї мети. За його наполяганням гетьман Даниїло Апостол видав універсал 19 травня 1732 р., згідно якого поширився збір коштів на облаштування навчального закладу, а у грудні 1742 р. вийшов царський указ на поновлення видачі на користь Академії 200 крб. з Військового Скарбу. Митрополит також відновив втрачене право ректора Академії продавати вічні пам'яті в м. Києві (липень 1732 р.)

На виручені кошти Заборовський 1735 р. розпочав реставрацію й розбудову навчальних приміщень і академічної церкви. Над корпусом, побудованим ще гетьманом Іваном Мазепою, було зведено другий поверх з величезною колонадою за проектом відомого архітектора Й. Шеделя. В листопаді 1740 р. відбулося урочисте освячення особисто архієпископом Рафаїлом церкви в ім'я Благовіщення Пресвятої Богородиці й перше зібрання в новій Конгрегаційній залі. Зображення нового корпусу помістили на печатці Академії, яке стало її гербом [20, с. 213].

До заслуг архієрея слід віднести і обстоювання ним прав і привілеїв Академії. Коли у 1738 р. російський уряд намагався обмежити її право приймати на навчання молодь різного станового походження, Заборовський пояснив всі негативні наслідки такого указу: "Если всѣх учеников, записав в книгѣ, на коштѣ указном содержать (на средства каефдры епископской) и впредь освободить приход и отлучение из училищ кievских заградить, то из зарубежных людей польской и других націй (которым свободно высокомонаршими грамотами, на коллегію кievскую данными, приходится учиться позволено, коих большая часть в училищах кievских обрѣтается), то никого не будет, а из малороссіян, которые на своем коштѣ учатся, когда им свободный отпуск унять из училищ кievских, безохотно разбегутся..." [7, с. 168-169]. Таким чином митрополит домігся жалуваної грамоти імператриці Єлизавети від 11 грудня 1742 р., яка підтверджувала давні права Академії, крім того, військовим і цивільним чином, у тому числі й київським міщанам, заборонялося чинити кривди навчальному закладу.

На честь київського архієрея слід відзначити і його щедрі пожертви на користь Київської академії, куди він спрямовував всі залишки від своїх власних коштів. Так, на будівництво академічних приміщень Заборовський з 1731 по 1737 рр. по чергово віддав 1640 руб. На власні кошти, як відомо з документів, Рафаїл Заборовський збудував також Велику бурсу, що її називали "студентським домом". З свого архієрейського утримання Заборовський щорічно видавав по 100 крб. на оплату викладачам Академії, які, крім того, неодноразово оримували, в залежності від заслуг, і окремі грошові винагороди.

Митрополит використовував різні засоби для заохочення молоді до навчання, утримував власним коштом найбідніших студентів й надавав їм стипендії для навчання за кордоном. Здібні учні з сиріт церковнослужителів за розпорядженням митрополита часто користувалися прибутками від батьківських приходів, отримуючи на це відповідне право – "концес". І навпаки, тим вихованцям Академії, які не бажали продовжувати навчання, посилаючись на нездібність, преосвященний влаштовував екзамен і тільки у випадку "крайньої глупости" відраховував з навчального закладу. Таку батьківську турботу про вихованців Академії та її різні потреби рельєсно відобразив Георгій Кониський у похоронній промові на честь Рафаїла Заборовського (1747 р.): "Кто не видѣл, – говорив проповідник, – безприкладную милость его к учащим, кому невѣдомо было великое призрѣніе его к учащимся?" [17, с. 7].

Заборовський опікувався не лише благоустроєм Академії та її вихованців, але й навчальним процесом. 1738 р. він започаткував класи єврейської і німецької мов, поновив клас грецької мови. Іноземні мови викладали підготовлені у закордонних університетах відомі професори – Симон Тодорський, Варлаам Лашевський, Давид Нащинський. У 1734 р. Рафаїл Заборовський склав Інструкцію "Leges academicae docentibus et studentibus observandae" ("Академічні правила для викладачів і студентів...", в російському перекладі у В. Аскоченського [3, с. 102-103]), в якій, спираючись на давні традиції й вимоги нового часу, виклав у 22 пунктах правила внутрішнього життя навчального закладу. В одному з пунктів значилося, що наставники Академії завжди повинні служити для учнів високим взірцем скромності, ввічливості, доброго виховання й освіченості, а також бути прикладом не тільки внутрішньої чистоти душі, а й зовнішньої охайності тіла й одягу.

Пастирська турбота архієрея сприяла процвітанню Академії і принесла їй світову славу. Про це, зокрема, свідчить, що у ній хотів навчатися навіть венеціанський

підданий Костянтин Секур. У своєму проханні на ім'я митрополита він вказував: "Язвѣстился я (в венеціанской области) от тамошних жителей, что у преосвященства вашего благополучна разным учением академія, оставив учение римское, и забыв труд, на пути бывавший, пустился я на глас академіи" [7, с. 235].

Вдячні професори й студії найменували свою alma mater на честь митрополита Києво-Могилянсько-Заборовською. З нагоди відкриття Конгрегаційної зали у липні 1739 р. студенти піднесли своєму протектору гравюру, виконану вихованцем Академії, художником-гравером Григорієм Левицьким, яка відобразила архієрея на фоні суспільно-політичного життя тогочасної України. Словами "Мудрості отец – Петр Могила, Первый наверхитель дела – Рафаил всецѣло" [7, с. 236] – піїти Академії віддали дань Заборовському як гідному продовжувачеві справи її засновника.

Отже, наведений матеріал дозволяє окреслити головні напрямні діяльності трьох київських ієрархів – вихідців із Галичини – в тих умовах, які випали на долю їх архіпастирської діяльності. Якщо головною турботою першого очільника відновленої Київської митрополії Іова Борецького було намагання легімітизувати перед владою Речі Посполитої українську православну ієрархію, на що були спрямовані його церковно-історичні твори, перемовини з російським урядом, використання підтримки з боку козащини, то Варлааму Ванатовичу довелося відстоювати права Української Церкви в умовах централізаційної політики російських можновладців і робити спроби відновлення втраченого статусу Київської митрополії. Його наступник Рафаїл Заборовський, якому, за сприятливого для України царювання імператриці Єлизавети, вдалося повернути титул митрополита, всі свої зусилля спрямовував на розвиток освіти і підтримку матеріального, правового і організаційного становища Києво-Могилянської академії.

1. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отд. II (1721 – 1795) / Под ред. Н. И. Петрова. – Т.1 (1721-1750 гг.). –

С. 1. – К., 1904. 2. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отд. II (1721 – 1795) / Под ред. Н. И. Петрова. – Т.1 (1721-1750 гг.). – С. 2. – К., 1905. 3. Асоченский В.И. Киев с древнейшим его училищем Академиею / В. И. Асоченский. – Ч. 1 – 2. – К., 1956. – Ч. 2. 4. Видул П., свящ. Киевский митрополит Иов Борецкий (1620 – 1631) / свящ. П. Видул. – Каменец-Подольский, 1894. 5. Грушевський М. Духовна Україна: Збірка творів / Упорядкування та додатки Ігоря Гирича, Оксани Дзюби, Василя Ульяновського / Михайло Грушевський. – К.: Либідь, 1994. 6. Задорожна О., Шевченко О. Ванатович Василь, чернець ім'я Варлаам // Києво-Могилянська академія в іменах. Енциклопедичне видання / Упоряд. З.І. Хижняк; За ред. В.С. Брюховецького / О.Ф. Задорожна, О.М.Шевченко. – К.: Вид. дім "КМ Академія", 2001. – С. 99-100. 7. Молчанов П. Протектор киевской академии Рафаил Заборовский, митрополит киевский / П. Молчанов // Киевские епархиальные ведомости. – 1876. – Отдел второй. – №5. – С. 162 – 172; №7. – С. 228 – 236. 8. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Св. Синода. – Т.І (1542 – 1721). – СПб., 1868. 9. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Св. Синода. – Т.ІІ (1722), Ч.1. – СПб., 1878. 10. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Св. Синода. – Т.ІІІ. (1727). – СПб., 1885. – Приложение VIII. 11. Орловский П. Сказание о блаженном Рафаиле, митрополите Киевском / П. Орловский. – К., 1908. 12. Плохий С. Наливайкова віра. Козацтво та нація в ранньомодерній Україні / Сергій Плохий. – К.: Критика, 2005. 13. Прошение киевского архиепископа Варлаама Ванатовича императору Петру II о предоставлении киевской кафедре прежнего титула митрополита // Киевские епархиальные ведомости. – 1874. – №3. – Отдел второй. – С. 63-78. 14. Пясецкий А. Время Варлаама Ванатовича, архиепископа Киевского и Галицкого (1722 – 1730) / А. Пясецкий // Полтавские епархиальные ведомости. – 1897. Часть неофициальная. – № 8. – С. 304-313; № 9 – 331-338; № 10 – С. 378-383. 15. Рыболовский А.П. Варлаам Ванатович, Архиепископ Киевский, Галицкий и Малый России / А.П. Рыболовский // Труды Киевской духовной академии. – 1908. – № 5. – С. 93-129. 16. Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст. / П.М. Сас – К.: Либідь, 1998. 17. Слово, сказанное Георгием Конисским в Киево-Софійском Соборе при погребении Рафаила Заборовского, митрополита киевского (1747 года ноября 29-го дня) // Киевские епархиальные ведомости. – 1893. – № 1. – Часть неофициальная. – С. 1 – 10. 18. Титов Ф. Киевская духовная академия (1615 – 1915). Историческая записка. – 2-е, дополненное издание / Федор Титов. – Киев, 2003. 19. Хижняк З.І. Борецкий Иван Михайлович, чернець ім'я Йов / З.І. Хижняк // Києво-Могилянська академія в іменах Енциклопедичне видання / Упоряд. З.І. Хижняк; За ред. В.С. Брюховецького / З.І. Хижняк. – К.: Вид. дім "КМ Академія", 2001. – С. 80 – 81. 20. Хижняк З.І. Заборовський Михайло, чернець ім'я Рафаїл / З.І. Хижняк // Києво-Могилянська академія в іменах Енциклопедичне видання / Упоряд. З.І. Хижняк; За ред. В.С. Брюховецького / З.І. Хижняк. – К.: Вид. дім "КМ Академія", 2001. – С. 213 – 214.

Надійшла до редколегії 20.10.11

К. Кобченко, канд. іст. наук

СПОРУДЖЕННЯ КОРПУСУ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ: ІСТОРІЯ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ, ЯКОЇ НЕ СТАЛОСЯ

Статтю присвячено історії спорудження будинку бібліотеки Університету Св. Володимира у 1910-1920 рр. та подальшого передання його науковій бібліотеці при Академії наук в контексті історичних подій та реформ в галузі науки та освіти того часу.

The article is devoted to the history of constructing of the building of St. Vladimir University's library in the 1910-1920s and further assignment of it to the scientific library by the Academy of sciences in the context of historical events and reforms of the system of education and science of that time.

Історія формування бібліотечних колекцій як Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, до якої перейшла більша частина книжкового зібрання Київського університету [9], так і бібліотеки КНУ імені Тараса Шевченка [11; 13; 14], є дослідженою та висвітленою в науковій літературі. Предметом цієї розвідки є процес спорудження власного корпусу бібліотеки Університету Св. Володимира, який після завершення будівництва став приміщенням Всенародної бібліотеки України, нині – Філії № 1 НБУВ. Основою для цієї історичної реконструкції послужили архівні документи. Історія спорудження бібліотечного корпусу є важливою складовою минулого Київського університету, як і освітніх та наукових установ Києва в цілому і, водночас, вона є свідченням складних та бурхливих часів, на тлі яких вона розвивалася.

Початкові проекти будинку університетської бібліотеки

З моменту створення в Києві Університету Св. Володимира він володів власною бібліотекою, основу фондів якої склали книжкові зібрання Волинського (Кременецького) ліцею, правонаступником якого став університет. Однією з найцінніших частин бібліотеки була колекція книг останнього польського короля Станіслава Августа – Collectio Regia. З перших днів існування Університету Св. Володимира бібліотека розташовувалася в його приміщеннях – спершу в спеціально найнятому будинку, а під час зведення Головного (Червоного) корпусу, згідно проекту архітектора В. Беретті, частину його приміщень було спеціально відведено під бібліотеку.

Із розбудовою університету, збільшенням кількості студентів (з 1863 р. у Бібліотеці було створено окремий Студентський відділ), із зростанням кількості книг, приміщення для них стало тісним та незручним для ко-

ристування. Тому вже з кінця XIX ст. Радою Університету неодноразово ставилося питання про зведення для Бібліотеки окремого спеціального будинку. Вперше це питання було піднято в 1890-х рр., в результаті чого тодішній архітектор університету Енш розробив три проекти будинку бібліотеки, один з яких був схвалений Радою професорів, проте не був затверджений Міністерством народної освіти через брак 300 тис. карбованців, необхідних для названого будівництва [3, Арк. 1-13в].

Наступна спроба спорудження університетської бібліотеки мала місце в 1900 р., коли проєктований університетським архітектором Ессеном за зразком бібліотеки м. Лейпцига будинок, мав бути розміщений "в Ботаническом саду со стороны Бииковского бульвара, против Владимирского собора" [3, Арк. 13в]. Цей проєкт 29 травня 1901 р. був представлений його автором Раді Університету, яка ухвалила визнати його втілення доцільним та клопотатися перед Міністерством народної освіти про асигнування потрібної суми [3, Арк. 2]. Проте міністерство і цього разу не знайшло можливостей для фінансування будівництва. Так, попечитель Київського навчального округу Вельяминов-Зернов повідомив Ректора про рішення Товарища міністра народної освіти, прийняте 3 вересня 1901 р.: "за состоявшимся распределением полностью всего строительного кредита на ближайшие три года, Его Превосходительство затрудняется давать вышеприведенному ходатайству дальнейшее движение" [3, Арк. 5].

Будівництво корпусу бібліотеки: 1910-1919 рр.

У той же час ситуація із збереженням книжок у будівлі університету Святого Володимира все більше ускладнювалася й проблема побудови для бібліотеки спеціального приміщення лишалася гострою. В червні 1910 р. Правління університету асигнувало необхідну суму для поїздки архітектора університету В. Осьмака за кордон, де він мав ознайомитись із зразковими приміщеннями бібліотек, в результаті якої, в листопаді 1910 р. В. Осьмак представив Правлінню ескізний проєкт бібліотечної споруди [4, Арк. 1, 3]. Цей проєкт було передано на розгляд Будівельного комітету Міністерства Народної освіти, який в засіданні 29 грудня 1910 р. схвалив його, висловивши при цьому певні зауваження, які слід було врахувати при розробці чистового проєкту, і поправлений таким чином проєкт будинку бібліотеки був готовий вже в травні 1911 р. [4, Арк. 10-10зв, 12, 25].

Наскільки нагальним було питання зведення для бібліотеки спеціального приміщення, свідчить звернення Правління Університету до Попечителя Київського навчального округу в листопаді 1911 р. з проханням клопотатися перед МНО про виділення коштів якомога швидше, "в виду обнаруженной ныне громадной перегрузки библиотечными шкафами потолков под помещением Библиотеки в главном здании Университета, что повлекло за собой обвал штукатурки в некоторых местах и весьма значительный прогиб потолков" [4, Арк. 31]. Бібліотека в цей час нараховувала вже бл. 400.000 томів книг. Передбачалося також, що в будинку бібліотеки буде відведене місце і для Центрального Архіву, який так само був розташований у Головному корпусі університету.

Не забуло керівництво університету і естетичної сторони справи, керуючись принципом: "здание библиотеки, которое будет построено рядом с главным фасадом Университета, должно по своему архитектурному стилю соответствовать стилю Университета" [4, Арк. 46]. Місцем розташування будинку бібліотеки було обрано південний двір університетської садиби, для чого було зруйновано старі цегляні будівлі переважно господарчого призначення, що знаходились на цьому

місці [6, Арк. 19, 25, 28-29]. Оскільки початок будівництва припадав на проведення в Києві Всеросійської виставки, Будівельна комісія прийняла рішення замовити виготовлення макету будівлі бібліотеки, який, на її думку, "несомненно явится одним из украшений выставки и обратит внимание" [8, Арк. 5, 14зв].

Позитивну відповідь Міністерства на поданий остаточний варіант проєкту попечитель КУО повідомив Ректору університету лише в жовтні наступного, 1912 р. [4, Арк. 45]. При цьому загальна сума в розмірі 519.048 карбованців, яку керівництво університету просило для потреб будівництва, здалася Міністерству завищеною і воно запропонувало, "не изменяя сущности проекта, изыскать меры к удешевлению постройки" [4, Арк. 45]. Згідно з початковим проєктом передбачалося, що сховища бібліотеки матимуть запас місця для надходження книжок протягом наступних 50 років. Саме це і стало основним об'єктом скорочення витрат: архітектор В. Осьмак, "не находя возможным упрощать и без того недорогую и простую отделку здания, стоящего непосредственно у главного здания Университета и составляющего как бы часть этого прекрасного в архитектурном отношении сооружения", пішов шляхом скорочення обсягу книгосховища завдяки зменшенню його запасу до 12-15 років. Таким чином, "лишь в 1913 году, после нескольких повторных ходатайств, из которых последнее было подкреплено указанием на треснувшие уже своды второго этажа, Университету удалось получить на указанную надобность кредит в сумме 434.351 руб. 32 коп." [5, Арк. 5].

Керувала роботами спеціальна Будівельна комісія з членів Правління Університету та чолі з професором Т. Флоринським та за безпосередньої участі архітектора університету В. Осьмака. Виконавцем робіт було обрано підрядника, купця І гільдії А. Меня, який, згідно планів будівництва, зобов'язувався до 15 жовтня 1914 р. здійснити земляні, кам'яні та інші необхідні роботи а також кровельні роботи для "возведения здания вчерне" [16, Арк. 3зв]. Проте Перша Світова війна, що спричинила втрату частини робітників і транспортні проблеми, ускладнила виконання робіт, які було завершено лише до 27 жовтня 1916 р. [16, Арк. 3зв]. Військовий час позначився також на цінах на будівельні матеріали, особливо на металеві балки, так що вже на початку будівництва стало зрозумілим: кошторисної суми для будівництва не вистачить. Все ж будівельна комісія санкціонувала виконання робіт, сподіваючись згодом отримати від уряду додаткові асигнування на будівництво [16, Арк. 3зв]. Ректор М.М. Цитович навіть плевав надію, що будівництво бібліотеки буде частково завершено, а будівлю зроблено придатною для використання на момент реевакуації університету з Саратова. При цьому Міністр народної освіти, з яким М. Цитович зустрівся в Петрограді наприкінці 1915 р., пообіцяв посприяти у виділенні кредиту на ці витрати [7, Арк. 1зв.], проте цьому не судилося статися й необхідні кошти так і не надійшли.

Таким чином, книжкові багатства університету повернулися на свої звичні місця в університетському корпусі, а будівництво було на деякий час пригальмовано. І хоча в серпні 1916 р. міністр народної освіти Ігнат'єв, оглянувши недобудований корпус книгозбірні, побажав, щоб він був закінчений якнайшвидше, "але кредит... Університету відкритий не був з огляду на події 1917 року" [16, Арк. 11зв.]. Повторилася ситуація, за якої "одна из богатейших университетских библиотек по числу томов и количеству содержащихся в ней ценных и редких изданий и рукописей, помещается... в главном здании университета, где, за не достатком

места, значительную часть книг пришлось разместить по коридорам, частью полутемным, и в комнатах, предназначенных для других надобностей, где они подвергаются опасности в пожарном отношении, благодаря устарелой системе отопления. Сверх того, постоянно увеличивающееся количество книг угрожает целостности сводов второго этажа университетского здания, не рассчитанных на столь большую нагрузку", – так вже у 1918 р. змалювали ситуацію з університетською бібліотекою члени Будівельної комісії [16, Арк. 13].

Водночас за правління Гетьмана Павла Скоропадського було засновано Всенародню бібліотеку України, завдяки чому покладено початок створенню найпотужнішого бібліотечного зібрання в країні. Але й про будинок бібліотеки Університету Св. Володимира урядом Гетьманату не було забуто. Так, влітку 1918 р. архітектор В. Осьмак склав кошторис на добудову книгосховища та інших приміщень, який був профінансований Міністерством освіти Української Держави. Продовженням робіт Будівельна комісія мала завдячувати особисто Міністру народної освіти: "В минулим 1918 році бувший Міністр Народній Освіти ВАСИЛЕНКО признав необхідним продовжувати роботи по добудуванні вищезгаданої книгозбірні і в серпні того ж року був відкритий кредит 500.000 карб. <...> У вересні 1918 року Міністр Народньої Освіти ВАСИЛЕНКО знайшов необхідним розширити роботу по добудуванню книгозбірні" [16, Арк. 11зв.-12].

Проте стрімке зростання цін на будівельні та інші необхідні для устаткування бібліотеки матеріали призвело до того, що за кілька місяців необхідна для добудови сума зросла майже вдвічі, проте уряд був не в змозі профінансувати будівництво в повному обсязі й будинок лишився незавершеним [16, Арк. 11зв.-12]. Особливо прикрим було те, що частину робіт вже було здійснено, й за умов їх переривання, з настанням зими попередні зусилля в певній мірі зводилися нанівець. І все ж, "В 1918 році значна частина помешкання була оштукатурена, весь будинок був зашкленний і були встановлені приладдя для опалення й трубопривод для них" [19, Арк. 24].

Уряди змінювалися, ціни продовжували зростати, але проблема завершення будівництва залишалася гострою. Тож з лютого 1919 р. відповідні прохання від університету спрямовувалися вже до Народного Комісаріату освіти, Ради народних комісарів УСРР, та інших відповідальних органів Української радянської республіки [16, Арк. 11, 13]. За наявності цих коштів планувалося завершити роботи у 3-4-місячний термін, проте влада не могла задовольнити цю потребу, хоча й виказувала розуміння зусиллям Будівельної комісії [16, Арк. 14].

У зв'язку із схваленням Раднаркомом проекту добудови, було підготовлено відповідний законопроект про виділення на ці потреби суми у 858 тис. із необхідних понад 1,5 млн. радянських карб., з якої планувалося здійснити найнеобхідніші роботи, у т.ч. проведення опалення та електрики, обладнання книгосховища полицями. Заради виконання цих нагальних робіт Будівельна комісія навіть була готова відмовитись від улаштування водопроводу та деяких оздоблень [16, Арк. 37]. Проте ці роботи так і не було здійснено, хоча повторне клопотання з цього приводу перед владою мало місце в червні 1919 р. [16, Арк. 9-10зв.]. Фінансові труднощі діючої влади вкупі з її тоді ще непевним становищем відносили подібні питання до розряду другорядних. Процес будівництва було загальмовано, і наступні майже 10 років споруда університетської бібліотеки лишалася у недобудованому та непридатному для користування стані.

А вже з 1920 р. перестав існувати і сам університет: згідно радянських освітніх реформ організація роботи

вищої школи зазнала докорінної перебудови – руйнації системи університетів із створенням натомість Інститутів народної освіти та галузевих інститутів. Посилена післяреволюційним розоренням, ця ситуація спричинила те, що лише з 1923-1924 рр. вищі школи почали потроху виходити зі стану животіння і отримувати більш-менш регулярні грошові виплати, обраховувати та приводити до ладу навчальні приміщення та приладдя. Про таку розкіш, як добудова будівлі бібліотеки тепер уже "колишнього університету" за тих умов взагалі не йшлося.

Добудова корпусу бібліотеки та передання його ВБУ (1920 – поч. 1930-х років)

Тоді ж, на початку 1920-х рр., поряд з будинком КІНО (колишнім Головним корпусом університету), в приміщенні, яке нині займає Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка, і де на початку 1920-х знаходились установи ВУАН, розташувалася і Всенародна бібліотека України при Всеукраїнській Академії Наук. Її становище було ще більш тяжким, ніж університетської книгозбірні, адже значні книжкові фонди бібліотеки формувалися протягом короткого часу, а сама бібліотека декілька разів змінювала приміщення, доки не опинилася в тодішньому будинку ВУАН, не надто пристосованому під бібліотеку. Її було сформовано, зокрема, із книгозбірень таких ліквідованих навчальних закладів, як Колегія Павла Галагана, Київська Духовна Академія, низки монастирських та приватних бібліотек. За чотири роки свого існування з 1918 по 1922 р. ВБУ "успіла (вместе с одной своей филией⁴) собрать громадный книжный фонд, свыше миллиона томов, и таким образом своими размерами Всенародная Библиотека обогнала все библиотеки У.С.С.Р. и тысячи научных библиотек всего мира, вступив в ряды нескольких десятков величайших мировых библиотек. Ценность этого фонда очень велика. Кроме обыкновенных книг, Всенародная Библиотека имеет массу драгоценных изданий, свыше 50000 томов старопечатных книг XV-XVIII столетий, тысячи рукописей, драгоценные и редкие произведения графического искусства и т.д. и т.д." [17, Арк. 65].

Проте становище ВБУ було вкрай складним – чимало книжок лежали нерозібраними, адже нечисельний штат бібліотеки не міг впоратись з цією величезною роботою, не вистачало місць у читальних залах, були проблеми з електрикою. У зв'язку з тим, що сам будинок був пошкоджений і в ньому знаходилися інші установи та жили деякі їхні співробітники, книжки перебували під постійною загрозою: дивом вдалося запобігти пожежі та затопленню бібліотечних приміщень [17, Арк. 148]. Співробітники бібліотеки на чолі з її директором С. Постернаком докладали значних зусиль для збереження та опрацювання книжкових фондів, але багато що залежало від державного фінансування.

Протягом першої половини 1920-х керівництво ВБУ просто-таки засипало відповідні інстанції клопотаннями про збільшення штатів, виділення коштів на встановлення нових полиць і, серед іншого – виділення окремого приміщення спеціально для ВБУ. Так, восени 1923 р. керівництво бібліотеки звітувало: "Всенародная Библиотека міститься в величезному будинку Академії наук, але має тільки частину його; з кожним днем рост Всенародної Бібліотеки все гостріше висуває потребу в поширенні приміщень, а це можливо тільки тоді, як Академії Наук буде передано другий будинок, куди вона змогла б виселити деякі свої установи. Обмеженість приміщень Всенародної бібліотеки не дає змоги одразу розгорнути бібліотеку в найбільш придатних і зручних кімнатах; через це Всенародній бібліотеці дово-

⁴ Вінницька філія ВБУ.

диться весь час пророблювати колосальну зайву роботу по переносках, перестановках. ... Отже, чергове завдання – це передача всього будинку Всенародній Бібліотеці" [17, Арк. 189-189 зв.]. Подібні звернення лунали і надалі. Про умови збереження книжкового фонду ВБУ свідчать також дані за 1924 р.: "До цього часу до 800.000 книг та до 300.000 газет В.Б.У. лежать у коморах прямо на підлозі – за браком полиць та за браком коштів на збудування їх" [17, Арк. 282].

Не таким критичним, проте так само загрозливим була в цей час і ситуація з бібліотекою КІНО, яка розміщувалася на старому місці в Головному корпусі: давалися ознаки старі проблеми перевантаження книжками університетських приміщень. Так, комісія, яка провела огляд будинку влітку 1925 р., констатувала: "Междуэтажные перекрытия над помещениями библиотеки, насчитывающей до 800.000 томов, резко перегружены, полы здесь дали заметный для глаза прогиб, паркет местами продавлен и разрушен; в половых сводчатых перекрытиях под библиотечными залами наблюдаются волосные трещины" [20, Арк. 65].

За таких складних обставин, коли академічне життя потроху почало налагоджуватись, предметом розгляду стало й питання про виділення для ВБУ спеціального окремого приміщення. І хоча керівництво ВБУ, як свідчить вищенаведена цитата, клопоталося про передання бібліотеці усього тодішнього будинку ВУАН на бульварі Т. Шевченка, 14, в той же час органи управління наукою згадали про недобудований бібліотечний корпус "колишнього університету". Було прийняте рішення віддати його у розпорядження ВБУ, але не лише саме приміщення, а й частину книжкового фонду бібліотеки КІНО, тобто колишньої університетської.

Таке рішення – передати будинок бібліотеки, що будувалася як університетська, до ВБУ і перевести до неї ж частину книжкових фондів колишнього Університету – цілком відповідали позиції радянської влади у справі організації науково-освітньої роботи: університетів на той час не існувало, натомість діяли галузеві інститути та ІНО, призначення яких було цілком прикладне – підготовка фахівців різних галузей народного господарства та соціальної сфери. Для реалізації цієї мети була потрібна переважно навчальна література. Про невідповідність книжкового складу бібліотеки колишнього університету тим завданням, що стояли перед КІНО, свідчила також комісія, яка підготувала для Наркомату освіти доповідну записку про становище бібліотек та долі будинку: "Залишати надалі бібліотеку б. Київського Університету в складі ІНО недоцільно, оскільки вона не відповідає цільовій установці цього ВУЗу ні по складу книжок, ні по колу своїх читачів, ні по методам її роботи" [19, Арк. 25], бо ж у тодішній вищій школі "головним чином викладаються науки математичні, природничі та технічні" [17, Арк. 143]. Це рішення видавалося компромісним також у тому відношенні, що університетська бібліотека не мала можливостей розширення: "В 1914 р, коли було почато цей будинок, бібліотека Університету мала 480.000 т.т. Зараз вона досягла 780.000 т. і в старому своєму приміщенні (КІНО) на має ніякої можливості поширюватися, навіть зараз там вже для неї там дуже тісно" [19, Арк. 24].

Наукова робота зосереджувалася в той час переважно в системі Академії наук, яка і мала, за задумом влади, зібрати в своїй бібліотеці основну наукову та історичну літературу. "Всенародная Библиотека Украины с самого своего основания поставила себе задачу собрать и сделать доступным для исследователей максимальное количество печатных и рукописных мате-

риалов всех веков и народов по всем отраслям знаний. За пять лет она проделала в этом отношении колоссальную работу, собрав громадный книжный фонд и полагает, что было бы наиболее целесообразным продолжить сосредоточение книжных и рукописных ценностей в ее книгохранилищах, ибо такое сосредоточение и возможно полное укомплектование хотя бы одной библиотеки на Украине облегчило бы работу исследователей", – писав у цей час директор ВБУ С. Постернак [17, Арк. 129]. І хоча він мав на увазі бібліотеки ліквідованих монастирів і керівництво ВБУ не піднімало питання про передання до неї фондів університетської бібліотеки, саме таку позицію радянська влада взяла за основу.

Питання про долю бібліотечних колекцій розглядалося у зв'язку з долею приміщення університетської бібліотеки спеціальною комісією, висновки та рішення якої – про передачу бібліотеки КІНО до ВБУ та добудову для останньої бібліотечного корпусу було затверджені Президією Укрнауки (підрозділу Наркомату освіти) в засіданні 21 листопада 1925 р. [19, Арк. 22]. Комісія відзначила необхідність добудови та використання приміщення бібліотеки: "Закінчення цього будинку буде мати величезне значіння для бібліотечної справи на Україні. Його книгосховище, що збудовано по одній з найкращих останніх систем (Ліпмана), може вмістити 500.000 т.т. Крім того, в цьому будинку є бетоновані приміщення, що призначалися для архіву старих актів, для "королівської бібліотеки", бібліотеки Бунге, Кременецької бібліотеки, нумізматичного кабінету, кабінету раритетів, окремих сховищ газет і дублікатів й т. інш. (всі ці заходи раніш були при Київському Університеті) – їх площу теж можна зараз використати для розміщення книжок. Це дасть повну можливість примістити в новому будинку аж до 1.000.000 т.т. Крім того, коробка основного книгосховища побудована з розрахунком на потребу необмеженого поширення їх у дальньому" [19, Арк. 24].

Тому, згідно проекту Постанови Колегії Народного комісаріату освіти, який згодом був реалізований, передбачалося: "Вважаючи на ненормальне становище, в якому зараз знаходиться Всенародня бібліотека України та бібліотека б. Київського Університету (зараз КІНО), що до помешкань їх, порушити перед РНК УСРР клопотання про відпуск коштів на добудування спеціального бібліотечного корпусу, що на території б. Київського Університету, в сумі 265.700 карб.; приєднати бібліотеку б. Київського університету до ВБУ без розпорощення її основного фонду (XVII–XIX ст.), але з забезпеченням навчальних потреб КІНО й інших Київських ВУЗів, шляхом відокремлення для них допоміжних бібліотек з підручників і взагалі навчальної літератури". З метою реалізації цих завдань була створена комісія з представників усіх зацікавлених установ під головуванням представника УАН, яка мала завершити роботу до 1 липня 1926 р. [19, Арк. 25].

Після передання до ВБУ колишньої університетської бібліотеки, в бібліотеці КІНО мало залишитися приблизно 120.000 – 130.000 томів книжок [19, Арк. 9зв.]. Таким чином, було здійснено "розподіл Бібліотеки І.Н.О. та передачу більшості книжок і майна до В.Б.У." [19, Арк. 8]. При цьому до ВБУ відходила саме "фундаментальна бібліотека", тоді як у складі бібліотеки КІНО лишалася переважно навчальна література.

Проте ситуація з реорганізацією бібліотеки КІНО ускладнювалася тим, що вона перед тим включила до своїх фондів бібліотеки інших вищих шкіл, об'єднаних у 1920 р. у складі КІНО – Вищих жіночих курсів та Українського державного університету [19, Арк. 9зв.]. В ре-

зультаті, ВБУ стала не єдиною спадкоємицею колишньої університетської бібліотеки, навчальна частина бібліотеки КІНО своєю чергою розподілялася: "з колишнього Студентського Відділу, що зараз є цілком упорядкований, книжки по 1875 р. включно мають перейти до ВБУ, медичні книжки після 1875 р. йдуть до К.М.І., а дублети юридичних книжок – до К.І.Н.Гу" [19, Арк. 20].

Отже, коли в 1926 р. було прийнято рішення про добудову приміщення бібліотеки та переведення до неї ВБУ, було зроблено певні ремонтні роботи, але фінансування було недостатнім і "будинки руйнувалися й далі" [18, Арк. 144]. До капітального ремонту та добудови справа дійшла лише через кілька років. Наприкінці травня 1928 р. архітектор В. Осьмак, якого було знову залучено до робіт над будинком бібліотеки, склав спершу орієнтовний дефектний акт огляду будинку, а потім, на його основі, – кошторис будівельних робіт [18, Арк. 119-120, 127-144]. Спершу планувалося добудувати бібліотечний корпус протягом 1928 р., проте через недостатнє фінансування було завершено частину будинку, який почала займати бібліотека, використовуючи водночас і старе приміщення, а добудування "другої половини нового будинку" було перенесено і на наступні 1929-1930 рр. [18, Арк. 144]. Про те, як переїзд у нове приміщення мав змінити становище та обсяг роботи бібліотеки, свідчать плани, які плекало її керівництво: "1929/30 рік – має бути переломним роком у житті ВБУ: ВБУ закінчує добудову нового спеціального бібліотечного будинку і значно поширить площу своїх приміщень, і зможе нарешті розмістити... ті свої відділи, які досі не функціонували, за браком місця і штату: Графічний, Мапографічний, Музичний, Газетний, Волянція, Орієнталія, Єврейській; зможе значно поширити читальню для наукових робітників, кваліфікованих практиків і т.д." [18, Арк. 183].

Отже, реорганізація бібліотек була складовою реформ радянської влади та прямим наслідком ліквідації університету. Не вдаючись до оцінок реформ радянської влади в галузі науки та освіти в цілому, мусимо констатувати, що в умовах середини 1920-х рр., прийняте щодо долі бібліотек рішення може вважатися доцільним з точки зору порятунку водночас двох найцінніших книжкових зібрань. Адже склалася критична ситуація: у приміщеннях КІНО та ВУАН у невідповідних умовах, під загрозою пошкодження та повної втрати зберігалися величезні книжкові скарби, у той час як поряд "гинули в очах" недобудований спеціально-бібліотечний корпус: "за минулі роки все остекління знищено, залізний дах попсувався на 30-50% та інш.", – такою була ситуація у 1925 р. [19, Арк. 24]. Таким чином, особливо цінна частина університетської бібліотеки все ж знайшла своє місце у приміщенні, яке будувалося для неї, щоправда вже в складі Всенародної бібліотеки України. До певної міри "всенародним" став і сам будинок бібліотеки, зважаючи на те, що його будівництво розпочалося за царського уряду, продовжилося за часів Української Держави, а завершувати його випало на долю радянської влади.

Подальшим питанням остаточної добудови та, особливо, устаткування та оздоблення приміщення Всенародної бібліотеки присвячено спеціальну наукову розвідку [2]. Проте й після переїзду до нового приміщення ВБУ зазнала нових випробувань, пов'язаних із боротьбою влади з її керівництвом, зокрема, директором, що було звичайним явищем для того складного часу [10; 15].

Натомість у 1939–1940 рр. КДУ ім. Т.Г. Шевченка, відновлений у 1933 р. замість КІНО, отримав поряд з університетом новий навчальний корпус: спершу він планувався як Гуманітарний, але згодом став бібліотечним і нині є приміщенням Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича КНУ імені Тараса Шевченка. Цей будинок був так само зведений за проектом В. Осьмака і отримав, згідно задуму архітектора, форми, ідентичні будинку ВБУ [12, с. 30]. Завдяки цьому, названі будинки "утворили найкращий у місті класичний ансамбль, домінуюча роль у якому належить створеному В. Беретті головному університетському корпусу" [1, с. 253]. А у 1959 р. у користування Університетом було передано будинок по бул. Т. Шевченка, 14, в якому нині розміщується Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка, а в 1920-1930 рр. знаходилися установи Академії наук, включаючи Всенародну бібліотеку. Таким непростим виявилось сплетіння долі Київського університету, Української Академії наук та їхніх наукових бібліотек.

1. Бондаренко Р., Піскова Е., Трегубова Т. Володимирська вулиця // Звід пам'яток історії та культури України: [Енциклопедія]: У 28 т. – К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві. Кн. 1, ч. 1: Київ. А-Л (Ч. 2). – К., 2004. – 1215 с.: іл. 2. Демченко Є., Донець О. Будинки філії № 1 Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського та його художні пам'ятки // Бібліотечний вісник. – 1998, № 1. – С. 19-27. 3. Державний архів м. Києва (далі – ДАК.) – Ф. 16 – Оп. 340. – Спр. 91. 4. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 446. – Спр. 137. 5. ДАК. – Ф. 16 – Оп. 448. – Спр. 137. 6. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 448. – Спр. 178. 7. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 2711. 8. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 469. – Спр. 851. 9. Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. 1918– 1941 / НАН України; Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. – К.: НБУВ, 1998. – 337 с. 10. Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. 1941–1964 / НАН України; Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. – К.: Наукова думка, 2003. – 357 с. 11. Кириленко О., Нестеренко В. Наукова бібліотека ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка: короткий історичний нарис // Бібліотеки України загальнодержавного значення: Історія і сучасність: зб. ст. / НАН України; Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського; Асоціація бібліотек України / О. С. Онищенко (голова ред. кол.) – К.: НБУВ, 2007. – С. 232-241. 12. Малаков Д. Архітектор Василь Осьмак // Бібліотечний вісник. – 1998, № 1. – С. 28-31. 13. Мяскова Т. Є. Бібліотека Імператорського університету Св. Володимира: з історії комплектування (1834-1927 рр.) / НАН України; Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського / О. С. Онищенко (наук.ред.). – К., 2005. – 184 с. 14. Нестеренко В. Історія Наукової бібліотеки Київського університету ім. Т. Шевченка // Бібліотечний вісник. – 1994, № 5-6. – С. 30-33. 15. Степченко О. П. Українські вчені – фундатори спеціалізованих відділів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (1918-1934) / НАН України; Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукопису / Л. А. Дубровіна (відп.ред.). – К.: НБУВ НАНУ, 2008. – 217 с. 16. Центральний державний архів Вищих органів влади управління України. (ЦДАВУ України). – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 286. 17. ЦДАВУ України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1162. 18. ЦДАВУ України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 1157. 19. ЦДАВУ України. – Ф. 166. – Оп. 6 т.3. – Спр. 4629. 20. ЦДАВУ України. – Ф. 166. – Оп. 6 т.3. – Спр. 4632.

Надійшла до редколегії 20.10.10

* К.М.І. – Київський медичний інститут, К.І.Н.Г. – Київський інститут народного господарства.

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКИХ ГЕНЕАЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ У XVII – СЕР. XIX СТ.

Розглядаються особливості використання інформаційного потенціалу українських генеалогічних джерел у XVII – сер. XIX ст.

The peculiarities of using of the informative potential of the Ukrainian genealogical sources in the 17th – the middle of the 19th centuries are considered.

Серед інструментарію пізнання історії України окремо вирізняються джерела, що містять інформацію генеалогічного змісту, тобто відомості про походження окремих родів, сімей, осіб, їхні родинні зв'язки, а також соціальний статус та власність. До інформаційного потенціалу українських генеалогічних джерел почали звертатися у зв'язку з появою власності та розшаруванням суспільства на окремі стани, адже саме родовід обумовлював соціальний статус індивіда або роду, обсяг його юридичних прав у соціально-політичній сфері, а в економічній сфері він був головним юридичним інструментом в обґрунтуванні майнових прав (успадкування, привілеї).

На сучасному етапі використання інформаційного потенціалу українських генеалогічних джерел дає можливість пізнати минуле крізь призму генеалогії, тобто крізь призму життя окремих родів побачити особливості історичного процесу цілої нації, країни.

Тривалий час в українській історіографії інформаційний потенціал українських генеалогічних джерел та його використання досліджувалися епізодично [1; 18; 19; 20; 21]. З середини 90-х років XX ст. спостерігається збільшення кількості праць, автори яких визначають їх потенціальні можливості у контексті подальшого використання як генеалогічного джерела [2; 3; 4]. Однак, недостатньо висвітленим в сучасній науці залишається питання використання інформаційного потенціалу українських генеалогічних джерел, відтак воно і стало предметом цієї розвідки.

У кожному епоху створювалися різноманітні генеалогічні джерела. Від появи перших писемних джерел і до кінця XVIII ст. спостерігаємо паралельні процеси накопичення генеалогічного знання та його узагальнення переважно з практичною метою. У подальші періоди генеалогічні джерела ставали підґрунтям для написання узагальнювальних праць.

Джерельна база українських генеалогічних досліджень почала формуватися ще в часи Київської Русі. Саме тоді були створені перші писемні джерела, у яких було занотовано інформацію генеалогічного характеру. Так, значний інтерес становлять літописи. Найважливішими серед них є Лаврентієвське та Іпатієвське літописні зведення, Новгородські, Псковські, Никонівський, Воскресенський, Никанорівський літописи, Тверський літописний збірник та ін. У цих джерелах знаходимо багато відомостей про народження, смерть, шлюби і діяльність князів правлячих династій, переважно Рюриковичів. Події, пов'язані з життям та діяльністю Гедиміновичів, знайшли відбиття в основному в групі так званих білорусько-литовських літописів, таких як Галицько-Волинський, Супральський, Слуцький, Віленський, Волинський та ін. літописи. У сучасній українській історіографії джерела та історичні праці цього періоду достатньо охарактеризовані дослідниками [3; 4; 5; 6].

Іншим унікальним і цінним джерелом, яке містить багато достовірної інформації стосовно князів та їх родин, є церковні синодики, або пом'яники, суботники, диптихи, куди записували імена померлих родичів для церковного поминання. Церковні синодики велися, переважно, у великих монастирях. Найбільш цікавими і

повними пом'яниками є Києво-Печерський, Любецький, Супральський, Дерманського монастиря, Дубнівської замкової церкви Воскресення та Миколая [3; 4; 7; 8; 9].

Уперше як джерело генеалогічної інформації ці пам'ятки використовували на початку XVII ст. У 1638 р. був виданий польською мовою у Києві трактат Афанасія Кальнофойського "Teraturgema або чуда Печерського монастиря", написаний на підставі літописів, Києво-Печерського пом'яника та документів сімейного архіву князів Святополк-Четвертинських.

Пізніше ігумен Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосій Софонович (1655-1672 рр.), використовуючи різні літописні джерела, написав "Хроніку з літописців стародавніх". Пам'ятка складається з трьох частин: "Кройніка о Русі" (починається від племенних князівств, доведена до кінця XIII ст. і обривається повідомленнями Галицько-Волинського літопису), "Кройніка о початку і назвіску Литви" (починається від легендарних литовських князів і закінчується смертю князя Костянтина Івановича Острозького), "Кройніка о землі Польської" (від легендарного Ле҃ха до сер. XVII ст.). Ф. Софонович підкреслював, що великі литовські князі часто одружувалися з представницями українських князівських родів, а їхні нащадки були родоначальниками династій українських магнатів [10].

З кінця XVII ст. до інформаційного потенціалу літописів почали звертатися для розв'язання політичних проблем, зокрема для підтвердження наступності російськими царями Київської Русі. Саме для досягнення вищезазначеної мети і використовували літописи Інокентій Гізель ("Синопис или краткое собрание от различных летописцев" (1674 р.)) та Феофан Прокопович ("Родословная роспись Великих Князей и Царей России" (1719 р.)). Ці дослідження на час їх створення були історіографічними працями. Але так як в цих працях згадуються князівські імена і навіть цілі фрагменти князівських генеалогій, то вже в ті часи їх використовували як джерела генеалогічної інформації з практичною та науковою метою. Таким чином, основи інформаційних знань про джерела та дослідницьку базу з генеалогії були закладені в XVII – поч. XVIII ст.

У цей же період відбувався процес нагромадження нового документального матеріалу, який пізніше був використаний у генеалогічних дослідженнях. Так, протягом другої половини XVI – поч. XVIII ст. починає формуватися нова соціальна верства – козацька старшина. В. Свербигуз вважає, що процес формування українського привілейованого стану тривав від сер. XV ст. до XVII ст. Початок йому було покладено привілеєм Казимира Ягелончика від 8 травня 1457 р., яким поширено шляхетські вольності на Литовське та Руське князівства. А в червні 1659 р. нобілітація гетьманського шляхетства короля Яна Казимира вже визнала конкретні привілеї для певних родин: Сулим, Зарудних та ін. [11]. Козацька старшина прагнула отримати більше привілеїв та маєтностей, які в подальшому надавалися гетьманською та царською владою шляхом отримання відповідних гетьманських та царських грамот на маєтності та привілеї. Г. Папакін вважає, що саме з цих жалова-

них грамот, датованих кінцем 1650-х–1660-ми рр., починаються всі фамільні архіви української еліти [12].

Як генеалогічні джерела ці документи були затребувані в другій половині XVIII ст., у зв'язку з інкорпорацією української шляхти до шляхти та російського дворянства. Тоді українська еліта повинна була довести своє шляхетне походження перед Герольдією російського Сенату чи австрійською Комісією Магнатів. З метою отримання дворянства (шляхетства) потрібно було довести давність свого привілейованого становища в Україні та права на володіння земельними угіддями разом з кріпосними селянами. Ці докази надходили до спеціальних комісій, створених для розбору прав на дворянство (шляхетство).

Доказами благородності слугували королівські привілеї, царські грамоти, гетьманські та полковницькі універсали, купчі, грамоти про призначення на певну посаду, за яку дарували землі; законність народження всіх попередніх предків, формулярні (послужні) списки тих чи інших предків, метричні виписки, духовні заповіти (тестamenti, духовниці) тощо.

На підставі цих документів і складала свої родоводи козацька старшина. Одним з найдосвідченіших знавців української, російської і польської генеалогії, а також усіх тогочасних архівних зібрань був Г. А. Полетика. О. Лазаревський називав його одним з найголовніших "сочинителей" генеалогій [13]. Як свідчать матеріали зі збірки "Фамільні акти Полетик", що зберігається в ІР НБУВ, до нього зверталися за допомогою в складанні родоводів претенденти на дворянство. Так, зазначена збірка містить низку документів, що є чернетками "родоводів" Тимковських, Джур, Рухлядок, Варявок, Синиць, Малявок, Лавриків і так званих "Свідоцтв" 12 дійсних шляхтичів, які підтверджували дворянські права Матвеєвих, Шкляревичів, Пороховщиків та інших, складених Г. Полетикою [14].

Серед документів фамільного фонду Полетик також зберігається значна кількість листів до Г.А. Полетики від різних осіб з проханням укласти "родовід". Я.О. Гамалія, складаючи свій родовід, користувався рекомендаціями Г.А. Полетики і завжди був радий одержати "персональное о том наставление" [15].

З самого початку Герольдія, зайнявши позицію "критичного недовір'я" до доказів благородності, багатьом відмовила у визнанні їх дворянами. Це викликало хвилю протестів та невдоволення серед української шляхти. Така реакція, на думку З. Когути, була пов'язана з тим, що "окрім проблем економічного характеру, рух за визнання чинів підсилювався місцевим патріотизмом українського шляхетства. Цей патріотизм позначався на поглядах еліти на минуле, де концепції "нації", "вітчизни" й "шляхетства" перепліталися. На погляд еліти, вона представляла країну, і будь – який наступ на неї водночас був нападом на "націю" та "вітчизну". Політика Герольдмейстерської контори викликала таку гостру реакцію через те, що піддавала сумніву статус "героїчних" предків еліти та традицій їхньої "вітчизни" [16]. Доводячи право на дворянство, українська старшина відстоювала не лише свої привілеї, але й людські права, адже, бути чи не бути дворянином, за висловом Д. Міллера, "составляло для всякого вопрос не только тщеславия, но и первой жизненной важности". "В отрицании благородства малороссийских чинов, – зазначав Д. Міллер, – дворяне видели не только нарушение своих личных интересов, но и оскорбление памяти вождей "нации" и ни во что ставила их доблестные подвиги перед родиной и престолом" [17].

Довести протилежне взялася невелика група людей, які називали себе "патріотами рідного краю". Слід за-

значити, що всі лідери руху – Роман Маркович, Тимофій Калинський, Михайло Милорадович, Василь Полетика, Адріян Чапа, Василь Чарниш і Федір Туманський – уже були "безсумнісними дворянами". Отже, вони відстоювали історичні права козацької старшини на привілеї не з матеріальних, а з моральних міркувань.

Вони збирали у родинних архівах грамоти польських королів, царські укази й земельні жалування, гетьманські універсали та інші документи, аби обґрунтувати права всієї козацької старшини на російське дворянство, посиляючись на їх шляхетські привілеї та старовинне походження. На підставі цих документів ними було написано низку праць про славетні діяння і високий статус своїх предків [18].

Історик українського дворянства Д. Міллер, описуючи методику їхніх досліджень, відзначав: "Они обращаются к памятникам малорусской старины, изучают летописи, Статут, конституции и гетманские статьи, роются в казенных и фамильных архивах, не только местных, но и столичных. Они разыскивают документы, касающиеся служебного положения и владельческих прав малороссийских старшин, классифицируют добытые сведения по отделам, сравнивают их между собой и таким образом делают выводы касательно прав и преимуществ, сопряженных с тем или другим старшинским чином. Результатом этих изучений явились "записки" и "мнения", имевшие целью доказать неоспоримость дворянских прав малороссийского шляхетства" [17, с. 13].

Теза про права козацької старшини на шляхетські привілеї сприяла появі праць, в яких розглядалася проблема походження старшинської еліти. Так, у 1838 р. О. М. Маркович написав "Историческую и статистическую записку о дворянском сословии и дворянских имуществвах Черниговской губернии", в якій висловив думку, що доказами природних шляхетських прав малоросійського дворянства є польські акти на володіння маєтками [19]. Даючи характеристику джерельному забезпеченню цього твору, О. Лазаревський зазначив, що воно базується на "ретельному вивченні рукописного матеріалу, що зберігається у чернігівському дворянському архіві, та є й до нинішнього часу єдиною роботою з цього предмета, необхідною при вивченні складання у Малоросії дворянської верстви" [20].

Отже, у кін. XVIII – поч. XIX ст. метою генеалогічних досліджень було соціальне самоутвердження української еліти в Російській імперії. Цей етап студій характеризувався виявленням якомога більшої кількості документів для доказів стародавнього походження козацької старшини. Таким чином, ця обставина позитивно вплинула на формування документальної джерелознавчої бази генеалогічних досліджень. На той час такими доказами слугували документи, в яких фіксувалася інформація про маєтності та службу предків.

Практична робота спонукала до розширення джерельної бази генеалогічних досліджень, які, починаючи з середини XIX ст., проводяться переважно з науковою метою. Одними з перших почали використовувати з науковою метою інформаційний потенціал генеалогічних джерел М. Максимович та М. Маркевич. Так, спираючись на іменні розписи пом'яників Дерманського монастиря, Дубенської і деяких Київських церков, М. Максимович намагався довести, що князі Острозькі є "отросль князей Туровских и Пинских" [21]. У середині XIX ст. з'являються його статті та замітки, що ґрунтувалися на приватних документах і були власне хронікою його власної та інших старих полтавських родин [22]. Висвітлюючи генеалогію козацької старшини, він неодноразово звертається до книги реєстрів війська Запорізького, реєстрів, підписаних Б. Хмельницьким, давніх

літописів, літописів від Грабянки до Кониського, а також до праць польських істориків та генеалогів, гербівників Несецького та Папроцького [23]. Досліджуючи родовід гетьмана Сагайдачного, дослідник спирається на записки, "веденные с 1620 по 1671 год на польском языке дворянином Киевского воеводства Якимом Олизаровым сыном Ерличем" [24].

Відомий український історик М.А. Маркевич також цікавився генеалогією козацько-старшинських родів. Успадкувавши родинний архів та бібліотеку, він поступово зосередив у своєму маєтку в с. Турівка під Прилуками рукописи та документи з фамільних зібрань Богдановичів, Горленків, Гудовичів, Кочубеїв, Миславських, Скоропадських, Розумовських, Рум'янцевих. Чимало історичних документів він придбав або вилучив із занедбаних архівів місцевих установ і монастирів Лівобережної України. Одним із тематичних розділів його колекції був "Історія українського шляхетства і духовництва". У своїй праці "История Малороссии" він неодноразово згадував козацькі літописи як джерело, з якого він черпав генеалогічні відомості про роди українських гетьманів – Б.Хмельницького, І. Виговського, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи [25]. У складі колекції документів О. Лазаревського знаходяться "Фамільні документи Марковичей" [26]. Цікавим з джерелознавчої точки зору є один із документів, в якому М.А. Маркевич подає коментарі до матеріалів, які були зібрані впродовж багатьох років різними представниками роду Марковичів і, вірогідно, слугували підставою для складання родоводу. Так, наприклад, коментуючи універсал гетьмана Скоропадського Івану Марковичу від 10 січня 1711 р., він на полях писав: "Иже будучи у нас в Глухове швагер (шурин) наш Иван Маркович сотник полковий "Прилуцкий" – подпись самого гетьмана. Из этого универсала видно, что Иван в 1711 был сотником, что он был родной брат Анастасии Марковны" [27]. Наводячи текст духовних заповітів, М. Маркевич поряд з текстом зазначав склад родини, про яку йшлося в тексті.

Таким чином, хоча М.Максимович і М.Маркевич не систематизували і не характеризували інформаційні можливості генеалогічних джерел, їх заслуга в тому, що вони були першими, хто вказав на джерела, які містять генеалогічну інформацію і використав їх з науковою метою.

Отже, від появи перших писемних джерел і до кінця XVIII ст. спостерігаємо паралельні процеси накопичення генеалогічного знання та його узагальнення переважно з практичною метою. У цей час генеалогічні джерела, зокрема такі, як літописи, пом'яники, використовували

вали переважно для підтвердження права власності, влади, соціального становища. З кінця XVII ст. до інформаційного потенціалу літописів почали звертатися також для розв'язання політичних проблем.

У XVIII ст. – поч. XIX ст. – генеалогічні дослідження проводилися переважно з утилітарною метою – для доказу шляхетського походження та для соціального самоутвердження української еліти в Російській імперії. Започатковано також наукові узагальнення генеалогічних джерел.

1. Лазаревский А. М. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии. – Чернигов: Губернская тип., 1868. – Вып. I. – 116 с.
2. Легун Ю.В. Генеалогия селян Подільської губернії: джерела. – Вінниця: О.Власюк, 2005. – 516 с. 3. Войтович Л.В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – 649 с. 4. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XVI – до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – 416 с. 5. Котляр М.Ф. Галицько-Волинський літопис XIII. – К., 1993. – 167 с. 6. Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963. – 362 с. 7. Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т.2. – С. 198. 8. Поменник Софії Київської / Упорядн. та вступні статті Оксани Прокоп'юк. – К., 2004. – 264 с. 9. Барвінський Б. Пом'яники усопших // Стара Україна. – 1924. – № VI. – С. 88 – 89. 10. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 29. 11. Див.: Свербигуз В. Старосвітське панство. – Варшава, 1999. – С. 7 – 45. 12. Папакін Г. Приватні архіви української родової еліти в національній історії другої половини XVII – XX ст. – К., 2005. – С. 22, 26; Папакін Г. Архіви родини Скоропадських у першій чверті XVIII ст. // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 11. – К., 2004. – С. 25. 13. Конотопец [Лазаревский А.] Генеалогический самообман // КС. – 1893. – Т. XL. – №3. – С.533. 14. ІР НБУВ. – Ф. 1, № 52884 – 53011. 15. Частная переписка Г.А. Полетики // Киевская старина. – 1895. – № 3. – С. 255 – 256. 16. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 77. 17. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта Старой Малороссии. Гл. IV: Превращение козацкой старшины в дворянство // КС. – 1897. – Т. 57. – С. 10. 18. Записка о малороссийском дворянстве маршала Роменского повета Василия Полетики // КС. – 1893. – Т. 40. – Приложение. – С. 1 – 14; Записка о малороссийских чинах Адриана Ивановича Чепы (1809) // КС. – 1897. – Т. 57. – Приложение. – С. 23 – 39. 19. Маркович А.М. Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществях Черниговской губернии // Черниговская памятка. Справочная книжка на 1894 – 1895 год. – Чернигов, 1894. – С. 63–64. 20. Лазаревский А. М. Прежние изыскатели малорусской старины. І. Яков Михайлович Маркович // КС. – 1894. – Т. 47. – С. 349 – 387. 21. Письма о князьях Острожских к графине А.Д. Блудовой М. Максимовича. – К., 1866. – С. 4 – 6. 22. Максимович М.А. Бубновская сотня // Максимович М.А. Собр. соч.: В 3-х т. – К., 1876. – Т. I: Отдел исторический. – С. 747 – 834; Максимович М.А. Воспоминание о Тимковских // Памяти М.А. Максимовича. – К., 1898. – С. 37 – 55. 23. Максимович М.А. Родословные записки Киевлянина // Максимович М.А. Собр. соч. – Т. I. – С. 208 – 282. 24. Максимович М.А. Исследование о гетмане Петре Конашеве Сагайдачном // Максимович М.А. Собр. соч. – Т. I. – С. 347. 25. Див.: Маркевич Н.А. История Малороссии: В 5 т. – М., 1842. – Т. 1. – С. 149–151; 98; 200; 287–288, 305; 355. 26. ІР НБУВ. – Ф. 1, спр. 53707 – 53761. 27. ІР НБУВ. – Ф. 1, спр. 53707, арк. 43в.

Надійшла до редколегії 25.09.10

О. Мостяєв, канд. філос. наук

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПІДРОСІЙСЬКОЇ ТА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В КОЛОНІАЛЬНИХ УМОВАХ

У статті розкриваються соціально-економічні особливості модернізації України у XVIII–XX ст. Показано колоніальний характер цього процесу.

The socio-economic specificities of modernization of Ukraine in the 18th – 20th centuries are described in the article. The colonial character of this process is shown.

У підсумку Хмельниччини (1648–57 рр.) в Україні з'явилося нове державне утворення – Гетьманщина. У її межах було започатковано місцеве самоврядування, подібне до тогочасних європейських, та здійснено інститування козацтва як провідного політичного стану. Наради старшини 1653–54 рр., особливо "збройна козацька угода, продикувана ситуацією" [22, с. 199] у Переяславі, призвели до реалізації спроби створити стану козацьку державу під протекторатом Московського царя. Однак, це призвело і до зміни геополітичного

статусу України. Лівобережжя стало частиною Московської держави, зберігаючи певний час автономію у вигляді Гетьманщини, Правобережжя ж залишилося частиною Польщі. Почав зміщуватися і центр геополітичного тяжіння українського соціуму – з європейського світу до Великої Росії, з Європи на Азію.

У радянські часи включення України до російської держави розглядалося як прогресивний крок, що сприяв звільненню українців від польського гноблення та модернізації українського соціуму – перетворенню його

із традиційного на модерний, для якого властиві індустріально-аграрна економіка, потужне міське життя, розвиток ряду передових галузей виробництва і т. п. Колоніальний характер такої модернізації не вивчався і не згадувався – Російська імперія розглядалася як спільне надбання її народів при провідній ролі російського народу, який сприяв поширенню серед національних окраїн високої культури та соціальних відносин. У той же час за останні 20 років колоніальний характер модернізації хоч і досліджувався, проте, нажаль, висновки формулювалися часто у формі постулатів та тез. Проте, саме дослідження соціально-економічних процесів у підросійській Україні дозволяють виділити та систематизувати ряд показових особливостей, акцентуація уваги на котрих може доповнити постулювання колоніального характеру модернізації України у Російській імперії та СРСР. Спробуємо систематизувати подібні факти і визначити специфічні особливості процесу модернізації, що відбувався у Російській імперії та СРСР.

Хмельниччина була спрямована перш за все проти закріпачення, станового, релігійного та національного гноблення. У її підсумку було ліквідоване кріпацтво, велике та середнє феодальне землеволодіння, селяни домоглися особистої свободи, права змінювати місце проживання, вільно вступати до козацького стану. Козаки дістали права на вільне проживання у містах і селах, зайняття ремеслом, торгівлею, промислами. У цей час більшість населення (за деякими даними до 80 % населення Гетьманщини) вважали себе козаками. На перешкоді масовому покращенню стояло лише майнове становище, бо військова служба здійснювалася за власний кошт. Тому незаможні селяни часто записувалися у міщани. Вони сплачували податки та виконували повинності на утримання війська й адміністративного апарату. Відробіткова рента фактично була замінена грошовим чиншем. За одним з наслідків – національним характером подій на тлі повної дефеодалізації суспільства – події Хмельниччини схожі на Нідерландську буржуазну революцію (1566–1609). Та на цьому схожість вичерпується.

Промислова модернізація України відбувалася повільно і не впливала із національного буржуазного розвитку, як це мало місце у Західній Європі. У ній значну роль відігравали російська держава, поміщицька власність та кріпацтво, і вона забезпечувала інтереси метрополії. Процеси ж обуржуазнення відбувалися певною мірою навіть у супереч промисловій модернізації. Колоніальне положення України в феодальних імперіях і політика правлячих станів сприяли тому, що українці на теренах України майже ніде не відігравали самостійної, тим більше провідної, ролі у розвитку буржуазних відносин, оскільки не мали політико-правових умов для формування великих капіталів та організації великого промислового виробництва. Єдиний виняток – розвиток елементів фермерського сільськогосподарського капіталізму серед запорожців у XVIII ст., який був штучно призупинений після 1775 р. [16].

Процес модернізації українського соціуму відбувався за наздоганяльним сценарієм і тому охоплював перш за все економічну сферу та слабо торкався традиційного соціуму. Така модернізація являла собою своєрідну "відповідь" на "виклик", котрий Російська імперія, а потім СРСР, дала з метою догнати промислово розвинені країни Заходу. Тому її підсумком було не стільки засвоєння соціальних досягнень Заходу, скільки – сукупність деяких специфічних якісних змін традиційного суспільства та його політичної системи, тією чи іншою мірою адаптованих до мануфактурного або індустріального виробництва [21, с. 261]. Такі зміни часто

розглядають як *рефеодалізацію*. Економічне піднесення ранньобуржуазної Європи, збільшення населення та підвищення у декілька разів цін на харчі призвели до зростання потреб у зерні та м'ясі. Це, у свою чергу, спричинило зростання торговельно-виробничої активності у Центральній і Східній Європі, зокрема серед землевласників Речі Посполитої та Російської імперії. Та процеси, що охопили ці країни, призвели не до просування їх у капіталістичному напрямку: селянин юридично і фактично втратив свободу, був прикріплений до землі, втратив пільги і права звільнитися за гроші від натуральних оброків і відпрацювань [5, с. 220–225]. Своєрідною формою рефеодалізації був також соціально-економічний лад СРСР, за якого практично уся економіка опинилася у власності держави, точніше – номінальній, а селянство фактично перебувало на положенні кріпаків у колгоспах, будучи прикріпленим до землі та позбавленим ряду прав вільної людини.

Перші відверто колоніальні засоби управління українською економікою стали використовуватись за часів Петра I. Це була *протекціоністська політика* російського уряду. Царська влада ввела обмеження в українську торгівлю – було заборонено ввозити з-за кордону ті товари, які вироблялися у Росії, інші обкладено великим митом, на деякі встановлена державна монополія; також було заборонено продавати та вивозити товари з України безпосередньо – тільки через північні російські порти (Петербург, Архангельськ). Контролювалися український експорт та імпорту, заборонялося вивозити за кордон збіжжя, ввозити – дорогі тканини, сукно, панчохи, цукор, фарби, полотно, білизну, тютюн тощо. Це призвело до падіння цін на українську товарну продукцію, яка скуповувалась торговими російськими компаніями і продавалась за кордон з надприбутками [3, с. 10].

У Гетьманщині з 20-х рр. XVIII ст. розпочалася *друга хвиля рефеодалізації* (першою була польсько-шляхетська рефеодалізація др. пол. XVI – пер. пол. XVII ст. [16]). Тут воно відбувалося у декілька етапів: з 1727 р. селяни у разі переходу втрачали майно; з 1760 р. – вже мали отримати письмовий дозвіл на від'їзд від пана; а 1783 р. була здійснена остаточна заборона переходу. У XVIII ст. селянське володіння у Гетьманщині і на Правобережжі поступово було знищене.

Козацький устрій, перш за все – на Запорожжі, мав у собі потенціал сільськогосподарського капіталізму. Початок його реалізації ми можемо спостерігати на Запорожжі, особливо у часи Нової Січі (1734–75). Цьому сприяла фактична незалежність і республіканський устрій Запорожжя – лімітрофного утворення між теренами Російської та Османської імперій, менша політична роль козацької старшини порівняно з Гетьманщиною і більша – простих козаків, а також корпоративна система власності – власником земель вважалось Військо Запорозьке, а окремі козаки набували права користуватися ними за військову службу. У суто приватній власності тут перебували гроші, речі, худоба, вози, човни тощо.

Інтенсивність землеробства на Запорожжі значно зросла, а традиційні промисли занепади і стали другорядними після остаточної колонізації Степу. Однак, це було пов'язане з участю царського уряду, який, починаючи з 1752 р., почав роздавати землі Запорожжя переселенцям переважно неукраїнського походження, зокрема сербам, німцям і болгарам. Водночас тут неухильно зростала російська адміністративна та військова присутність. Все це є типово колоніальною політикою у відношенні до України. І саме опір запорожців цим зазіханням нарівні з іншими причинами прискорив зруйнування Січі та ліквідацію козацької республіки у 1775 р.

У другій половині XVII–XVIII ст. зростає земельна власність монастирів, української шляхти та козацької старшини, і дві останні починають боротися за отримання прав і привілеїв російського дворянства – і тим самим інтегруватися у соціально-економічну та політичну систему метрополії. Врешті їм у XVIII ст. вдалося закріпити свій стан землевласників, впровадити серед селян кріпацтво, і політичний розвиток цих прошарків завершився інтеграцією в імперське дворянство.

Колоніальний характер мав і процес *заснування великих мануфактур*, який поглибився у 20-ті рр. XVIII ст. Спочатку з'явилися казенні (державні), а потім і вотчинні мануфактури, на яких працювали як вільні, так і кріпаки. Нерідко вони виникали на селі, де жили підприємці-дворяни. Така промислова модернізація була спрямована перш за все на посилення військової ролі Російської імперії в Європі. Тому пріоритет мали виробництво зброї, пороху, кораблів, тканин, взуття тощо. Прибутковість казенних і вотчинних мануфактур досягалася завдяки державним замовленням та позикам, монополіям пільгам і закупкам, а також дешевизні феодально-залежної робочої сили. За соціальною суттю такий спосіб виробництва був різновидом ранньопромислового феодалізму. Існували також купецькі мануфактури, на яких працювали вільнонаймані працівники, які мали суто буржуазний характер. Та великі купецькі підприємства в Україні протягом всього XVIII ст. були досить рідкісним явищем.

Отже, процес становлення мануфактурного виробництва у ці часи не сприяв появі буржуазного укладу. У країні панували становий лад, економічну свободу обмежували привілеї дворянства із правом земельної власності включно та самодержавна система правління. Хоча Російська імперія запозичила технологічні ознаки буржуазного ладу, та залишилась, по суті, феодальною деспотією. Тому природно, що більшість працівників на мануфактурах (особливо після 1783 р.) вже складали кріпаки. Інакше кажучи, ми можемо спостерігати своєрідні форми парадоксального синтезу капіталізму та феодалізму – кріпацьку та поміщицьку мануфактури.

І тому, як зазначав М. Оглоблін, у XVIII ст. в Україні велика мануфактура не виростала органічно з місцевого господарства, її поява була продиктована зовнішніми чинниками, зокрема – потребами Росії у військових та інших "стратегічних" товарах. Та і першими великими фабрикантами України були не українська шляхта та купецтво, не козацька старшина, але російські князі та вищі дворяни. Українська мануфактура фінансово була пов'язана з російським землеволодінням в Україні, ресурсно, принаймні частково, – з українським шляхетським господарством, але зосереджувала у собі чималі трудові ресурси українців. Значна частина великих мануфактур були державними. Серед засновників цілком могла б бути українська старшина – юридично цьому ніщо не заважало, але через невисокий рівень своїх статків вона не спроможна була засновувати великі підприємства. Хоча від другої половини XVIII – початку XIX ст. серед фабрикантів вже відомі окремі українські прізвища [17, с. 209–216].

Наприкінці XVIII ст. посилювся процес адміністративної інтеграції українських земель у Російську імперію. Так, у 1781 р. було скасовано полково-адміністративну систему, Гетьманщина була поділена на намісництва. У 1783 р. у цьому регіоні було введено кріпацтво. Того ж року козацька армія була перетворена на регулярні російські військові частини. У 1785 р. козацькій старшині було надано привілеїв російських дворян. У 1786 р. була здійснена секуляризація монастирських землеволодінь, що завдало сильного удару українській духовній

еліті та культурно-освітнім інституціям, що були пов'язані із церквою. У 1835 р. було скасовано традиційне українське право, що ґрунтувалося на Литовському статуті, а у 1831–35 рр. – міське самоврядування, побудоване на Магдебурзькому праві. Все це призвело до важливих соціальних наслідків – поступового витіснення з домінуючих позицій українських ремісників та купців, до посилення русифікації української еліти й інтеграції її у російське дворянство, до інтеграції української освіти та науки у російську тощо [8, с. 16–17].

У першій половині XIX ст. в Україні продовжував розвиватися дворянсько-купецький капіталізм. Існування буржуазного укладу у феодальній імперії і в цей час сприяло пануванню рис первинного нагромадження, для якого була характерна перш за все величезна вага торговельного капіталу – провідного джерела отримання відносно великих у порівнянні з іншими способами діяльності прибутків. У цьому Російська імперія значно відставала від передових країн Європи, в яких період первинного нагромадження завершився і розпочався промисловий переворот, пов'язаний із розвитком великого машинного виробництва. Основними шляхами нагромадження великих капіталів були продаж хліба, скотарство, промислове підприємництво, надання кредитів, лихварство, зиск з кріпаків, отримання ренти від нерухомості [4, с. 22]. Очевидно, що чотири перші можна вважати власне капіталістичними, інші ж тією чи іншою мірою були способами синтезу ринку та феодальних відносин. Переважання нагромадження капіталів від торгівлі, промислів, кредитів, лихварства у Західній Європі було притаманне ранньобуржуазному суспільству, котре там існувало у XVI–XVII ст.

Таким чином, імперська система штучно утримувала Україну у руслі феодальних відносин – дворяни відігравали провідну роль у підприємництві як власники ресурсів, засобів виробництва та майже дармової праці кріпаків. З 30-х рр. XIX ст. починається формування великої неаграрної буржуазії. У першій половині XIX ст. до неї можна віднести достатньо обмежене коло власників великих мануфактур та фабрик. Статистика на 1833 р. (якою враховано усього біля 650 осіб) показує, що за становим походженням серед них чисельну перевагу мали поміщики (40,5 %), за котрими йшли купці (27,8 %) та міщани (23,3 %). Селяни складали усього 2,3 %; осіб невідомого походження було 5 %, інтелігенції ж – одиниці. Показовим був також її національний склад. Так, серед великих підприємців за національним складом переважали росіяни (38,1 %) та поляки (16,9 %; найбільше поляків у той час було серед підприємців Волинської губ.). Українці складали усього 12,5 %, за ними йшли татари – 8,4 %, євреї – 5,1 %, іноземці – 2,8 %, вірмени – 1,9 % [13, с. 254–255].

Національний український капітал уособлювали майже виключно поміщики, пов'язані з російським торговельним капіталом, котрі фактично не підтримували національну ідею, орієнтувались на російсько-дворянську самодержавну систему. Української буржуазії було надзвичайно мало, та і та, що була – переважно проросійська, оскільки так чи інакше була пов'язана через дворянський протекціонізм з російським торговельним капіталом та самодержавством [4, с. 134–135].

Якщо врахувати, що дворянська соціально-політична система була невластива традиційному українському соціуму, але є продуктом соціальних відносин російської метрополії, то включення частини населення до дворянства не можна розглядати як спосіб прямої участі українців у політичному житті. Швидше "одворянених" українців слід розглядати як частину різнонаціональної колоніальної еліти України, яка частково скла-

далася із українців, а частково – із представників інших етносів. Або ж – як, знов таки, синтетичну – імперську еліту, що працювала більшою мірою на імперський центр та його соціальну систему, ніж на Україну.

Криза, яку пережила Російська імперія після поразки у Кримській війні (1853–56 рр.), продемонструвала техніко-технологічну відсталість та застарілість її по суті феодальних соціальних відносин та виробничої бази. За таких обставин перед владою постала проблема поглиблення модернізації, необхідними умовами якого були скасування кріпацтва, здійснення земельної реформи, осучаснення політико-правової системи, а також – створення передумов для пришвидшення промислового перевороту. Перетворення 1861–64 рр., змістом яких були скасування кріпацтва, проведення аграрної, земської, судової та військової реформ, фактично завершили перехідну епоху в історії України (яка розпочалася у 1830-ті рр.), впровадивши більш передові елементи капіталізму, ніж ті, що могли розвиватись за умов існуючої соціально-політичної структури у Російській імперії у 1830–61 рр.

І все ж у цей час знову модернізація у Росії й Україні мала наздоганяльний характер, керувалася із Петербурга і здійснювалася головню "згори", а значить – колоніальним способом. Домінувала революційна специфіка, зокрема те, що модернізація поєднувала у собі компоненти політичної системи феодалізму та ринкових відносин, завдяки чому російська імперська держава відіграла більшу роль навіть у порівнянні з новочасними Японією та Китаєм, економічна діяльність окремих громадян жорстко нею контролювалася. Це зменшувало приватну активність, підтримувало орієнтацію підприємців на державу, сприяло індустріальній модернізації за допомогою східного за змістом *феномену влади-власності*, за якого участь у державних структурах надавала змогу отримувати надприбутки, а рентабельне підприємництво могло розвиватись тільки у зв'язку із хоч якоюсь причетністю підприємців до влади або участю у ній.

Реформи створили юридичне підґрунтя для надання усім станам однакових прав у справі підприємництва. Аграрна реформа 1861 р., здійснена за рахунок селянства (яке втратило частину наділів, змушене було виплачувати поміщикам викуп, що спричинило його фінансову залежність від держави), зберегла селянську общину, перетворивши її на найнижчу адміністративну та фіскальну одиницю (суто за східним сценарієм модернізації), а також велике дворянське землеволодіння.

Проте, феодальна система зберегла великий інерційний запас. Так, значна частина земель залишилася у поміщиків, а серед селян тривав земельний голод. При цьому вони ще змушені були виконувати чималі повинності на користь держави, що надала їм грошові позики на звільнення. Натомість, дворянство продовжувало відігравати провідну роль у політичному управлінні самодержавною Російською імперією. Вищі державні посади залишились у руках дворян-землевласників. Вони мали більше можливостей впливати на політику царського уряду, зокрема і тому, що у країні були відсутні елементи парламентської демократії, а управління здійснювалося способом особистих контактів та спеціальних нарад [2, с. 248].

У другій половині XIX – на початку XX ст. процес модернізації України відбувався декількома шляхами. По-перше, відбувався розвиток сільськогосподарського капіталізму. При цьому правобережні та лівобережні губернії України ішли до нього прусським шляхом, котрому були властиві збереження великого поміщицького землеволодіння, наявність відріткової системи, що призводила до прогресуючого розорення та кабали

основної маси селянства. І саме господарства великих поміщицьких економік (на початку XX ст. вони складали біля 40 % усіх маєтків у Східній Україні), нарешті підпорядковані ринковим законам у самій структурі принципів господарювання, стали основою продуктивного сільського господарства та промисловості із великою включно. Хоча більшість селянських господарств залишалися парцельованими, однак і вони втягувались в індустріальний розвиток. Особливо цьому сприяла криза 80–90-х рр. XIX ст. [15, с. 60–71].

На півдні ж України набув поширення американський спосіб переходу до капіталізму, за котрого невеликий прошарок підприємливого дворянства разом з підприємцями з інших станів змогли створити на базі своїх маєтків потужні агропромислові підприємства, що ґрунтувались на використанні машин та вільнонайманої праці, були досить поширені також заможні товарні господарства фермерського типу. Ця частина України протягом XIX ст. залишалася своєрідною "європейською житницею", постачаючи сільськогосподарські продукти на імперський та європейські ринки. Цьому сприяла близькість чорноморських портів та відносно розвинена мережа залізниць. На початку XX ст. в Україні збирали 90 % всієї пшениці Російської імперії, 43 % світового врожаю ячменю, 20 % пшениці, 10 % кукурудзи. Велику роль в українському експорті відігравали також буряки, зосереджені переважно на Правобережжі, та тютюн, зосереджений на Лівобережжі (він покривав до 50 % імперських потреб) [20, с. 235–236]. Таким чином, Україна стала відігравати *роль аграрного придатку Російської імперії*.

У ході промислового перевороту 60–80-х рр. відбувався розвиток промислового капіталізму. З'явилися галузі важкої індустрії, як то залізнична, вугільна, металургійна, машинобудівна. У цей час Україна перетворилася на *провідну паливно-металургійну базу Російської імперії*, причому темпи розвитку індустрії порівняно з іншими її регіонами були значно вищими. Так, у ній видобувалося наприкінці XIX ст. до 70 % усього вугілля Імперії, причому галузь, котру спочатку контролював поміщицький, потім купецький капітал, на 1900 р. вже на 94 % контролювалася іноземним. Так само іноземний капітал поступово витіснив місцевий і в інших галузях, наприклад металургійній, машинобудівній, проникнув у солевидобувну та харчову промисловість. Втім, на донецькому вугіллі та криворізькій руді нажила великі капітали також низка гірничих інженерів – вихідців із дворянського та інтелігентського середовища. Висока роль у промисловому перевороті іноземного капіталу була спричинена високим охоронним митом на імпортовані товари. До того ж, хоча компанії іноземних держав мали отримувати дозвіл на право діяльності від російського уряду, однак іноземним підприємцям було достатньо легко отримати російське підданство. Ряд іноземних компаній фактично діяли без спеціального дозволу. Крім того, не маючи змоги розпочати самостійне виробництво, місцеві промисловці намагалися використати свої капітали у товариствах мішаного типу. У країні спостерігався високий рівень концентрації як земель, так і виробництва [9].

Фінансових джерел, які б давало сільське господарство та видобувні галузі, не було достатньо для здійснення індустріалізації. Внутрішній ринок Російської імперії був надто слабким, приватного капіталу не вистачало, щоб без підтримки уряду дати поштовх великому промисловому виробництву. І це – у країні, де провідну політичну роль відігравало дворянство, а буржуазія була вкрай слабка і малочисельна. Тож держава, роль якої в історії Московського царства – Російської імперії завжди зростала у кризові епохи, і тепер взяла на себе

провідну роль у започаткуванні та здійсненні промислового перевороту. Вона виражалася не тільки у створенні пільг для імпорту іноземного капіталу (зокрема, цьому сприяв високий рівень мита на ввезення промислових товарів з-за кордону), але й у державному замовленні на продукцію великих промислових підприємств, у всляких податкових пільгах та пільгових позиках для великих підприємств, у протекціоністських заходах тощо.

Завдяки цьому, а також діяльності акціонерних та іноземних капіталів на межі XIX та XX ст. Російська імперія вступила у фазу індустріалізації, змістом якої стала розбудова великої машинної індустрії, якісні зміни структури господарства (переважання обсягів важкої промисловості над легкою і їх разом – над сільським господарством), високий ступінь концентрації та монополізації виробництва. У розвитку металургійної промисловості переломними стали 80–90-ті рр., дещо повільніше відбувався переворот у машинобудуванні, яке було орієнтовано переважно на сільське господарство. Наприкінці XIX ст. з'явилися паровозобудівні та суднобудівні підприємства.

Майже увесь період індустріалізації позначився кризою та депресією, справжнє піднесення спостерігалось лише у 1909–13 рр. Криза 1900–03 рр. сприяла в Україні монополізації – розоренню економічно слабких дрібних підприємств та зростанню концентрації виробництва. У результаті у 1913 р. продукція промисловості у загальному обсязі продукції всього господарства складала вже біля половини всієї продукції. Тут вироблялося 69 % загальноросійської продукції чавуну, 57 % – сталі, 58 % – прокату, 20 % – машинобудування. Та колоніальний характер промисловості зберігся – в Україні видобувалося майже 70 % сировини та виготовлялося напівфабрикатів Російської імперії і лише 15 % складало виробництво готових товарів. Вартість російських готових товарів була надзвичайно високою, натомість ціни на українську сировину залишалися низькими (т. зв. "ножиці ціні"). Це не сприяло розвитку місцевого капіталізму та формуванню в українських підприємств великих капіталів.

Характерну колоніальну специфіку демонструє *національний склад підприємців та пролетаріату*. За даними всеросійського перепису 1897 р. в усіх галузях промисловості України працювало 36,9 % українців і 33,4 % росіян. Робітничий клас України, в якому переважав сільськогосподарський пролетаріат, на 70 % складався з українців. Кількісно пролетаріат України у складі Росії з 90-х років XIX ст. до 1917 р. зріс від 1 млн 480 тис. до 3 млн 612 тис. (що становило 1/5 від усього багатонаціонального робітничого класу Росії) [18, с. 34–35; 19, с. 46].

Як свідчить той же всеросійський перепис, з 13 млн. 4 тис. населення підросійської України чисельність національної буржуазії – осіб (не враховуючи членів їхніх сімей), які говорили українською мовою і жили на прибутки від капіталу, нерухомого майна, займалися торгівлею, складала понад 100 тис. [10, с. 180]. Разом із сім'ями це складало всього 1,23 % населення (у розвинених країнах тодішньої Європи вага національної буржуазії мала в середньому 5–8 %); заможних дрібних господарів у цьому році нараховувалось біля 2 %, малозаможних – 3,9 % [11, с. 351].

З розвитком капіталізму зросла інтегрованість української економіки у загальноросійську і її колоніальний статус посилювався. Це особливо помітно, якщо проаналізувати етнічний склад української буржуазії. На ній відбилося минуле українських земель та проходження по них "межі єврейської осілості". Промисловість майже цілком належала неукраїнцям. На Правобережжі серед

промисловців домінували поляки та євреї, а на Лівобережжі та Півдні – росіяни, євреї та іноземці. Навіть у таких традиційних галузях промисловості, як горілчана і цукрова, українці не мали більшості. А найменше їх було у машинобудуванні та гірничопромисловому виробництві [13, с. 166–167]. Тобто, стати великим капіталістом вдавалося небагатьом українцям, домінували ж у великому підприємстві росіяни, поляки та євреї. Українці виявляли себе найкраще у сільському господарстві. Той же перепис 1897 р. свідчить про переважання серед самодіяльного населення, котре жило з прибутків від капіталів, росіян – 38,64 % проти українців – 29,12 %. Причому, попри всі складності, пов'язані із обмеженням прав євреїв у Російській імперії, єврейський етнос в Україні (1,9 млн), що посідав третє місце після українців (17 млн) та росіян (2,8 млн, або 12 % від загальної кількості населення України; очевидно, до останніх було зараховано і певну кількість зрусифікованих українців) за чисельністю, мав більш виразну буржуазну структуру, ніж українці та росіяни. Останні переважали серед робітників-гірників, металургів та адміністративних службовців [13, с. 168–169].

Невелику долю українці складали і серед промислового пролетаріату. Так, серед найдосвідченіших робітників важкої промисловості Півдня лише 25 % шахтарів та 30 % металургів складали українці, переважали ж росіяни. Навіть у цукроварнях, що переважали на Правобережжі, російських та українських робітників було порівну [20, с. 242].

Малочисельність та слабкість національної буржуазії сприяла тому, що у подальших подіях – революції 1917–21 рр. – провідною рушійною силою було селянство, а у національній політичній еліті переважала інтелігенція та вихідці із селян. Це навіть дало підстави М. Слабченку постулювати, що основним соціальним завданням цієї революції в Україні було встановлення буржуазних відносин на селі [4, с. 136–137].

Дійсно, на момент революції Україна залишалася переважно аграрною країною з відносно низькоефективним сільським господарством з середньою врожайністю 10,4 ц/га (середнє значення за 1909–13 рр.) [14, с. 352]. Це було дещо вище на той час від середньої урожайності по Російській імперії (7,2–8,8 ц/га), але значно нижче від середньої урожайності у Європі та США (21,2–24,8 ц/га) [1].

Тут у 1913 р. більш як 80 % населення проживало у сільській місцевості, причому частка заможних, ринково орієнтованих сільських господарств становила 5,1 %, у той час як безземельних – 80,5 %. У сукупній продукції промисловості та сільського господарства промислова продукція складала 48,2 %, частка засобів виробництва у всій продукції промисловості дорівнювала 42 %. А значна частина населення невеликих містечок належала до сільських станів.

Попри твердження радянських істориків про колоніальне звільнення України у радянські часи, більшість тенденцій, що мали місце у Російській імперії, збереглися і у радянські часи.

Так, у період непу нова буржуазія України за своїм складом хоч і була багатонаціональною, та не українці відігравали провідну роль. Серед непманів чисельно домінували євреї. Серед найбільш багатих (з доходом понад 10 тис. крб. на рік) українці складали 6,3 %, росіяни – 7,1 %, а євреї – 78,5 %. Серед підприємців України, які використовували найману працю (без сільського господарства), українці складали 32,4 %, росіяни – 8 %, а євреї – 53 %. Серед господарів-одинаків, зайнятих у торгівлі (самостійних працівників) українців було 20,1 %, росіян – 10,4 %, а євреїв – 64,5 %.

Слід зазначити, що дані про національний склад торгівельної буржуазії в УСРР періоду непу схожі на стан етнонаціональної структури дореволюційної торгівельної буржуазії України. Так, згідно даних Б. А. Кругляка, серед представників старої торгівельної буржуазії України на початку XX ст. українців нараховувалося понад 10 %, росіян – 10,5 %, євреїв – 64 %, а ще 15 % торговців були іноземцями.

Це можна пояснити як ментальними особливостями українців як переважно сільської нації та євреїв – як торговельно-підприємницької та посередницької, так і іншими чинниками. Зокрема, значна частка євреїв переважала у міському та містечковому населенні України, терени якої входили у царські часи у т. зв. "смуги єврейської осілості", що існувала з кінця XVIII ст. до 1917 р. Дискримінаційні закони Царського уряду обмежували (або забороняли зовсім) для євреїв чимало видів діяльності. І саме єврейські підприємці після скасування у 1917 р. обмежень, маючи глибокий досвід підприємництва, зокрема і тіншового, заповнили вакуум у розвитку капіталізму. Крім того, на відношення українців до підприємництва впливала і традиційна православна ментальність, аскетичний ідеал якої не вітав накопичення матеріальних багатств та користування матеріальними благами. Прояв особистого матеріального інтересу, на відміну від західних (особливо протестантських) країн, не був освячений православною етикою. Нарешті, серед українців лише 10,8 % (перепис 1926 р.) мешкало у містах (проти 18,5 % міського населення по УСРР). У великих і багатьох середніх за розмірами містах – традиційних центрах ділового життя, промислового і фінансового підприємництва – відсоток українців був досить невисоким [7, с. 50–51].

Але головний канал спадкоємності колоніального характеру української економіки від російських до радянських часів – закріплення її аграрно-сировинного та напівфабрикатного характеру. Так, протягом усього непу зберігалися "ножиці цін" – ціни на промислові товари були завищені, а на сільгосппродукцію – занижені, так що селянин фактично був змушений зазнати подвійного оподаткування. А у часи індустріалізації вони ще збільшилися.

Радянська модернізація українського соціуму відбувалась у контексті соціалістичної революції, котра була спрямована на знищення паростків сучасного буржуазного суспільства й у той же час – на поглиблений розвиток індустріального способу виробництва. По суті це була альтернативна модернізація, котра передбачала зовнішнє осучаснення суспільства – але на підставі рефеодалізації соціальних відносин.

У першій половині XX ст. рівень економічного розвитку будь-якої держави, особливо у контексті глобального військово-політичного протистояння, визначався переважно рівнем розвитку важкої промисловості. Та через відсутність ринкових механізмів та великих приватних капіталів процес індустріалізації СРСР за часів непу здійснювався повільніше, ніж у буржуазних країнах. Це підштовхувало владу до пошуку нових шляхів розвитку, змушувало здійснювати державно керовану політику наздоганяльної модернізації. Коли резерви обмеженого ринкового розвитку були у 1929 р. вичерпані, країна опинилася на порозі економічної кризи через нестачу капіталів. Постало питання – яким шляхом іти далі: або розширювати ринкові елементи, що призвело б до розвитку переважно сфери продуктів споживання та до збільшення відставання від промислово розвинутих буржуазних країн; або ж до згортання непу, концентрації усіх наявних ресурсів та форсування розвитку важкої індустрії під диктатом адміністративно-командного управління.

Сталінське керівництво обрало другий шлях. За короткий час було ліквідовано економічний плюралізм, централізовано економічне управління та планування, приватний бізнес усіх видів обкладено великими податками, що призвело до його повного згортання, ще раніше у населення було вилучено валюту. Нову буржуазію було ліквідовано як легальний клас.

Фінансовими джерелами індустріалізації стали економія, "перекачування" коштів із села у місто та з легкої та харчової промисловості у важку, внутрішні позики, збільшення податкового пресингу на все населення, примусові внутрішні позики, випуск не забезпечених золотом паперових грошей, розширення продажу горілки, продаж за кордон примусово вилученої продукції сільськогосподарства, пограбування церков та продаж вилучених золота і коштовностей за кордон. Чималі кошти надали збільшення експорту нафти, лісу, хутра та хліба. Щоб збільшити експорт останнього, було здійснено примусову колективізацію [2, с. 384–390]. Трудовими джерелами індустріалізації стала фактично неоплачена праця робітників і особливо селян, а також експлуатація багатьох мільйонів в'язнів ГУЛАГУ. Держава експлуатувала трудовий ентузіазм людей, що зазнавали постійного ідеологічного обробки та тиску, на це були спрямовані різноманітні кампанії, впровадження масового "соціалістичного змагання" та інші позаекономічні методи.

Щоб "наздогнати і перегнати" розвинені капіталістичні країни, було зроблено ставку на надвисокі темпи індустріалізації, які пояснювалися керівництвом СРСР необхідністю зміцнення обороноздатності країни перед зростаючою зовнішньою загрозою.

Унаслідок сталінської модернізації у 1929–38 рр. відбулася ліквідація легальних товарно-грошових відносин, хоча гроші як форма розрахунку були збережені; було здійснено індустріалізацію та колективізацію; було створено тоталітарний політичний режим; було створено егалітарне суспільство із незначним про шарком правлячої номенклатури, яка формально не мала власності на засоби виробництва, однак фактично була їх колективним власником і всебічно контролювала усі сфери не тільки економіки, а і суспільства загалом; було здійснено "культурну революцію", яка ґрунтувалась на більшовицькій ідеологічній платформі та стала засобом впровадження масової пролетарської культури.

Панування позаекономічного примусу, характерне для радянського соціалізму, властиве для феодального способу виробництва. По-перше, праця у промислових підприємствах державної власності, позбавлена економічних способів заохочення, орієнтована не на ринок, а на виробництво фіксованого обсягу та асортименту продукту, і розмір зарплати на підприємствах не залежав від кількості і якості виробленої та реалізованої продукції. Виробник став повністю залежати від держави, не маючи альтернативи у працевлаштуванні, і отримував від неї фіксовану грошову норму. Це – продовження історії державної мануфактури, поширеної у Російській імперії у XVIII ст. По-друге – праця у колективних (колгоспних) підприємствах, де державою було регламентовано не тільки збут, а і характер продукції, переважна її частина була призначена для збуту державі за фіксованими і, врешті, заниженими, цінами – схоже на державний феодалізм східних деспотій. У соціально-економічному плані радянська держава тепер стала відігравати роль феодала-землевласника, що отримує продукцію і фінансує виробництво сільськогосподарської продукції, ціни на яку орієнтуються не на ринок, а на державно-монополю встановлені ціни. Засоби модернізації також були докапіталістичними – примус, насильство, ідеологічна обробка та ін.

Однак, в СРСР поруч з державною та колгоспно-кооперативною власністю існувала недекларована, конституційно неоформлена (до 1977 р.), але економічно відносно продуктивна власність "суспільних організацій" типу власності партії, ДОСААФ та подібних формально державних організацій, в яких існували неінституційовані фінансові відносини, регульовані як особистими, так і тінювими фінансовими зв'язками.

Гроші, попри декларовану "повну ліквідацію" капіталізму, продовжували виступати чинником збереження елементів ринкових відносин. Врешті, навіть в епоху сталінізму з тінювою квазікапіталістичною економікою покинчено не було. Самі центральні економічні органи через викривлення звітності вже з 1929 р. втратили уявлення про реальні господарчі процеси. За деякими розрахунками, вироблений національний дохід лише за 1929–32 рр. було завищено на 23 %. У цей же час розпочалося відкрите інфляційне фінансування народного господарства. Грошова маса збільшилась у 4,2 рази, а вироблений національний дохід – в 1,6 рази. Тому від самого початку насичення споживчого ринку деякою мірою у цей період здійснювали тінюві виробничі відносини, які були глибоко законспірованими, але продукція тінювої економіки так чи інакше реалізовувалася на тінювих і навіть деякою мірою на легальних ринках. У цей час сформувались тінюві "буржуазні" відносини – сфера нелегального підприємництва, кустарно-ремісничої діяльності та різноманітного позаекономічного трудового примусу, здійснюваного партійними та господарськими функціонерами на власну користь [6, с. 46–64].

За встановленими економічними та політичними відносинами радянський період в історії України слід вважати *третьою хвилею рефеодалізації*. В історії українців вона відіграла досить негативну роль, оскільки зачепила найбільш глибинні риси ментальності та соціально-економічної структури. Причому вона охопила не тільки сільське господарство, а і промисловість. Дійсно, хоча у країні функціонували гроші, та не було легального ринку – ні ринку праці, ні ринку сировини та засобів виробництва, ні ринку споживчих товарів. Зростання обсягів виробництва було спричинене державною політикою, не орієнтованою на реальні потреби суспільства. Й у соціальному плані вона була нищівною для трудової етики буржуазного типу. Так, промислові працівники не мали право вільно змінювати місце роботи, сировина та товари споживання розповсюджувались централізовано, в умовах дефіциту, коли попит на товари загального вжитку хронічно випереджав пропозицію, оплата ж праці мала нівелююче-розподільчий характер. Тому гроші втратили свою функцію всезагального еквіваленту, і виступали лише як засіб нееквівалентного обміну праці на товари та однією з форм контролю держави над різними сферами суспільства та життя особистості. Ціни на продукти споживання були фактично завищені, оскільки було створено їх штучний дефіцит, спричинений пріоритетом розвитку важкої промисловості. Завдяки цьому індивідуальні кошти робітників і селян перекачувалися у важку промисловість. І все це відбувалося на тлі демагогічної пропаганди ідеології соціальної рівності, котра нібито існувала в СРСР.

Підсумки більшовицької індустріалізації для України були неоднозначними. З одного боку, було створено величезний потенціал важкої індустрії, країна перетворилася на індустріально-аграрну, досягнувши за головними показниками європейського та світового рівня, зросла урбанізація, утворився потужний національний робітничий клас. Було реконструйовано та створено десятки великих підприємств. З'явилися нові галузі економіки. З іншого боку, все це призвело до значних де-

формацій у розвитку економіки країни, до посилення її сировинно-напівфабрикатної орієнтації, до необмеженої централізації Москвою управління виробництвом, фінансовою системою, обліком матеріальних ресурсів та планування. Інакше кажучи, колоніальний характер української економіки у радянський період у порівнянні з царським ще збільшився. Модернізація легкої та харчової промисловості відставала від модернізації важкої, гіпертрофовано розвивався військово-промисловий комплекс, наростала централізація управління промисловістю, яке було зосереджене переважно у Москві. На мою думку, саме така деформованість і призвела до втрати у ході економічної кризи 1992–99 рр. більше половини промислового потенціалу України, що практично повернуло її до дореволюційного стану. Інакше кажучи, для України, індустріалізація, особливо враховуючи штучно створений голод, репресії та падіння життєвого рівня населення, економічно та демографічно була непродуктивною, хоча і призвела до певних соціальних та ментальних змін.

Завдяки індустріалізації Радянська Україна не перетворилася на передову промислову країну, але продовжувала бути джерелом сировини (кам'яного вугілля, залізної руди, марганцю) та напівфабрикатів для промисловості СРСР. По суті у країні зберігалася колоніальна структура економіки.

Ця тенденція збереглася протягом усього радянського періоду історії України. Так, в УРСР усі земельні ресурси, угіддя, надра й інші багатства перебували у віданні імперського центру поза межами країни, якому, за різними розрахунками, належало 90–95 % національного багатства України. У промисловому й сільському господарстві всіляко стимулювалося виробництво тих видів продукції, котрі були вигідні імперському центру, – сировини й напівфабрикатів, а також сільськогосподарської продукції. Ця деформація, що мала місце вже у другій половині XIX ст., у радянські часи поглибилася ще більше – на важку промисловість у 1990 р. припадало 69,3 % виробленої продукції та 89,1 % основних виробничих фондів, на легку відповідно 11,3 % та 3,2 %; на харчову – 18,1 % та 7,2 %.

Промисловість України в радянські часи розвивалася в інтересах воєнно-промислового комплексу. Підприємства самого ВПК і обслуговуючі галузі були основою важкої промисловості. За оцінками спеціалістів, воєнно-промисловий комплекс поглинав на початку 90-х рр. від 30 до 40 % обсягу промислового виробництва. На задоволення потреб внутрішнього ринку спрямовувалося не більше 18 % промислової продукції власного виробництва.

Загальносоюзним міністерствам та відомствам було підпорядковано понад 2 тис. найбільших підприємств України. Внаслідок цього республіка виробляла не більше 20 % кінцевого продукту. Основна частина промислової продукції складалася з напівфабрикатів і комплектуючих виробів, що використовувалися у виробничому процесі в інших республіках. У ВПК частка готової продукції взагалі була мізерною – не більше 3 % [12, с. 57–58].

Таким чином, характерними ознаками процесу модернізації української економіки у часи перебування України у складі Російської імперії та СРСР є:

- протекціоністська політика імперського центру щодо товарів, вироблених в Україні;
- періодичні хвилі рефеодалізації – поширення на терени України системи добуржуазних соціально-економічних відносин;
- державний характер великого промислового виробництва, орієнтованого на задоволення потреб російської держави;

– аграрно-сировинна та напівфабрикатна спеціалізація української економіки;
 – значно нижчий у порівнянні із середньою чисельністю по країні відсоток українців серед підприємців (у часи Російської імперії та у період непу) та пролетаріату (у часи Російської імперії).

1. Антонов М. Капіталізму в Росії не бывать. – М., 2005. 2. Бойко О. Д. Історія України. Навч. посібник. Вид. 3-є. – К., 2005. 3. Борисенко В. І. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С. 10. 4. Бровер І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму. – Т. 1. – Одеса, 1931. 5. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація: економіка і капіталізм. Том 2. Ігри обміну. – К., 1997. – С. 220–225. 6. Бунич А. Теневые опухоли легальной экономики // Теневая экономика. – М., 1991. – С. 46–64. 7. Волосник Ю. П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. – Харків, 2002. 8. Гріцак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996. 9. Дерев'янкін Т. І. Промисловий переворот на Україні. Питання теорії

та історії. – К., 1975. 10. Історія Української РСР. Короткий нарис. – К., 1981. 11. Історія Української РСР. – Т. 3. – К., 1978. 12. Кульчицький С. В. Утвердження незалежної України: перше десятиліття // Укр. іст. журн. – 2001. – № 3. 13. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. 14. Лановик Б. Д., Матискевич З. М., Матейко Р. М. Історія господарства: Україна і світ. – К., 2001. 15. Минарик Л. П. Экономическая характеристика крупных земельных собственников России конца XIX – начала XX века. – М., 1971. 16. Мостяев О. Елементи буржуазного укладу в Україні у XVI–XVIII століттях // Українознавство. Вісник Київського університету ім. Тараса Шевченка. Вип. 11. – К., 2007. – С. 24–28. 17. Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики: предкапиталистическая фабрика. – К., 1925. 18. Рубач М. А. Пролетаріат України напередодні соціалістичної революції // Укр. іст. журн. – 1963. – № 5. 19. Рубач М. А. Реакційна суть націоналістичних "теорій" безкласовості та "єдиного потоку". – К., 1955. 20. Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1992. 21. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. – М., 1999. 22. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997.

Надійшла до редколегії 15.10.10

А. Ціпко, канд. філол. наук

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРНА ТИПІЗАЦІЯ В ІНФОРМАЦІЙНИХ ОБМІНАХ

У статті висвітлено питання постання та дії інформації та "інформативного" як поля опанування знання в українському культурному досвіді.

The questions of creation and action of information and "informative space" as the field knowledge-mastering in Ukrainian cultural experience are characterized in the article.

Свої кроки інформаційного поступу спостерігаються в Україні ще від мовної традиції Кирила й Мефодія, а отже – запанування в княжій Русі слов'янської писемності. У цьому зв'язку належить зауважити, що в інформаційному поступі першим було як слово, так само – і буква та звук як інформаційні носії. Бо саме завдяки "букві" – записаному слову попередня, переважно усна інформація та передаваний нею досвід, неодноразово варіювано змінювані при переході поміж поколіннями як усне передання, набувають ознак сталості та постійності. У такому розумінні цікавини виявляються так само "українські заслуги", що ставалися в інформативному несенні впродовж часу. Адже, у розвитку таких джерел інформативного поступу, як книга та пов'язані з нею книгописання і книгодрукування, українці теж активно та по-особливому долучалися протягом віків. Отже, цілком обґрунтовано, як і Болгарія, Україна теж має свій власний дотик до інформативних "закладних" особливостей кирило-мефодіївської писано – мовної традиції плекання книги та несеного нею знання. Бо Крим з його традиційною культурною історією так само є дотичним до кирило-мефодіївської частини мовно-інформаційного поступу людства. Сюди, прямуючи з місією проповіді до хазар, прибував брат – солунець. І тут, в Криму, як каже передання, солунського слов'яномовного посланця було озайомлено з "руськими письменами".

Коли заходить мова про розлоге поняття інформації, то зосереджується увага так само й на понятті простору, яке до категорії інформації є поняттєво безпосередньо належним. Застосовуючи і вживаючи поняття інформаційного простору, особливо зауважуються також і такі його складові, як відкритість чи замкненість. Людський досвід, вдаючись до інформаційного накопичення, навчився працювати відбірково – брати собі щось з того, що є йому найкориснішим чи найнеобхіднішим. Разом з тим, не слід полишати поза увагою й можливостей повного інформаційного фіксування, так би мовити, закріплення інформації на "скрижальх пам'яті" людства, що відбивають цілу культурну історію окремого народу. А для цього людина – особа користується таким відбірково "налаштованим" категорійним інструментом, як "правда" та "неправда". Все це стосується загалом історичного

досвіду. Не менш вагомо має спрацьовувати такий категорійний розподіл і в нашому сьогоденні.

У цьому розумінні належить особливо згадати й наступальні шляхи українського інформативного поля в XIX ст. Отже те, що тепер можна цілковито назвати тогочасним інформаційним "матеріалом" та засобами інформаційного несення в українській спільноті, сприймалося неоднозначно. Звертаючись до розгляду тогочасного поступу, належить брати до уваги як основу знову "букву", що становить знаково-культурне та загалом інформативне явище, яке на той час було виразним смисловим блоком українського культурного засвідчення.

У цьому поєднанні слід згадати галицькі обставини українського підавстрійського життя, коли кирилична буква стала в обороні давнього й тогочасного українця від силоміць нав'язуваного польського "абетцадла" – латиниці. Тоді першість у суперечках стосовно історичної переваги кирилиці чи латиниці для українського культурного досвіду та для подальшого українського інформативно-культурного поступу здобула таки українська місцева традиція – кирилична. Пробудження культурне, що сталося у XIX ст., ґрунтувалося на поняттях розлогого знання – великої поінформованості про самих себе, що неодмінно поєднувалася з історичною правдою. І в докладно українському випадку традиційність ставала ґрунтом не лише для відродження історичної пам'яті, але й інструментом інформативного творення подальшого досвіду. Задля цього українцям та їхній культурі попередньо допомогла немалою мірою саме внутрішня культурно-інформативна просторова замкненість – історична форма відбірково – культурної допусковості як спосіб самозосередження. Адже, завдяки своєму внутрішньому збереженню та зосередженню український "культурний елемент" все ж таки мав хоча б часткову присутність на тогочасному російському імперському інформативному полі, навіть незважаючи на заборонну недопустимість та недоступність до друкованих джерел. При тому треба зазначити, що в XIX ст. у Російській імперії сприймався український інформатив лише як "культурна декоративність" [2, с. 8 – 10]. Траплялися випадки, коли з огляду на політичну доцільність, урядові та близькі до них чинники в Російській імперії намагалися довести навіть культурну руйнівність всього

робленого українцями на той час у культурі і зокрема – в літературі та театральному мистецтві [1, с. 78 – 82].

Українці тоді зосереджувалися, власне, на своїй потужній культурно-традиційній лінії. Разом з тим, спромоглися через Михайла Максимовича, Олександра Потебню, особливо через його психолінгвістичні дослідження, довести, що українська мова, як і українська культура, можуть з власних засобів бути вповні виражальним інструментом і "високого знання" – всієї інформації, яку на той час намагався опанувати і передати культурний світ.

І коли це остаточне потвердження було здійснено, сталося це, власне, вже на початку ХХ ст. – після допуску громадянських-культурних та релігійних свобод у Російській імперії з 1905 р., український інформативний простір виступає підпотужненим саме тим, що тепер називають мовою – як її практичних виявах, тобто мовним апаратом різних рівнів суспільного вжитку та зв'язку.

Окрім друкованих, до інформаційного несення долучалися, і то надто активно, й інші засоби, зроджені технізаційно-промисловим запитом. Серед таких першочерговим виявилось радійне пересилання, згодом – телевізійні передачі.

Радіопередавач, як новочасна ознака, швидко з'явився в українських містах, дійшов він і до українських сіл. Але на українських селах сприйняття цієї новинки набуло певних міфологізаційних ознак та образів. Адже, саме на цей час припадає період "радянізаційних перетворень" українського села, а в суті своїй – нищення колгоспним усукупненням споконвічних українських хліборобів, що трималися свого – як власного поля та двору.

Саме в цей час українець – власник починає справді позбавлятися людської гідності, серед виразних складових якої виступає і плюндроване його право на майнову власність. Все те, з чого складалося майно – добро селянина-українця, а отже й давало йому таке людське право, поза його згодою пішло на колгоспний двір, перетворивши селянина на наймита від рання до ночі, забравши від нього ще й недоторкане перед тим в його свідомості поняття неділі та свята.

Натомість, переважно на стовпах – тичках посеред сіл з'явилися таріли та інших форм пристрої, які неначе дивовижні міфологічні чудовиська "металево мертвенно" замінили собою близьку, а то навіть і рідну помічницю українського селянина – худібку. Коли ж цей пристрій перейшов і в селянську оселю, "вкিপівши" в хатню стіну, то тут же, як реакція на цей замінювальний перехід, зродився у вустах народних дотепників такий вислів: "Не корови, ні свині – тільки радіо в стіні". Головним завданням цих новопояв на селі було гучно сповіщати селянинові на тлі постійного зубожіння про покращення й ще краще в недалекому майбутті життя як на селі, так і по країні. Але така підступність цього механізму, сприймався він справді спершу міфологічно одухотвореним, не викликала в селянина до нього поваги й довіри. Він і в подальшому звертався до цього пристрою хіба що, аби дізнатися про погоду, й то постійно кепкуючи з пропонованих прогнозів, кажучи: "От, вже тепер вгадали". На такому ґрунті й з'вилася іншоназивна форма та додаткова семантика цього радіо-гучномовця – "брехунець".

З питанням розширення інформативного забезпечення, а разом з тим і впливу, близько в'яжеться питання мовного плану. Власне тоді, коли українці тільки почали зустрічати проникнення новітніх інформаційних хвиль, переважна їхня більшість у спілкуванні користувалася мовою рідною – українською. Цікавим буде пригадати й такі факти з українського мовно-культурного буття, які якраз і подають засвідчення малої впливовості зовнішнього культурного елементу на українське мо-

вне поле. Так, навіть незважаючи на те, що українці-наддніпрянці тоді – на ХІХ ст. вже впродовж невеликого часу перебували в складі Російської імперії, але аж ніяк не могли призвичаїтися до розуміння мови російської, особливо її офіційно-ділового варіанту. При появі документів, що стосувалися особливо важливих справ, – про земельні взаємини та про скасування кріпацької залежності, священикам ставилося за обов'язок витлумачувати народові прочитувані в церквах ці документи. Спершу й самі духовні, особливо виховані в домашній – "батьковій школі", та ті, що ще застали до-реформовану Київську академію та її мовне життя, мало призвичаювалися не те, щоб до умілого вживання російської мови, офіційно виможеного імперським урядом, що "пожалував" духовних грошовим утриманням, а й до самого розуміння російського мовного офіціозу у його словниковому доборі. Так, бідкаючись, сприймав присланий з міста роз'яснювальний папір, писаний по-московськи, панотець Харитон Моссаковський у повісті І. Нечуя-Левицького "Старосвітські батюшки та матушки", адже він мав зачитати та розтлумачити документ парафіянам. А він, за його власним зізнанням, і сам був не особливо зугарним розуміти по-московськи.

Уже і в ХХ ст., в його 60-х роках, мовна практика українців показувала переважальний відсоток вживачів саме мови української, і не лише в родинно-побутових обставинах. Але наступні за цим періодом 70-ті роки дають значно відмінний відсотковий приклад "мовно – українських" мовців серед самих українців. Немалою мірою для такого підсумку цього часу послужили міграційні процеси в напрямку – з села в місто (відбулася руйнація українського питомого середовища), куди (в українське, на той час вже здебільшого тільки за назвою, місто) в значній кількості прибували особи неукраїнського походження (з багатьох місць тодішнього Союзу), мовну перевагу в таких розрослих містах, не без державного "заохочення" здобувала "недержавна", але пропалована та всіляк підтримувана як офіційна, мова Союзу – російська.

Поряд з тим, звужувалося поле спілкувальних можливостей українського мовця і з зовнішнім світом – закордонням ще і таким способом. Загальна державна й культурна політика спрямовувалася на те, аби деякі мови, що історично побутували на землях України, відсторонити, а то й зовсім вилучити з мовно-культурного вжитку. Таке ставлення виявлялося, зокрема, й до мови польської, яка всілякими способами показувалася саме мовою польських панів – гнобителів, навіть незважаючи на те, що вже тоді існувала Польська Народна Республіка.

Коли заходить мова про поняття просторів у їхньому зв'язку з поінформованням, то беруться до уваги не тільки ширші за охопленням інформативністю простори – радіо чи телевізійне спілкування. Зрозуміла річ, що є ще й менші за межами інформативного поширення простори, передовсім, – це школа і дитячий садок, але вони і є початковими ланками знаннево-інформативного передавання.

У цих менших просторових обставинах знову ж таки слід спиратися на понятійне підґрунтя замкненого простору. І тут так само виразно постає питання мовного вжитку як практики знаннево-інформативного пересилання. І знову на користь цього практичного досвіду має спрацювати вже зауважуване поняття замкненого простору. Вчителям та вихователям, працівникам цих закладів неодмінно слід скеровуватися саме цим поняттям – замкненого простору, в якому розгортається їхня діяльність. При тому, що в приватному житті кожен громадянин України має право на вибір мови для осо-

бистого спілкування, зовсім інакше виглядає ця справа у просторі праці як інформативної діяльності.

Проводячи навчальну роботу в просторово – часових межах уроку, теперішній вчитель вдається в переважній більшості випадків (в Україні тепер кількісно більше україномовних шкіл) вдається до вживання мови української. Але ще не всюди подібним чином виглядає справа спілкування поміж учнем та вчителем під час перерви, коли деякі вчителі чомусь переінакшуються в своїй мовній практиці, неначе тоді настає їхній особистий – позаробочий час. Дещо незрозумілою виглядає така учительська мовна практика для батьків, які в умовах незалежної України, віддаючи своїх дітей до українських шкіл, сподівалися, що саме через вже по-українському навчених дітей їм самим вдалося б надолужити та поновити особисто ними втрачене з мови та культури народу.

Тому зовсім дивно, коли працюючи на особливому місці – у виховному закладі, де відбувається процес безперервного виховання – навчання, а не лише в межах уроку, вчитель, вносячи елементи свого особистого побуту, втрачає поняття державної ваги завдання, яке саме він і виконує. Виникають дивні обставини знову ж таки для застосувального вжитку української мови. Тепер, коли в освіті та науці українська мова затвердила за собою становище визнаної, то в побутових умовах спостерігається протилежне – українській мові ледь не робиться відмова бути використовуваною на побутовому рівні. Відбувається своєрідна практична "латинізація" української мови. Коли в XIX ст. українці спрямовували всі зусилля, аби привести до висоти інформативного служіння власну мову – здійснити її покниження не лише в художніх творах, а і в інформативному полі науки та всіх інших виявах державно – суспільного життя. То тепер – у другій половині XX ст. та, на жаль, і на початок століття XXI українська виявляється мовою здебільшого інформативної "висоти" – науки та офіційно, натомість втрачаючи ґрунтовний для неї низовий – побутовий рівень.

Незважаючи на те, що мережа Internet в сьогоднішні є однією з найбільш інформативно оперативних, але й вона має як свої виразні переваги, але і деякі недоліки. Так інформація з ознакою "свіжості" може бути взятою з всесвітньої мережі, але тим, хто працює заглибленіше – "розкопувально", тобто беручи до використання давніший історико-культурний матеріал, ця мережа не завжди може прислужитися допомогою, де такий підхід до інформації, як її незмінювана постійність та сталість, залишається мало виконуваним ще завданням. Через те не втрачає та й не втратить своєї ваги таке джерело

інформації, як бібліотека. Щоправда, тут так само є багато проблем і не тільки інформаційної сталості, але навіть інформативної наявності. Бо навіть провідні книгозбірні нашої держави, хоча б такі, як Центральна наукова імені В. Вернадського, не завжди поповнюються згідно з правилом обов'язкового примірника щодо надходжень з книжкових новинок, яке начебто мало би тут існувати та бути дотриманим. Мала таке правило колись теперішня Парламентська бібліотека, але й вона через економічну несталість не була в спроможності його виконувати. Годі вже говорити тоді про бібліотеки обласні, районні, а ще більше – то сільські.

Ще одне з питань культурно-інформаційного життя – добре забезпечення мовною культурою телевізійного простору.

Зрозуміла річ, що зовнішнє інформаційне середовище в фінансово-конкуренційних умовах робить наступні на українського телевізійника – інформативника, але наскільки це можливо, не завжди з залученням повної потуги, робляться кроки з метою протидії цим надто активізованим діям.

За останні 15 років на телебаченні й на радіо відбулося багато змін, що принесли з собою як помітні здобутки, так і не менш помітні втрати. Було немалою мірою втрачено поняття "школа" і "шкільництво" на телебаченні, зокрема в мовно-редакційній роботі, тобто здійснення переймання та передавання попереднього набутого досвіду. Адже, стрімка комерціалізація телевізійного простору та його часткування поміж багатьма новоз'явленими каналами, спершу призвела до перетворення немалої кількості з них на кінотеатри з безперестанними сеансами показів кіно, в яких було оповито плетивом латиноамериканських кінострічок українського глядача. На самих же каналах "виробничими" епіцентрами, як і в справжньому кінотеатрі, поробилися директорський кабінет та каса – бухгалтерія. Все це одразу призвело до втрати творчих та кадрових активів.

Але і в цій справі ще вимогливий час стрімко змінює запити і поставив немало завдань перед теперішнім телевізійним середовищем, зокрема в площині мовного вжитку, де не менш вагомо виявляється потреба розв'язання мовотворення, як так само безпосередньо пов'язаних з ним культуротворення та культуропошани до українців та українського в інформаційному просторі держави України.

1. Бойко Ю. Белінський і українське національне питання // Бойко Ю. Вибрані праці. – К.: Медекол, 1992. – с. 78 – 93. (заг. кількість – 380 с.)
2. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. – К.: Наукова думка, 1993. – 199 с.

Надійшла до редколегії 25.10.10

Л. Ковтун, пошукувач

КОЛОРИСТИЧНІ УЯВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ПРО КРАСУ, ПРЕКРАСНЕ: ФІЛОСОФСЬКО-СВІТОГЛЯДНИЙ АНАЛІЗ

У статті аналізується філософсько-світоглядний аспект прекрасного в колористичних уявленнях українського народу. Номінується концепт краси в народному світогляді як означення "чистоти", "гарного", "квітучого", "красивого", "прекрасного" та "здорового".

The philosophic-consciousness aspect of beautiful in color imaginations of the Ukrainian folk are analyzed. The concept of Beauty in the folk consciousness is nominated as the definition of "clearness", "fine", "blooming", "excellent" and "healthy".

У світоглядній системі українського народу досить вагомо формувалися естетичні ідеали через уявлення, погляди, образи, зображення щодо краси та прекрасного. В життєдіяльності українського народу можливо простежити ментальну орієнтацію на благо краси, прекрасного, світлодаєння, що було втіленим в образах

прояву Божества – творця світла, й поставало виразною ознакою світоглядних уявлень українців.

Одним із важливих напрямків античної філософської думки поставало осмислення та визначення категорії краси, прекрасного. Поняття краси розумілося Платоном як "прекрасне є сямом істини". "...Уявлення про прекрасне ідеаліста Платона, в якому, з одного боку,

зберігається прадавній пієтет перед життєдайною силою сонячного світла, а з іншого – об'єднуються дві значущі категорії – Істини і Сяйва, адже воно є максимальним ступенем світла, яке дає змогу виявляти справжні якості матеріальних речей... Представника класичного розуміння краси Ксенофонта колір цікавить як дивовижна якість речей, створених розумно організованою природою і розумно мислячою людиною, а елліністичних філософів – як емоційно напружений засіб художньої виразності" [2; 37]. У поглядах Ксенофонта осмислюються ідеали прекрасного, визначається, що "краса має математичний характер і виражається гармонійною пропорцією" [Цит. за 2; 38]. На основі визначення категорії краси і були розпрацьовані античними мислителями-богословами колористичні канони іконопису.

Базисна основа осмислення гармонії духовного світу українців виокреслювалася у прояві філософського вчення філософії серця – кордоцентризму. Кордоцентризм як вираз духовного прояву пізнання істини визначав основні категорії осмислення концепції світла та кольору, та ставав основою світоглядної системи українського народу. Пріоритетність прекрасного як істинності знання про світ висвітлювали в українській думці – Г. Сковорода, К. Транквіліонн-Ставровецький, Л. Баранович, С. Калиновський та ін.

Праналізувавши праці українських мислителів щодо поняття прекрасного, П. Жолтовський простежує своєрідність філософських підходів щодо понять краси у творчості Г. Сковороди, зокрема наголошує, що "відходячи від норм, виголошених І. Галаятовським та А. Радивилівським, Сковорода далеко вперед посунув естетичну думку в напрямі поступового подолання схоластичних поглядів на мистецтво. Він підходить до надзвичайно передового для свого часу висновку – "полза со красотою, красота же с ползою неразділна". ... На його думку, прекрасне полягає в розміреності, пропорційності. Філософ вважає, що прекрасне повинно бути погоджене з об'єктивним і вічним критерієм: "И тогда-то бывает прямая піктура, когда она согласна с вѣчною сущих образов мѣрою, а со свойством их согласны суть краски" [7; 16].

К. Транквіліонн-Ставровецький, намагаючись збагнути природу Божественного як основи краси, прекрасного, здійснює спробу розробки нових естетичних принципів, і акцентує на об'єктивності краси заради створення Богом людини: "Итакo украсив всякою красотою и наипервѣй заготовал палаяц чудный престоронный з вшеляким богатством и достатком и роскошами на мешкання всегосвѣтнoго царя и властителя всѣх в мирѣ человека глаголю" [Цит. за 7; 177]. "... Цю красу людина може пізнати своїм розумом: "Якщо в тѣлѣ очи всю красоту мира сего зрят, тако и в души ум много зрительное око, той зрит видимая и невидимая небесных и земных многую красот... Денне світло – основа всього прекрасного: "И наипервѣй премудрїй будова бог свѣт полагаєт за первую красоту видимого мира сего" [7; 10].

Українська світоглядна система увібрала багато смислових категорій щодо поняття світла, кольору як прекрасного із візантійської традиції. В. Бичков підкреслює, що набутком ранньовізантійської естетики було обґрунтування понять не тільки краси та прекрасного, а й цілісна розробка, категорії світла, в основі якої візантійці опиралися на давньоєвропейські, філонівські, гностичні, неоплатонівські та маніхейські погляди. В. Бичков аргументує концепцію метафізики світла в релігійній системі візантійців, які зводили її до пізнання істини у зв'язку з Божеством, красою та прекрасним, що відзначав ще псевдо-Діонісій у "Ареопагітику". "Світло у псевдо-Діонісія – онтолого-гносеологічна категорія, що має

яскраво виражену містичну окраску. Перш за все, він пов'язує його з благом, що являється життєдайною якістю Бога. Світло "походить від Блага і є образом благоді"; це відноситься як до видимого, чуттєво-сприйнятного світла, так і до "Світу духовного". Останній, згідно Діонісія виконує містико-пізнавальну функцію" [3; 294]. Згідно візантійським уявленням "другою важливою і близькою до світла модифікацією та реалізацією прекрасного у візантійській естетиці виступав колір, який сприймався візантійцями як матеріальне світло. Кольорове світло та блиск мозаїк в храмах відповідним коливаючим освітленням створював незвично естетичний ефект кольорової атмосфери, у якій творилося храмове дійство" [3; 295].

В. Овсійчук зосереджує увагу на важливості колористичного осмислення ідеалу краси, зокрема він зазначає, що "саме кольором буде підкреслений ідеал краси і високого розуміння гармонії як органічного прагнення в суспільстві і природному співжитті" [15; 8]. У даному контексті В. Бичков, досліджуючи проблеми колористичної гармонії, торкається вагомих аспектів світоглядних принципів, відзначає, що "естетичні ідеали, відображені колористичною культурою, синтезують певні світоглядні принципи, знання, настанови і переконання, що є компонентом світогляду" [3; 36].

Суттєвим моментом феномену краси та прекрасного В. Бичков визначає концепцію ієрархічності прекрасного, розроблену Августином, візантійським теоретиком. У концепції Августина розрізняється два види краси – статична, важливим аргументом якої є краса кольору та форм, що зорово вбачаються та динамічна, яка охоплює красу руху, й сприймається слухом чи зором. Перший вид краси за В. Бичковим належний був до давньогрецької естетики, а другий характерний для народів Близького Сходу. "Краса світу проявлялася у постійному русі, розвитку та зміні його компонентів: "в результаті уходу та появи речей вважається краса віків" [3; 161].

В українській свідомості уявлення про красу та прекрасне набувають досить вагомого значення у життєдайності українців. Саме філософія серця і базується на обґрунтуванні категорії краси, прекрасного, гармонійного ладу української культури як головної життєтворчої спрямованості українського народу. В народі говорили "...красний як намальований ...", що відбиває характерне для народної свідомості уявлення про красиве як точно відтворене, скопійоване" [11; 35]. У даному контексті цю особливість уявлень про прекрасне підкреслював ще Августин, візантійський теоретик, який аргументував, що в основі чуттєво-відображальних рефлексій щодо прекрасних речей закладені естетичні ідеї рівності, уподібнення та цілісності. А. Івченко торкається важливих аспектів прояву мотиваційних моделей красивого в свідомості, і визначає, що в основі номінацій світоглядних уявлень, пов'язаних з ідеєю краси (у даному контексті – категорії світла та кольору), наприклад "гарний-як-вогонь", "гарний як іскра", функціонує важлива колористична асоціація "червоний, рум'яний-здоровий, вродливий", яка визначається "двома мотиваційними моделями "можна пити воду з обличчя": хочь води напийся... та "притягує очі", аж за очі хапле, аж за око бере, аж за очі собі зриває" [11; 35].

Уявлення про прекрасне, красиве в світоглядній системі українського народу базується на морально-етичних принципах пізнання світу українцями, де формуються естетичні соціальні цінності щодо поглядів на реальний світ, пізнання божественного світу, поняття моральних вартостей, ритуальних та поведінкових традицій, сенсу життя й смерті та ін. Красиве як найвище благо (у колірній номінації – красне, червоне, чорне, багатобарвне),

згідно із народними уявленнями, традиційно пов'язувалося в основному із червоним кольором, який універсально усвідомлювався як родовий термін образу вогню та крові. "Родовий термін мається тільки для видових означень червоного кольору, який сприймався на Русі як краса в різних іпостасях, як ... колір, протиставляючих опозиції світло-темрява, білий-чорний" [16; 257].

Етимологію концепту "червоного" в народній культурі досліджує В.Г. Кульпіна "від ст.-слав. красъмъ "красивий, приязний", краса "прикраса", фарбувати. "Значення "червоний" вторинне по відношенню до "красивий, прекрасний" за Фасмером" [13; 148] та вказує на сферу денотації його використання: природні явища, рослини продукти, артефакти емоції, реакції на температурні дії.

А. Івченко зосереджує увагу на поняттях краси, що позначувались на характеристиці описових варіативних моделях зовнішності людини, наприклад: "красна як квітка" (с. Улич окр. Гуменне), "червона як калина", "гарна як ягода". С.М. Толстая також відносить групу значень на позначення морфеми *крас-* та *квет-* до фізіології людини. "У цій групі чітко виділяється декілька пов'язаних між собою значень, а саме: 1. 'кров взагалі', 2. 'жіночі місячні очищення', 3. 'вікові фізіологічні зміни', 4. 'сексуальні відношення, коїтус, плідоріддя'. Значення 'к р о в' представлено головним чином лексемами з корнем *kras ... краска* 'кров'... Оскільки повнокровіс вважається ознакою здоров'я, слово *краска* може набувати значення здоровий рум'янець, здоровий колір обличчя і далі просто 'здоров'я'... білор. тур. "Некі пусты человек, нема краскі, сілы ў ём клёку" [ТС 2: 233]; дав.-пол. *krasny* 'рослий, повний' [Slawski] [19; 122].

За народною уявою українців чорний колір позначував красу людини, і згідно цього уявлення на привабу краси у традиціях родин "дівчатам малюють вугіллям чи запеченим горіхом, першими фекаліями новонародженого; на Україні кладуть у воду для купання траву чорнобривець (Українці: 311)... Хлопчик, коли виросте, не має бути безбородим (балканські слов'яни використовують термін *кьосе*). У цих цілях дитині чоловічої статі малюють вуглем вуса та брови (Українці: 311)" [17; 62].

У космогонічних міфах досить чітко виявляється світотворча функція постання світу у системі вогонь-вода (червоний-синій), тому гармонійний лад української світотворчої системи був задіяним через колористичну асоціацію "червоний, рум'яний-здоровий, вродливий", пов'язану з ритуальними діями через символіку вогню й води. Тому в народі існувала традиція набуття краси, вроди від ритуальних дій з водою, наприклад "росою умиває мати на красу свою дочку. Хто у Великодній понеділок водою обливається, у того чисте буде тіло. Вода, котрою хліб розчиняється умитись, то лица будуть наче хліб рум'яні. Вода з 7 криниць о півночі черпана і зливана творитця чародійною" [8; 9]. Позитивне значення в народній традиції для позначення краси мало і використання золота та срібла, що співвідносилося із червоним кольором як проявом вогню. "Вже у язичницьких культах золото виступає як символ бога Велеса (Волоса), що відобразилося в довго існуючому на Русі гаданні на золоті (см. Zelenin, 379), вмиванні та питті з золота для спасіння від пристріту та зціленні (Успенський, 62)" [10; 36].

Так, "дівчата, зачувши перший грім, біжать до річки і із срібної чарки чи чогось іншого срібного, а у кого немає, то з чого потрапиться, вмиваються та утираються чим-небудь червоним, щоб бути багатими та красивими" [18; 15]. На основі аналізу українських звичаїв В.П. Милорадович пов'язує традицію перестороги вмиватися водою після заходу сонця з проявом нечис-

тої сили. Зокрема, вчений зазначає, що "можливо, це табу вечірніх обмивань введено звичаєм в пересторогу можливості побачити на ніч своє зображення у воді, що також строго заборонено з опасіння втрати краси та побачити диявола. "Глухої ночі не можна дивитися у воду або в люстро: сатана буде вздриватися; він виходить, скушає. Тоди не на себе, а на нечистого дивляться" [14; 213].

Уособленням краси в народній свідомості, згідно із народними уявленнями, ставали образи верховних божеств, зокрема, втілені в символіці веселки. О. Белова розглядає колористичну індивідуалізацію народних образів і аргументує, що визначальною ознакою веселки є функціонування образу через морфему *крас-*. "Веселка сприяє красі (пор. схід.-слов. назву з основою *kras-*): півд.-зах.-укр. краса, красуля...). Українці говорять про веселку: "красна пані – з криниці воду бере". Українські дівчата молились веселці про красу; знімали з голови платок. Дивились на небо та говорили: "Дівко, дівко небесна красовиця, дай мені, щоб у мене були лица повні" (Бердичів)" [1; 389].

Категорія краси, прекрасного базувалася на естетично-моральних засадах мотивації побажання здоров'я. В народі говорили "Будь багата як земля, і здорова, як вода" [5; 16], порівнювали категорію здоров'я із багатством, благом. Здоров'я в народному світогляді усвідомлювалося як найвища соціальна цінність, що є базисною основою життєдайності соціуму. В. Усачова, аналізуючи осмислення концепту здоров'я в народній культурі, визначає його як явище, до якого прагне соціум, "здоров'я – це стан правильно функціонуючого організму; внутрішня цілісність, неушкодженість, відсутність внутрішньої нецілісності. Це категорія, яка протиставляється хворобі, смерті, нещастю, є основою життя, головною умовою продовження роду. Виконання усіх правил, встановлених традицією, веде до здоров'я, будь-який ухил від традиції – бездітність, неодруженість, поміченість (з *белег*), позашлюбність – до порушення заведеного світоустрою, і як наслідок виникнення хаосу – покарання, у тому числі й хворобою, яка підстерігає людину..." [9; 310] та забезпечити здоров'я.

У народній свідомості моделювалася система нормативів здорового способу життя та виокремлювалися благопобажання здоров'я як забезпечення гармонійного ладу світу та життєдіяльності соціуму. За висновками В. Усачової "концепт здоров'я об'єднує весь життєвий цикл людини, включаючи і календарний комплекс, як один обряд. Але у кожному окремому моменті цього обряду можна віднайти свої засоби, якими досягається здоров'я. В одних випадках це система заборон, звід правил поведінки, виконання яких забезпечує знайдений бажаного, в інших – виконання визначених ритуалів (наприклад, ритуальне кормління хвороб); в третіх – стремління отримати бажане через вимовляння благопобажань в етикетно-побутових ситуаціях" [9; 307].

Своєрідність наукового дослідження І. Сєдакової традиції родин визначає цілісну систему функціонування колористичних опозицій в народній свідомості. Зокрема, І. Сєдакова вважає доцільним зазначити, що "аналіз колористичного кода в слов'янських родинах вказав специфіку протиставлень та комбінаторики кольорів (*білий-чорний, білий-жовтий-червоний* та ін.) у контексті різних повір'їв та магічних актів" [17; 64]. Особливість колористичного прояву в народних традиціях узагальнює І. Сєдакова, яка висуває важливе положення, а саме, що "колористичний код у родинах присутній і в експліцитній формі (коли він називається в благопобажанні чи розкривається у мотивації акту), і в імпліцитній (коли використовуються предмети, для яких колір-

на ознака є одним із багатьох символічних). Особливо колірний код в ізольованій формі майже не зустрічається, він доповнюється іншими кодами – рослинним, тваринним, харчовим та ін." [17; 64].

Вагомою основою родин визначалися морально-етичні погляди на набуття новонародженим здоров'я у мотивації "червоного, рум'яного-здорового, вродливого", що було задіяним через колористичний код, де визначене місце посідав червоний колір. У традиціях родин "найбільшу кількість магічних дій, що належать зовнішності дитини, направлено на те, щоб дитина була рум'яною та білошкірою ("кров з молоком"; біле тільки – постійний епітет у родинних піснях, примовках та заговорах у східних слов'ян – Науменко, 1998, пор. серб. *Црвена бела девојка секој ерген сакал*). Природно, це визвано не тільки естетичними запитами, але і уявленнями про здорову, красиву зовнішність людини. Червоне та біле використовувалося під час вагітності і після народження дитини в ритуалах мазання. Натирання, купання, кормління, дарування, прикрашення та деяких інших. На Правобережній Україні бабка-повитуха приносила на обід решето з букетиками (*квітка*), якими мазала щоби рожениці та дітям "щоб червоні, рум'яні були" (Українці: 317). Для рум'янця словаки та болгарки мажуть щоби новонароджених плацентою, легко вдаючи червоним яблуком зі словами "Да е червено като ябълка". Щоби мажуть і спеціально залишеною з дня св. Георгія кров'ю обрядового ягняти. Щоб дитина була білошкірою, їй натирають щоби руками в муці; тількице посипають мукою; до обличчя прикладають яйце, а матері яйце приносять в подарунок на 40-й день" [17; 62]. "За українськими віруваннями, вагітна мала пити більше молока та їсти червоні ягоди, щоб дитина була рум'яною. Біле у цьому контексті символізує "чисте", "гарне", "здорове" і що особливо важливо для родин – гігієнічне. (біла сорочка)" [17; 63].

У хрестинах також задіювалися концепти "чистого", "красивого", "гарного" та "здорового" в обряді із "квіткою", символікою цвітіння. "На Правобережжі неодмінним атрибутом хрестин був обряд із так званою "квіткою", яку виготовляла баба-бранка: ... м'ята, васильки (базилік), любисток, калина, барвінок, рум'янок, ласківці, цвіт гороху, різноманітні колоски й трави, а також городні квіти: жоржини, майори, чорнобривці. Баба-повитуха підносила кумам на тарілці букетики квітів та чарку горілки ... При тому вмочали "квітку" в горілку й трохи бризкали нею кумам в обличчя зі словами: "Божа роса, на личко краса". "Квіткою", вмоченою у червоне вино мастили також щоби породіллі й присутні дітей – щоб рум'яними були" [4; 28].

Доцільно відзначити ритуальне обсіпання квітами на день Юрія у с. Великий Кучурів, а саме: "...далі шукалося нежалкої кропиви, що до Юрія убиралася у різні кольори. – Як цвіт цей усякі кольори має, так най на душі моїй музика грає. ... Нарешті рвалося цвіту, який під руки потрапив, "би цвіло життя, як трава зацвітає, але трава си коси цвіт відцвітає, а життя най – ні". ... – Вставай Юрія стрічати, бих щастя не проспав! – біла мати по обличчю тим польовим букетом дітей" [12; 98]. При збиранні цвіту українці дотримувалися регламенту певних правил. Г. Кожоменко зазначає, що при збиранні цвіту спускалися на коліна і просили квітку відірватися від землі. Вважалося, що в разі невиконання такої вимоги квітка буде забирати здоров'я, як Сонце росу у свого образника.

Міфопоетичний вимір морфеми *крас-* співвідносився з моделюванням ритуальних дійств, що пов'язувалися з функціональним розподілом рослин у магічних проявах. П. Гриценко подає "запис подільського весілля

30-х років ХХ ст. (Михайлівка Бершадськ. р-ну Вінницьк. обл.), що засвідчує індивідуальне використання різних рослин у весільному обряді: пшеничне колосся, пучок калини, барвінок і васильок разом символізують щастя й красу молодих. При всіх варіантах "функціонального поділу" рослин незаперечним є факт первісного осмислення цих рослин як причетних до головної ідеї весільної драми – продовження роду, що дає підстави шукати саме серед назв ритуально значущих рослин похідні від *крас-*: *красовці* 'чорнобривці', *красні чорнобривці*, *красний васильок*. Інші назви рослин та їх частини (похідні від *крас-*) зберігають залежність від різноманітних етапів розвитку семантики основи *крас-*; *найбільші за обсягом підгрупи складають назви рослин, пов'язані з семемами* 'червоний' та 'красивий' [6; 171]. Значний доробок у даному контексті напрацьований С. Толстою, яка у дослідженні "Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе" висуває аргумент несумісності в народному світогляді колористичного прояву дефініції *квітучий* з символікою смерті (білим кольором). Зокрема, дослідниця відзначає, що "...слово *квітучий* у дефініції, демонструє той випадок "взаємного тлумачення", про яке йшла мова; по-друге, опозиція *червоний-білий*, за якою стоїть кардинальна культурна опозиція "життя, здоров'я – хвороба, смерть" [19; 123]. "Несумісність смерті з кольором ... підтверджує цікаве поліське свідчення про те, що у випадку смерті в хаті стає неможливим фарбування ткацької основи (нитки основи не піддаються фарбуванню); щоб це подолати, роблять спеціальні магічні дії, а саме: після похорон господина мала піти і потанцювати з основою. Тоді вона знову буде фарбуватися (Онисковичи Кобринск. р-на Брест. обл.). Пор. у подібному контексті про несумісність кольорового та білого: "Хто білить суворі полотна під час цвітіння пшениці, у того на ниві пшеничний волос буде білий (пустий)" (укр. полт.) [Зеленін 3: 1098]. Разом з тим білий в оцінювальному значенні може ставати синонімом червоного, пор. рус. арханг. *білий* "здоровий, сильний, кров з молоком"..." [19; 123].

Одним із найважливіших аспектів світоглядної системи українського народу визначається осмислення категорії краси, прекрасного як основи життєдіяльності соціуму, що має свою колористичну проекцію на цілісну систему понятійних концептів українського буття. Таким чином, у сфері категорії краси, прекрасного формуються цілісні системи колористичних поглядів, вірувань та системи захисних мір в народній традиції, що моделюють гармонійний лад українського простору.

1. Белова О.В. Радуга / Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. – Т.4 (П-С). – 649 с. 2. Бичкова Л.В. Колористична культура античного світу / Бичкова Л.В. – К.: "Вища школа", 2003.
3. Бычков В. 2000 лет христианской культуры. Sub specie aethetica. В 2-х тт. – Т.1. Раннее христианство. Византия / В. Бычков. – М.-СПб.: Универсальная книга, 1999. – С. 294. 4. Боряк О. Україна: етнокультурна мозаїка / О. Боряк. – К.: Либідь, 2006. – 328 с. 5. Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (когнітивна антропологія) / М. Гримич. – К.: АТ "ВІПОЛ", 2000. – 380 с. 6. Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики / П.Ю. Гриценко. – К.: Наукова думка, 1983. – 227 с. 8. Згарський Є. Сліди поганської просвіти на Русі // Правда. – 1868. Львів. – С. 9-15. 9. Здоровье в жизненном сценарии болгар (Поведенческие стереотипы) // Славянское и балканское языкознание. Человек в пространстве Балкан. Поведенческие сценарии и культурные роли / Отв. ред. И.А. Седакова, Т.В. Цивьян. – М.: Изд-во "Индрик", 2003. – С. 307. 10. Единичные изогласы / Очерки по сравнительной семасиологии германских, балтийских и славянских языков / Непокупный А.П., Биховец Н.М. та ін. – К.: Изд-во "Довіра", 2005. – 475 с. 11. Івченко А. Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія / Анатолій Івченко – Харків: Фоліо, 1999. – 304 с. 12. Кожоменко Г. Весняне свято Юра-Рая на Буковині // Етнічна історія народів Європи. – №25. – 2008. – С. 98. 13. Кульпина В.Г. Система цветообозначений русского языка в историческом освещении / Наименование цвета в индоевропейских языках: Системный и исторический анализ / Отв. ред. А.П. Василевич. – М.: КомКнига, 2007. – 320 с. 14. Милорадович В.П. Життя-бытє лубенського крєстьянина / Українці:

народні вірування. Повіря, демонологія. – К.: "Либідь", 1991. – 640 с. 15. Овсійчук В. Українське малярство X-XVIII ст. Проблеми кольору / В. Овсійчук – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1996. – 478 с. 16. Пименова М.В. Цветообозначения в древнерусских травниках и лечебниках / Русь и южные славяне. Сборник статей к 100-летию со дня рождения В.А. Мошина (1894-1987). – СПб.: "Алетейя", 1995. – 476 с. 17. Седакова И.А. Цветообозначения и их место в символике славянских

родин // Кодови словенских култура. – Београд. – № 6. – 2001. – С. 57-65. 18. Срезневский И. Материалы. Замѣчанія о праздниках у малороссянъ // Маяк. – СПб. – 1843. – С. 15-24. 19. Толстая С.М. Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе / С.М. Толстая. – М.: "Индрик", 2008. – 528 с.

Надійшла до редколегії 25.09.10

В. Калач, асп.

РЕЛІГІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

*У статті аналізується релігійна ідентичність в контексті соціокультурних трансформацій.
The religions identities in the context of socio-cultural transformations are analyzed in the article.*

Проблема формування релігійної ідентичності українців набуває особливої актуальності в умовах прискорення глобалізаційних процесів у світі. Становлення і розвиток релігійної ідентичності відбувається у тісному зв'язку з різноплановими соціокультурними трансформаціями. Відомо, що соціокультурні трансформації досліджували вчені багатьох країн світу, зокрема М. Абелес, В. Андрущенко, М. Бахтін, Д. Белл, М. Вебер, Є. Головаха, Л. Губерський, А. Гуревич, М. Каган, Д. Маркус, Дж. Мід, М. Мід, Н. Паніна, К. Поппер, О. Тофлер, Е. Фромм, П. Харвей, О. Шпенглер та ін. Сучасні дослідники зазначають, що "соціокультурні трансформації – це відносно самостійні і доволі різноманітні процеси змін в культурі соціуму, а також в нормах, цінностях, ментальності, свідомості, світогляді як індивідуальних, так і колективних суб'єктів" [1, с. 15]. Адже "соціокультурне" не є простим об'єднанням усіх соціальних та культурних феноменів; це поняття, яке відображає цілісність "соціальної сукупності", що спаяна в єдину цілісність світом культури, який не існує поза своїм живим носієм – людиною. А соціокультурна реальність виростає з людини як цілісної істоти. Вся дійсність постає при цьому як соціокультурна реальність, внутрішніми вимірами якої є картина світу, ментальність, образ світу, світогляд, оцінки, цінності, ідеали, норми, стереотипи, настанови, способи сприймання природи, простору й часу тощо [1, с. 16]. Отже, соціокультурна реальність фактично твориться самою людиною як тілесно-душевно-духовною цілісністю. При цьому соціокультурна сфера репрезентована не тільки соціокультурними процесами, але й створеними людиною речами, засобами життєдіяльності, знаряддями праці, інструментами тощо [1, с. 16].

Відомо, що релігія – явище багатогранне й неоднозначне. Самобутній релігійний погляд був невід'ємною частиною життєвого укладу та суспільного устрою давніх племен, античних та середньовічних народів, модерних націй. Вони притаманні усім сучасним народам, суттєво впливаючи на формування етнічної та національної самосвідомості спільнот. Релігія відіграє роль ключового системоутворюючого фактора культури і суттєво впливає на процес самоідентифікації етнічних та національних спільнот. Розробка теоретичних засад і визначення сутності релігійності як важливого соціокультурного феномена, що зумовлює процес націєтворення, на сьогодні є одним з пріоритетних завдань українознавства.

Релігійність можна аналізувати через взаємозв'язок із процесами національного відродження, національної консолідації, через взаємодію з суспільно-політичною та духовною сферою суспільства. Релігійність також є одним із потужних чинників, що активно вплітається в соціокультурну тканину сучасного українського соціуму.

Р. Процюк розглядає релігійну ідентичність як одну із складових ширшої національної ідентичності, яка формує націю як уявлену спільноту. Релігійна ідентичність тлумачиться ним у двоякому розумінні: як певна спільність уявлень членів суспільства про його релігійну сферу (при цьому релігійна ідентичність нації може бути як конфесійно гомогенна, так і плюралістична) і як процес формування такої спільності у перехідних суспільствах, що перебувають на етапі формування політичних націй [3, с. 122 – 130]. Вплив релігійної ідентичності нації на формування громадянського суспільства в українській соціогуманітаристиці досліджували М. Мариневич і О. Турій, у працях яких йдеться про роль церков у посткомуністичних суспільствах та пошук релігійної ідентичності. Цікавими є дослідження Л. Ярмол про правові аспекти свободи совісті й віросповідань у відкритому суспільстві. Аналіз співвідношення націоналізму і громадянського суспільства здійснили Дж. Кін, Е. Шилз, Б. Андерсен, А. Колодій, А. Карась та ін. Однак релігійні аспекти націєтворення досліджені недостатньо.

Навіть країни з розвинутим громадянським суспільством не позбавлені проблем, пов'язаних з етнічною й релігійною неоднорідністю. Цю проблему дослідив американський соціолог Лоуренс Мамая в праці "Християнство і громадянське суспільство: Виклики перспективі Чорної церкви". Автор наголошує на специфіці афроамериканської культури й досвіді Чорної церкви у США. Він виокремлює виклики, що їх поставила афроамериканська спільнота перед загальним християнським рухом, які характерні й для інших етнічних груп у США [4, с. 42–61]: 1) чорні змушують своє християнство бути більш "християнським", аніж біле християнство; 2) Чорна церква розглядає себе як модель "освяченого" урядування в афроамериканській спільноті й відіграє життєво важливу роль у всіх сферах чорної спільноти, подібну до тієї, яку відігравала протестантська біла церква на ранніх етапах становлення американського суспільства; 3) роль Чорної церкви виявляється в протиставленні ідей полікультуралізму, ревізії історії й соціальних змін в американському суспільстві [4, с. 42–61]. Подібні проблеми аналізує і Родні Петерсен у своїй праці "До кого і як ми звертаємось" в контексті проблеми теологічної освіти в Сполучених Штатах [5, с. 15–25]. Отже, афроамериканці Америки через свою відкинутість почали творити власний тип спільноти, який би уможливив ефективну протидію процесам дискримінації, поступово стаючи тим ґрунтом, на якому почало виростати нове покоління з чіткими установками на самоутвердження і самореалізацію. Саме тому позитивною основою цієї спільнотної єдності і базовим підґрунтям нової ідентичності стала Чорна церква, яка підняла колективний дух, обстоювала спільні інтереси і згуртувала деморалізовану, невпевнену у власних силах афроамериканську спільноту. Таким чином, церква мо-

же стати не тільки потужною основою колективної ідентичності, формуючи спільноту солідарності, але й важливою підструктурою громадянського суспільства, яка забезпечує інтеграцію до нього афроамериканців високого інтелектуального та професійного рівнів, захист та соціальну реабілітацію найменш успішних.

Отже, для розвинутого громадянського суспільства західних демократій релігійна ідентичність нації не є тим чинником, що регламентує його формування на макрорівні. Громадянське суспільство визначається набором цінностей іншого характеру: отриманням бажаного високого рівня добробуту за посередництва вільної реалізації ініціативи в економічній сфері. Водночас маргіналізовані групи творять свої спільноти, основою яких є церква цієї спільноти, яка перебирає на себе багато функцій інших соціальних інститутів громадянського суспільства, поза якими опинилися її члени. Однак у цьому разі спільна віра (християнство) сприяє поступовій інтеграції маргіналії до суспільства, хоча їхня позиція в ньому є внутрішньо суперечливою: церква переконана їх у їхній рівності та гідності, однак у своєму щоденному житті вони постійно протиставляють себе білим [4, с. 49]. Отже, християнська система цінностей, навіть у дуже генералізованому вигляді і спрощеному їх трактуванні й способі передавання, надається до створення взаємотолерантної атмосфери в суспільстві [5, с. 19], яка стимулює не детерміновану державою активність індивідів.

Т. Воропаєва, досліджуючи релігійну ідентичність громадян України, зазначає, що релігійна ідентичність почала стрімко зростати в другій половині 2001 р. (після візиту Папи Римського Івана Павла II в Україну), а починаючи з 2004 – 2005 рр. респонденти все частіше використовують ідентитети "християнин" і "християнка". Проведені теоретико-емпіричні дослідження показали, що ідентифікаційні матриці двох груп громадян України суттєво відрізняються: для представників **першої групи** (особи з розвинутою європейською та збереженою національною ідентичністю), котрі ідентифікували себе як **"християни"** (сюди увійшли і православні, і греко-католики, і римо-католики), характерна більш конструктивна ієрархія життєвих смислів та вищий рівень патріотизму, ніж для представників **другої групи** (особи з домінуючою пострадянською ідентичністю та маргінальною національною ідентичністю), які ідентифікували себе виключно як **"православні"** (сюди увійшли переважно православні, які є вірними Московського патріархату). Для представників **першої групи** характерною є така ієрархія ідентичностей: 1) етнічна, 2) громадянсько-політична, 3) релігійна, 4) європейська, 5) регіональна, 6) метаєтнічна, 7) планетарна, 8) пострадянська ідентичність. Для представників **другої групи** властива наступна ієрархія: 1) метаєтнічна, 2) етнічна, 3) пострадянська, 4) регіональна, 5) планетарна, 6) релігійна, 7) громадянсько-політична, 8) європейська ідентичність. Представники **першої групи** становлять більш однорідну спільноту і є більш змобілізованими, ніж представники другої. При цьому для представників **другої групи** більш властивим є досуб'єктивний (78%), ніж суб'єктивний (22%) тип політичного самовизначення. Більш характерними типами національно-культурного самовизначення для представників **другої групи** є повсякденний (34%) та ситуативний (39%), ніж екзистенційний (20%) та ціннісний (7%). Більш стабільними є ідентифікаційні пріоритети представників **першої групи**. У представників **другої групи** етнічна ідентичність більше пов'язується з пострадянською, ніж з європейською чи громадянсько-політичною, при цьому суб'єктивна важливість таких самовизначень, як "слов'янин", "мешканець країн

СНД", "рождённий в СССР" для них є вищою, ніж для представників першої групи.

Р. Процюк зазначає, що релігійна ідентичність нації є могутнім чинником трансформації авторитарного масового суспільства в громадянське через усвідомлення власної сутності, тотожності й цінності як нації; що релігійна ідентичність не визначає цілком ідентичності національної, однак усуває низку вагомих причин у її становленні.

Сьогодні українське суспільство перебуває на етапі пошуку нової релігійної ідентичності. Колись конфесійно гомогенне, греко-католицьке в Галичині та православне на решті території країни, тепер стало виразно поліконфесійним [2, с. 220–223]. Завдяки режиму відкритості й релігійній свободі Україна отримала такі сприятливі передумови для віднайдення власної релігійної ідентичності, яких ніколи не мала. Тому поліконфесійність українського суспільства не є перешкодою відновлення втрачених ідентичностей, а навпаки, є основною передумовою знаходження нової інтегральної релігійної ідентичності [2, с. 23]. Важливим чинником суспільної стабільності може стати релігійна сфера, адже внутрішня релігійність людини сприяє терпимості, толерантності та поміркованості, тому вона є фактором суспільної стабільності. Вплив релігійності на стабільність у сучасному українському суспільстві пов'язується з проблемою духовного розвитку громадян України, адже без вирішення цієї проблеми стає неможливим подальший соціокультурний розвиток українства. Релігійність є важливим чинником націєтворення, національної консолідації, збереження і розвитку національних традицій. Чим вищий рівень релігійності суспільства, тим активнішим і ефективнішим є процес націєтворення, тим міцнішою є національна консолідація, тим стійкішим є суспільство перед втратою та нівелюванням своєї ідентичності і традицій під натиском глобалізації.

Хоча сьогодні спостерігається певна розмитість релігійної ідентичності громадян України, проте українське суспільство перебуває у стані пошуку нової релігійної ідентичності. М. Маринович вважає, що поліконфесійність українського суспільства є не тільки одним із важливих стримувальних чинників, які унеможливають розвиток фундаменталістських тенденцій, але й основною передумовою знаходження нової інтегральної релігійної ідентичності [2, 23]. Т. Воропаєва вважає, що такою інтегральною релігійною ідентичністю для православних, греко-католиків і римо-католиків може бути християнська ідентичність ("Я – християнин"). Адже процес конструювання, відтворення та підтримання релігійної ідентичності включає в себе різні знакові, символічні, ідейно-образні та ціннісно-символічні компоненти. Кожна релігійна система містить, когнітивну модель світу, яка визначає "своїх та чужих" в термінах сакральних цінностей, стереотипів, етосу. Стверджуючи, що "Я є християнин", віруючий тим самим співвідносить своє "Я", або в цілому із знаково-символічним, ідейно-образним та ціннісно-символічним простором християнства, або з його окремими елементами.

Співвідношення релігійності та процесів національного відродження в сучасній Україні дає підстави зробити такий висновок: релігійність саму по собі не можна розглядати, як чинник, що безпосередньо впливає на процеси націєтворення. Релігійність може виступати каталізатором національних процесів за умов належності спільноти, чи її частини до церкви, яка проголошує цінності, спрямовані на формування національних пріоритетів. Здатність українського християнства бути системним чинником суспільного та державного життя українського народу підтверджено історією. Отже, релігія є сис-

темним чинником національного розвитку української спільноти, адже вона здатна виконувати світоглядні, духовні, регуляторні, комунікативні та інтегративні функції.

Таким чином, українське суспільство, яке є перехідним і перебуває в стані активних соціокультурних трансформацій, не припиняє пошуку власної релігійної ідентичності. Є різні погляди на її майбутній характер, однак найважливішою є відсутність відкритих релігійних конфліктів. Це позитивно впливає на процеси націєтворення, сприяє консолідації українства і є важливою умовою становлення громадянського суспільства. Релігійна ідентичність громадян України (яка перебуває на перехідному етапі свого розвитку) має суттєве значення

як для формування громадянського суспільства, так і для успішного завершення націєтворчих процесів.

1. Воропаєва Т. Ідентичність українського народу в контексті соціокультурних трансформацій: теоретико-методологічні засади дослідження / Т. Воропаєва // Вісник КНУ Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Українознавство. – № 14. – К., 2010. – С. 15 – 18.
2. Маринович М. Проблема збереження релігійної ідентичності в умовах відкритого суспільства / М. Маринович // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / за заг. ред. А. Карася. – Львів, 1999. – С. 219–224.
3. Процюк Р. Релігійна ідентичність нації як чинник становлення громадянського суспільства / Р. Процюк // Вісник Львівського університету. Філософські науки. – 2004. – Вип. 6. – С. 122 – 130.
4. Mamiya L. W. A Black Church Challenge to and Perspective on Christianity and Civil Society / L. W. Mamiya // Christianity & Civil Society. – Boston, 1996. – P. 42–61.
5. Petersen R. L. To whom and how are we speaking? / R. L. Petersen // Christianity & Civil Society. – Boston, 1996. – P. 15–25.

Надійшла до редколегії 25.10.10

І. Грабовська, канд. філос. наук

ПРОБЛЕМИ ҐЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ СОЦІОГУМАНІТАРИСТИЦІ

Аналізується специфіка висвітлення ґендерних ідентичностей в контексті викладання ґендерних проблем в освітньому процесі ВНЗ України.

The specificity of elucidation of gender identities in the context of teaching of gender problems in the educational process in Ukrainian graduate schools are analyzed.

Серед найактуальніших проблем сучасної української соціогуманітаристики значне місце належить аналізу ідентичностей, особливо етнічної та національної. Проте, дана тематика далеко не вичерпується лише вказаними вище напрямками. Все більшого значення набувають питання принципово нової проблематики для українських дослідників – вивчення специфіки ґендерних ідентичностей, під якими розуміємо насамперед аналіз особливостей функціонування жіночого та чоловічого в культурі, ґендерно-рольову стратифікацію у суспільстві, форми ґендерної соціалізації тощо. Відповідно, на особливу увагу заслуговує і викладання цієї проблематики в освітньому процесі у вищих навчальних закладах України у відповідності до вимог Наказу МОН України "Про впровадження принципів ґендерної рівності в освіту".

Дослідниця Н. Пушкарьова зазначає: "Завдяки появі та розвитку ґендерних досліджень стаття у соціальній теорії розглядається як інструмент соціальної детермінації і стратифікації (поряд із класом, етносом, конфесією, культурою), а актуальні соціальні проблеми – влада, насилля, самосвідомість, свобода – постають як проблеми, пов'язані з приналежністю до певної статі. Проблеми сутності людини, сенсу та призначення отримали завдяки ґендерним дослідженням ґендерні виміри, поставши як пов'язані із соціально-статевими (ґендерними) ролями кожного індивіда та існуючої в будь-якому суспільстві ієрархії і дискримінації за ознакою статі" [9].

Ґендеристика в Україні починає набувати статусу наукового дискурсу фактично із отриманням нею незалежності, коли нечисельною когортаю дослідників тематики, яка в принципі не існувала в радянській науці, робляться активні спроби ввести досягнення західноєвропейської та північноамериканської феміністичної думки другої хвилі в науковий обіг та адаптувати це знання до української мінливої дійсності. "...спроба змістити усталені поняття і жіночої, і чоловічої ідентичності містила розгляд специфічних властивостей ґендерних ролей як суспільно-історичних феноменів, що давало підстави вимагати суспільних та політичних змін, – зазначається у "Енциклопедії постмодернізму" щодо основних досягнень другої хвилі фемінізму, який ще інакше називають "ґендерним фемінізмом" [3, 107].

Статева ідентичність є найпершою ідентичністю, яка приписується соціумом дитині від дня її народження. Жодна людина не народжується андрогіном. Статева

ідентичність формується з раннього віку, досить швидко перетворюючись і на самоідентичність людини. Проте, ніколи статева ідентичність не є чисто біологічною. Ґендерна ідентичність конструюється суспільством протягом усього життя людини і є формою соціалізації особистості. Статева та ґендерна ідентичності різняться між собою. "Якщо статева ідентичність – це переважно усвідомлення себе представником тієї чи іншої статі, то ґендерна полягає в переживанні своєї відповідності ґендерним ролям, тобто сукупностям суспільних норм і стереотипів поведінки, характерних для представників певної статі (або таким, що приписуються представникам певної статі суспільно-історичною чи соціокультурною ситуацією)" [8, 135].

Ґендерна соціалізація проходить найважливіші стадії становлення насамперед у сім'ї. Коли мама говорить дитині: "Хлопчики не плачуть, а ти – хлопчик", то не має на увазі, що дитина – "людина взагалі". Людина взагалі – високий рівень узагальнення. І тут виникає парадокс, бо дитина до сексуального дозрівання саме і залишається людиною взагалі, як і та особа, яка вже залишила стадію сексуального життя позаду – вона стає "вселюдиною" (за С. де Бовуар). Можливо, через розуміння, що дитина насправді ще не чоловік і не жінка, філософія, наприклад, і оперує поняттям "людина взагалі". Хоча це вірно лише стосовно сексуальності. В суспільному ж житті дитина з пелюшок – лише дівчинка чи хлопчик. Так вона вдягається матір'ю, а через неї – спільнотою саме як суб'єкт певної статі, виконує роль, досить чітко виписану традицією та суспільними стереотипами. Жодна мама не говорить дитині "Не плач, бо ти людина". Натомість повсюдно чуємо: "Не плач, бо ти хлопчик, а хлопчики не плачуть", "яка ти замурзана, дівчинка має бути акуратною!" і т.д. Хоча насправді, потрібно б було звертатись до людини в дитині. Адже це кожна людина повинна мати характер та силу волі, не плакати у складних ситуаціях, тверезо шукаючи вихід. І кожна повинна бути акуратною, а не лише дівчатка. За нас говорять усталені мовні звороти, а це не що інше як культурні стереотипи. Тому ми і приписуємо змалечку нашим дітям рольовий розподіл світу на жіночий та чоловічий, видаючи це за природний розподіл. А потім все життя намагаємось знайти порозуміння між жіночою та чоловічою поведінкою соціуму. Мова, звичайно ж, йде не про секс. Бо це порозуміння

допомагає значним чином статям знайти сама природа. Соціальна ж стаття "конструюється соціальною практикою. Суспільство формує систему норм поведінки, що ставить виконання певних ролей у залежність від біологічної статі індивіда. Відповідно, виникає жорсткий ряд уявлень про те, що є "чоловіче" і що є "жіноче" в конкретному суспільстві. Невідповідність статі і ґендеру – розповсюджена причина важких невротичних станів" [1, 9] та ґендерних конфліктів. Так є цікаві дані, які проводять, що дитина, вирощена жорстокою та занадто владною матір'ю, частіше за інших в подальшому схильна до заподіяння тяжких злочинів із маніакальною та збоченицькою компонентою. З іншого ж боку приклад інертного, занадто "жіночого" батька призводить до формування безвольного, схильного до підлеглості та немасовності сина.

Отже, статеvu ідентичність суспільство приписує людині від самого народження, кваліфікуючи її як особу жіночої чи чоловічої статі. Ґендерну ж ідентичність людина набуває протягом довгих років. "...під ґендерною соціалізацією ми розуміємо процес засвоєння, прийняття й відтворення норм, правил поведінки, установок відповідно до культурних уявлень про роль, становище й призначення чоловіка та жінки в суспільстві. Під сексуальною соціалізацією ми будемо розуміти процес організованих та стихійних впливів на особистість, що допомагає стати їй повноцінним чоловіком чи повноцінною жінкою в сексуальному житті, навчитись управляти своєю сексуальністю і зберігати репродуктивне здоров'я..." [1, 9].

У випадку із сексуальною інверсією, яка набуває значення у постпубертатному віці, все одно загальне правило поділу людських індивідів на жіночих та чоловічих залишається незмінним, визначаючи неспівпадіння із визначеним правилом як відхилення. Ґендерна ідентичність набуває визначальної ролі у житті людини, вирішальним чином впливаючи на реалізацію її "життєвих сценаріїв" (Е. Берн). Знаменитий вираз С. де Бовуар "Жінкою не народжуються, жінкою стають" однозначно вирішує проблему ґендерної ідентичності на користь соціальності.

Проте, не всі сучасні теоретики згодні із таким баченням становлення та існування ґендерних ідентичностей. Так Долімор Д. роздумує: "То, можливо, статеvu відмінності слід заступити культурною відмінністю? Така заміна не може бути цілком нормальною; адже спроба здійснити її була б пов'язана з чимось близьким до плутанини категорій. Це припущення необхідно дослідити, а не думати, ніби уявлення про відмінність радше як про культурну, ніж статеvu, і більше з'ясовує, і дає нам більшу свободу" [4, 475].

Д. Батлер у дослідженні "Присвоєння тілом ґендеру: філософський внесок Симони де Бовуар" пише: "...одна справа – народитись жінкою біологічно, і зовсім інша – стати жінкою в процесі окультурення; перше представляється природним фактом, а друге – втіленням історичної ідеї. Проте, що означає втілити історичну ідею, і як варто розуміти "становлення"? Тут можна виділити два аспекти: по-перше, хто є "Я", хто є суб'єктом, котрий здійснює процес становлення, втілює історичну ідею ґендеру і набуває ґендер як своє культурне означення? Чи передує дане "Я" ґендеру, є Суб'єктом, Особистістю, чи іншою якоюсь легендарною силою? ...Якщо розуміти ґендерне становлення як деяку діяльність або прояв волі, тоді виникає друга, пов'язана із цим проблема: який сенс привласнення ґендеру у світі, де ґендерні взаємостосунки чітко визначені і міцно закріплені? Якого роду ця свобода?" [2, 294].

В текстуальному просторі культури ґендерно-рольові ідентичності набувають символічних смислів, створюючи

таким чином певні культурні коди. Так, наприклад, відбувається перенесення жіночих та чоловічих ідентичностей типу "жінка-матір", "берегиня", "годувальниця", "чоловік-батько", "захисник", "лицар" тощо на суспільні явища, і тоді виникають усталені поняття типу "Батьківщина-матір", "Вітчизна-годувальниця", "Матір нації", "Батько народу", "Великий Батько" тощо. Без таких перенесень важко уявити собі будь яку культуру.

Застосування ґендерної методології (зокрема і теорії ґендерно-рольового розподілу як основи формування ґендерно-рольових ідентичностей) до вже усталених, наприклад, в літературі явищ дозволяє з нових, несподіваних і, на нашу думку, дуже цікавих позицій підійти до вже відомого. Ось приклад такого аналізу, запропонованого українською дослідницею Л.Таран. Авторка пише, що повість Миколи Гоголя "Вій" "...розглядають як таку, де ключовим моментом є ініціація, "посвячення в мужчину". Таке посвячення неминує полягає й у випробуванні чуттєвістю – і то аж такою мірою, що воно справді стає невіддільним од смерті. Так з'являється образ відьми. Вона постає то в подібі такої собі Баби Яги, то в образі надзвичайної краси панночки. Із контексту випливає: це, власне, чуттєвість самого Хоми Брута, але винесена назовні. Він настільки перестрашений власною сексуальністю і боїться зізнатися в ній самому собі, що, зрештою, самозапрограмує себе на паніку – відтак помирає" [10, 5].

Не менш цікавим у ґендерному розрізі є дослідження специфіки постколоніальної ситуації в Україні. Так відома українська феміністка, письменниця і філософиня О. Забужко зазначає: "Найбільше презирство, нахабність і агресивність щодо жінок демонструють ті, хто не певен у своїх чоловічих чеснотах", – слушно зауважувала С. де Бовуар. а найменше певності у своїх чоловічих чеснотах, додамо ми, демонструє власне син поневоленого народу (подібна підозра – що "афектація брутальності супроти "слабого полу" в українських авторів "викликана бажанням самооправдання з браку тієї мужеської брутальності там, де її дійсно треба виявити", -зринала вже у О.Телігі). Нічії вини тут немає – є розіграна на кону історії двістілітня драма, в якій чи не єдиним для чоловіка безперечним способом ствердити свою як національну, так і... ґендерну й сексуальну гідність – свою чоловічу цілість – було вийти на захист Матері навуспір чужій "фалічний" (збройний) силі, – по суті, двістілітня безперервна війна за право "мужеськості", – війна, втрати в якій необлічені – та, мабуть, і необлічимі" [7, 171-172]. Повернення собі символічної колективної "мужеської" ідентичності можливе лише через принесення у жертву величезної кількості чоловічих життів, відданих за свободу і відновлення честі символічної матері-Батьківщини. "Українська жіночість цілий цей час залишається в культурі в статусі символічної "дівки-бранки", яку належить визволити – яка "з віддалі", "з неволі турецької" покликана будити в мужчинах – навіть не еротичну хіть, а приспані патріотичні почуття: як таку її можна було любити й жаліти, боятися й ідеалізувати – не можна було тільки поважати. Для її власного голосу – "від себе" і "про себе" – в системі цінностей просто не було місця", – стверджує О.Забужко в роботі "Жінка-автор у колоніальній культурі, або Знадоба до української ґендерної міфології" [7, 172-173].

Особливого ґендерно-символічного значення набуває тоталітарна дійсність, яку у вигляді колоніального міфу можна собі уявити як стосунки Великого Батька – Сталіна і країни, як цілком підлеглої, підвладної та перманентно винної жіночності, що розпростерлась під вождем-Ураном-небом. "...розчаклування" жінок від прескриптивної в дототалітарних суспільствах "жіночос-

ти" (функції сексуального об'єкта) в СРСР – як і демаскулізація чоловіків – здійснювалось по іншій лінії: "стать" перестала бути атрибутом індивіда – вона *космізувалася*. Жінкою – класичним сексуальним об'єктом, з постійною готовністю пасивного еротизму розпластанню під Ураном-небом Верховної Влади, що тримає її в найупокоренішій позі завдяки неослабній ерекції своїх мілітарних органів (армія, НКВД-КГБ, міліція, військово-промисловий комплекс) зробилася вся *країна*, шоста частина земної тверді – з тенденцією до розширення, Батьківщина, країна взагалі в усіх зацілілих мовнокультурних традиціях – "жінка": Велика Мати, живородяще лоно; сталінський тоталітаризм (гітлерівський тут усе-таки спинився на півдорозі!) вперше в історії перетворив її на лоно Великої Блудниці (матір – на шлюху, тож природно, що російський мат, в основі якого – зняття табу на інцест, став трохи не офіційним жаргоном в усіх органах влади, від НКВД до партапарату: вони справді це й робили!), – в цій моторошно-грандіозній космогонії і жінки, і чоловіки розчинялися своєю статтю до рівня мікроорганізмів (яка ж стаття у мікроба?), бактеріальної флори в неосяжній, розкритій матці Країни" [7, 159-160].

Сьогодні можна виділити дві основні концепції українського постколоніального ґендерного фемінізму, які так плідно та цікаво працюють на ниві української культури: націоналістичний фемінізм та креольський фемінізм, які відрізняються чітко визначеною ідеологічною спрямованістю. Посередині – широке поле дослідниць та дослідників, орієнтованих на так звану об'єктивну програму, коли "ґендеризмів" багато і вони не можуть вписатись в чітко визначене коло певного "-ізму", або як зазначають деякі дослідники, ґендеризмів значно більше, ніж фемінізмів, оскільки існують нефеміністичні ґендерні дослідження.

Як зазначає Сергій Жерьобкін у статті "*Могут ли угнетенные ...?*", или украинский постколониальный феминизм между Ж.-П. Сартром и Ф. Фаноном, націоналістичний український фемінізм насамперед у презентації його такими дослідницями, як С. Павличко, О. Забужко, Т. Гундорова, В. Агєєва та Н. Зборовська є надзвичайно сильно заангажованим націоналістичною ідеологією українства. Він свідомо ставить понадфеміністичні завдання, а саме перекодувати українську культуру із народницької на лицарську або шляхетську, що, звичайно, відрізняє український фемінізм як революційний і до того небувалий у світі проект. Виростає таке завдання із в цілому надто добре, на думку автора, засвоєної концепції М.Богачевської-Хом'як про особливості минулого українського фемінізму за формулою: "Фемінізм і націоналізм – одна монета спільного вжитку" [5]. "Як я вже писав у статті "Насолода бути українкою: натхнення постколоніальності в українських ґендерних дослідженнях"..., з кінця 1990-х в Україні реалізується жіночий феміністський націоналістичний літературознавчий і літературний проект, розпочатий літературним

критиком та перекладачкою Соломією Павличко (1958-1999) та продовжений в працях групи українських жіночолітературознавців та письменниць, ...котрий маркірує себе одночасно і як "постколоніальний". Головним його завданням в якості постколоніального є перегляд традиційної, за визначенням С.Павличко, версії українського націоналізму, "успадкованого нами, – як уточнює цю спільну задачу О. Забужко, – від СРСР в колоніальний, народницько-етнографічний модифікації". Саме звідси... актуальне завдання розробки нового, більш сучасного варіанту націоналістичного фемінізму – тобто як фемінізму "постмодерністично-деконструктивістського", здатного за рахунок розвитку "своєї власної", тобто незалежної від російської і тим більше радянської, культури здійснити новий культурний проект "інтелектуальної деколонізації", або "української реконквісти" засобами "магії текстів". Тільки тоді буде вирішене і головне політичне та економічне завдання нової національної держави Україна – ліквідація "російського імперського дискурсу", який здійснюється "ціною колабораціонізму певної частини національних еліт" [6].

З усього випливає, що група феміністів-дослідників, яку очолює І. Жерьобкіна, орієнтується на принципово іншу парадигму єдності із великим Іншим – російською культурою та більш широко – культурною реальністю, не вбачаючи особливостей в Україні. Таку позицію із повним правом можна визначити як креольський фемінізм, хоч самі автори уникають самовизначення при досить чітко артикульованій у цілому ряді робіт ідеологічній спрямованості їх розробок. Зокрема до таких робіт варто віднести "Женское политическое бессознательное".

Таким чином, дослідження ґендерних ідентичностей є сьогодні однією із найцікавіших проблем української ґендеристики, а відтак і соціогуманітаристики в цілому.

1. Бартків О.С., Дурманенко Є.А. Особливості ґендерної соціалізації особистості // ґендерні стереотипи індивідуального здоров'я: Матеріали Міжнар. наук.-практ.конф. (3 жовт. 2007, м. Луцьк), – Луцьк, 2007. – 233 с. – С.7 – 12.
2. Батлер Д. Присвоєння телом ґендера: філософський вклад Симони де Бовуар // Жінчини, познання і реальність. Исследования по феминистской философии. – М.: Росспэн, 2005. – С. 292 – 303.
3. ґендер (gender) // Енциклопедія постмодернізму. – К.: Вид-во Соломії Павличко "ОСНОВИ", 2003. – С. 107 – 108.
4. Долімор Д. Сексуальне дисидентство. Від Августина до Вайлда, від Фройда до Фуко. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2004. – 558 с.
5. Жеребкін С. Наслаждение быть украинкой: вдохновение постколониальности в украинских гендерных исследованиях // Гендерные исследования. – № 15. – 2007. – С. 272 – 295.
6. Жеребкін С. "Могут ли угнетенные ...?", или украинский постколониальный феминизм между Ж.-П. Сартром и Ф. Фаноном // <http://www.gender.univ.kharkov.ua/gurnal> 7. Забужко О. Жінка-автор у колоніальній культурі, або Знадоба до української ґендерної міфології // Хроніки від Фортінбраса – К., 1999. – С. 152 – 193.
8. Основи теорії ґендеру: Навчальний посібник. – К.: "К.І.С.", 2004. – 536 с.
9. Пушкарєва Н. Гендерные исследования // http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarneye_nauki/sociologiya/GENDERNE_ISSLEDOVANIYA.html
10. Таран Л. Жіноча роль// Тіло чи особистість? Жіноча тілесність у вибраній малій українській прозі та графіці кінця XIX – початку XX століття. – К.: Грані – Т, 2007. – 192 с.

Надійшла до редколегії 25.09.10

Н. Авер'янова, канд. філос. наук

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ЕЛІТА: ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Аналізується стан сучасної української еліти. Показано, що для розбудови української державності необхідне почуття національної єдності всіх елітарних груп та узгодження ними стратегічних перспектив розвитку нації.

The condition of the modern Ukrainian elite is analyzed in the article. It is shown, that for the further development of the Ukrainian Statehood the feeling of the national unity of all elitist groups and agreement by them about strategical perspectives of the nation's progress is necessary.

Для розбудови незалежної суверенної України необхідні особистості, які здатні адекватно оцінювати ситуацію в країні, намічати перспективи розвитку майбутньої держави, бути провідниками нації. Тому про-

блема формування національної еліти особливо актуальна, адже саме на еліту покладаються завдання формулювати і реалізовувати національну ідею, фор-

мувати культурне середовище, пропонувати стратегічні цілі розвитку країни.

Ідеї, які можна віднести до теоретичних засад елітології зустрічалися ще в працях Геракліта ("найкраща особа"), Платона (правління аристократії), Н. Макіавеллі (він у деталях розробляв технологію утримання влади і збереження лідерства). З одного боку, Н. Макіавеллі вважають одним з найкращих політиків, а з іншого, – політичним циніком, проте він заклав у теорію еліти наукові основи. На межі XIX – XX ст. концепція еліти отримала наукове обґрунтування у дослідженнях В. Парето, Г. Москі, Р. Міхельса. У подальшому коло вчених, зацікавлених даною проблемою, значно розширилося – Р. Арон, Д. Белл, Дж. Бернхем, М. Вебер, А. Каплан, Г. Лассуел, К. Манхейм, Р. Міллс, Х. Ортега-і-Гасет, Дж. Сарторі, А. Тойнбі, Дж. Хейлі та ін. Розвиток теорії еліти у західній філософській думці сприяв виникненню концепцій еліти у вітчизняній науковій літературі, серед яких найбільш ґрунтовними розробками стали праці Д. Донцова та В. Липинського. У радянський період теорія еліти не розроблялася, адже суперечила тогочасній існуючій державній ідеології щодо поділу на "вибрану" меншість, яка керує суспільством та "неорганізовану" більшість, що є об'єктом керування. Іншими словами, існувала заборона на тему еліти як "класового" утворення. Якщо й зустрічалися окремі праці на радянському просторі, то проблема еліти поставала, передусім, лише як об'єкт наукової критики. Дослідження концепцій еліт стали актуальними після отримання Україною незалежності. Різні аспекти проблеми еліти (історико-філософські та соціально-філософські) представлені у роботах таких українських учених, як В. Андрущенко, З. Атаманюк, К. Баранцева, А. Бичко, Н. Бойко, В. Горський, О. Дацаківська, В. Журавський, О. Забужко, Ю. Конотопцева, О. Крюков, О. Кучеренко, Б. Кухта, О. Лазоренко, Л. Мандзій, М. Михальченко, К. Михайльова, О. Потехін, О. Парохонська, М. Пірен, Н. Теплоухова, М. Шульга та ін. На проблему еліти звертали увагу вчені з української діаспори: Г. Грабович, Д. Дорошенко, Є. Маланюк, І. Лисяк-Рудницький, Я. Пеленський.

Базовою у теорії еліти є дихотомія "еліта – маса". Попри значні розбіжності в розумінні поняття "еліта", є й об'єднуюча риса – здатність еліти брати на себе відповідальність за долю суспільства. Еліта – це особлива група людей, яка завдяки своєму інтелекту, нестандартності мислення і неординарності дій, завдяки своєму культурно-духовному розвитку і високим моральним якостям, стає "обраною" у різних сферах суспільного життя (політиці, мистецтві, науці, бізнесі, спорті). "Еліта – це те найкраще, відбірне, рафіноване, виплекане високою культурою мислення, моралі й діяльності..." [2, с. 57]. Якість еліти визначається якістю суспільства, і навпаки, еліта багато в чому детермінує формування суспільних пріоритетів, духовних цінностей, культуру мислення, мистецькі уподобання та ін. Відсутність еліти в державі призводить до негативних і тяжких наслідків: економічної слабкості, політичної нестабільності, культурної деградації, неконкурентоспроможності на міжнародній арені. Причиною виродження еліти є ігнорування морально-духовних й інтелектуальних цінностей. Чим бідніша країна, чим слабше розвинуті демократичні та соціальні права громадян, тим менше шансів для формування і розвитку повноцінної національної еліти.

Еліті властиві якісні показники, такі як елітарність та елітність. Однак і в ЗМІ, і в наукових виданнях можна зустріти ототожнення цих понять. "Це два різні поняття, які характеризують різні, хоч і схожі явища: елітність – формальну приналежність людей до еліти; елітарність

– наявність певних якостей, психічних особливостей, які дозволяють їм бути елітою" [3, с. 157]. Елітна особа може й не бути носієм якості елітарності, а елітарна особистість, в свою чергу, може навіть не входити до привілейованого шару в соціальній структурі суспільства. Елітарність співвідноситься з творчістю, креативністю, шляхетністю, ерудицією, відповідальністю, здатністю до самовдосконалення, з вмінням самотійно мислити та вести за собою інших людей тощо. Шлях до елітарності є непростим і тернистим. Необхідно усвідомлювати, що бути причетним до еліти – це не тільки влада й посади, а передусім, великий обов'язок і велика відповідальність перед нацією. Тому слід розрізняти справжніх представників еліти і тих, хто лише за зовнішніми ознаками зараховують себе до еліти, проте не мають відповідних якостей і здібностей.

Роль еліти в суспільстві багатозначна, за своїми функціями вона розподіляється на класи і типи. Багато вчених зазначає, що в суспільстві існує стільки типів еліт, скільки є видів людської діяльності. Так, наприклад, К. Манхейм виділяв наступні типи еліт: політичні, організаційські, інтелектуальні, художні, моральні і релігійні. Г. Лассуел і А. Каплан запропонували свою класифікацію: 1) ті, хто реалізує офіційну владу; 2) шляхетні; 3) "справедливі"; 4) "популісти"; 5) "мужні"; 6) багаті; 7) спеціалісти; 8) ідеологи. Р. Міллс дав деталізовану класифікацію еліт американського суспільства: 1) "локальні приятельські сфери"; 2) "чотириста еліт метрополії (коло багатих нью-йоркських родин); 3) "слави" (зірки кіно, театру, спорту тощо); 4) "великі багатії"; 5) "топ-менеджери"; 6) "багатії світу корпорацій"; 7) "політичне керівництво" [9, с. 3]. Тому цілком логічно, що в українському суспільстві виділяють такі види еліт: політичну (представники державних органів влади, урядовці, керівники політичних організацій і партій), підприємницьку (банкіри, підприємці), військову (військові службовці), наукову (вчені, дослідники), мистецьку (артисти, художники, музиканти, видатні працівники української культури), релігійну (ієрархи, церковні діячі) та ін.

Еліта краще за будь-яку іншу групу в суспільстві виконує певні соціальні функції. Існує кілька базових соціальних функцій: світопізнання, державне управління й безпека, економіка. У зв'язку з цим виокремлюють і елітарні групи – духовну (інтелектуальну), політичну, економічну [3, с. 170; 4, с. 103]. Кожна з цих названих груп виконує власний комплекс обов'язків, які різняться між собою, тому критерії належності до певної елітарної групи також різні. Це і лідерство у певній сфері діяльності, і пріоритети у житті, і професіоналізм у виконанні своєї роботи, і матеріальне становище у суспільстві та ін. Окрім цього, до критеріїв належності до певної елітарної групи відносять й індивідуальні якості особистостей: талант, креативність, творчість, інтелект, ерудиція, переконання, відданість певним ідеалам, харизма та ін.

Духовна (інтелектуальна) еліта накопичує, зберігає і поширює знання, традиції, етичні норми. Вона має здатність генерувати цінності та норми, передавати знання й ресурси, створювати інноваційні технології. Істотними якостями духовної (інтелектуальної) еліти є рівень освіти, інноваційність мислення, професійний успіх і визнання, творчі здібності, креативність, мотивація діяльності тощо. Інтелектуальна еліта повинна виконувати в суспільстві наступні ключові функції: інтеграційну, трансляційну, ціннісно-нормативну, інноваційну, пізнавальну, консультативну, комунікативну, контролюючу [7, с. 18]. Сьогодні, за твердженням К. Михайльової, найбільш яскравими якостями української інтелектуальної еліти є високий рівень інтелектуального капіталу, освіти, культури, а також – інтелігентність,

інноваційність мислення, творчий підхід до вирішення завдань, висока результативність професійної діяльності та ін. Представники української інтелектуальної еліти найчастіше спираються на професійні й морально-етичні ресурси у своїх соціальних практиках [6]. Але викликає занепокоєння те, що маємо слабо представлений прошарок інтелектуальної еліти у верхівці українського суспільства, адже саме інтелектуальна еліта формує інтелектуальний і духовний потенціал нації. Інтелектуальну еліту визначає не кількість академіків, докторів, кандидатів наук, заслужених діячів культури й мистецтв, а їхні реальні розумові та креативні здібності, ефект їхнього розуму й творчості у всіх сферах суспільного життя. Інтелектуальна еліта має забезпечувати вплив розуму та духовності як самостійних сил, що визначають соціальні дії. Вирішальне значення щодо формування інтелектуальної еліти має система освіти.

Політична еліта. Це група впливових людей, які мають престиж і привілейоване становище в суспільстві. Вони безпосередньо і систематично беруть участь у прийнятті рішень, пов'язаних з використанням державної влади. До складу політичної еліти входять особи, що обіймають керівні посади. Політичне управління є найбільш суттєвою функцією політичної еліти. В ідеалі політична еліта виконує свої функції в суспільстві, якщо: 1) вирішує проблеми, які поставлені перед державою, тобто, якщо в її діяльності домінують не свої вузькокорпоративні інтереси, а, найперше, інтереси всього суспільства; 2) забезпечує участь представників різних соціальних прошарків в керівництві суспільством, коли вектор її діяльності направлений на розширення демократичних начал; 3) здатна забезпечити оптимальне для даних умов співіснування демократизму і професійності в керівництві; 4) вміє налагоджувати демократичні стосунки не лише з громадянським суспільством, а й з іншими елітарними групами, при цьому поважає їхню відносну самостійність і професійність, не застосовує по відношенню до них ідейну диктатуру та політичні репресії; 5) будує демократичні стосунки між суб'єктами, що входять до її складу; 6) забезпечує максимально можливий для даних історичних умов демократизм у процесі пошуку рішень та чітко впроваджує їх у життя; 7) на основі вищезазначеного спостерігається розквіт економіки, освіти, науки, культури.

Ефективність і напрям змін, які відбуваються в Україні значною мірою залежать від стану і поведінки політичної еліти. Якість політичної еліти багато в чому залежить від того, наскільки вона відкрита для найбільш активних і освічених особистостей із інших елітарних груп, наскільки ефективно діють "фільтри" для випадкових і аморальних осіб.

В сучасних умовах відбувається процес формування нової української політичної еліти. Характерною її рисою є те, що вона складається з ідеологічно розрізнених осіб, не згуртованих фракцій, а також спостерігаються і суттєві регіональні відмінності. Проте є надія, що демократичні процеси в державі, які здійснюються найсвідомішою частиною політичної еліти, призведуть у майбутньому до утворення справжньої української політичної еліти.

Економічна еліта, найперше, накопичує капітал. Одні сучасні дослідники вказують, що економічна еліта є "суперелітою", саме вона стоїть на чолі держави, має значний вплив на уряд країни та на інші еліти, які лише керуються вказівками супереліти. Більше того, економічна еліта, впливаючи на уряд, "купує" політиків. Інші дослідники дотримуються думки, що економічна еліта, звичайно, впливає на суспільно-політичні процеси в

країні та на прийняття певних рішень урядом, але ці впливи значно гіпертрофовані.

Нині економіка України "працює не на інтереси цілої нації, а на фантастичне збагачення і престижне споживання кількох сотень родин..." [5, с. 34], що безумовно гальмує рівень економічного й соціального розвитку країни. Разом з тим "28 % населення проживає за офіційною межею бідності, яку визначено як 100 дол. витрат для однієї особи на місяць" [8, с. 6]. В українському суспільстві спостерігаються неоднозначні тенденції змін масової свідомості та психології громадян. З одного боку, – відчуття соціальної незахищеності за умов сучасної соціально-економічної кризи, а звідси – невпевненість у майбутньому, масова недовіра до політичної еліти, глибоке розчарування у дієздатності демократичних політичних інститутів, а з іншого боку, – посилюються гуманістичні цінності та їхній пріоритет, спостерігається неприйняття насильницьких форм у розв'язанні суспільних проблем, зростає національна самосвідомість українців, формується правова культура, громадянське суспільство. Тому українська економічна еліта повинна перейматися не лише зростанням власних статків, а й створенням життєздатної та конкурентноспроможної системи господарювання, забезпеченням ефективності модернізації економіки країни. Для цього необхідне почуття національної єдності всіх еліт України та узгодження стратегічних перспектив розвитку нації.

На даному етапі формування української еліти велику увагу приділяють ролі політичної еліти у розбудові держави, а значимість наукової, мистецької, релігійної, військової еліт здебільшого залишається поза увагою вчених. Проте "всі еліти важливі, всі необхідні для збалансованого суспільного розвитку. Головне, щоб вони були на рівні актуальних суспільних потреб і ефективно виконували свої функції" [3, с. 170]. Українська еліта, спираючись лише на економічний та політичний раціоналізм, збільшує прірву, з одного боку, між політичною елітою та елітою бізнесу і, з іншого боку, інтелектуальною елітою. У сьогоденні існує дефіцит інтелекту в різних сферах суспільного життя, його низька затребуваність, що у подальшому може стати чинником гальмування розвитку української держави. "Пріоритетом України повинна стати "економіка знань", у якій інтелектуальні ресурси приносять значно більший прибуток, ніж природні" [8, с. 7].

Безперечно, лави української еліти, найперше, поповнюються випускниками ВНЗ, тому ціла низка інституцій сучасного українського суспільства повинна турбуватися про постійне удосконалення системи національної освіти та виховання [1]. Особливе значення тут слід приділяти процесам, що сприяють формуванню ціннісних орієнтацій молоді. Її необхідно зосередити на патріотичному вихованні, адже почуття патріотизму передбачає певну ієрархію ціннісних орієнтацій, у відповідності з якою почуття і усвідомлення обов'язку особистості перед нацією, перед своєю Батьківщиною, пріоритет національних цінностей перед індивідуалістичними, є визначальними. Патріотизм породжує повагу до своєї національної історії, мистецтва, традицій, взагалі гордість за свою націю, прагнення до її цивілізаційного поступу, він нероздільно пов'язаний з національною самосвідомістю особистості. Формування патріотизму зумовлене не тільки суб'єктивною, емоційно-моральною сферою особистості, але й об'єктивними умовами. Водночас, патріотизм – це не лише любов і повага до нації, це і почуття необхідності постійної боротьби за політичну, економічну й культурну свободу своєї нації. Можна стверджувати, що негаразди у нашій державі породжуються саме відсутністю патріотизму в

значної частини населення України, особливо у адміністративній еліті певних регіонів.

Отже, культурність, чесність, професіоналізм і патріотизм – обов'язкові якості, що повинні стати невід'ємною складовою української еліти. Формування еліти – це систематичний процес, методологічною базою якого постають демократичні цінності та національна єдність. Українська еліта (інтелектуальна, політична, економічна) найперше має бути національною елітою, тобто, окрім професійної компетентності та високих моральних якостей, вона повинна бути носієм національної ідеї, вкоріненою в українську культуру. Цим національна еліта відрізняється від бюрократично-номенклатурної верстви. Лише національно свідомою елітою може забезпечити високий рівень економічного і соціального розвитку країни, реалізувати демократичні цінності.

1. Авер'янова Н. Сучасне студентство у контексті формування національної еліти України / Н. Авер'янова // Вісник Київського національного

університету імені Тараса Шевченка. Серія "Українознавство". – Вип. 14. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2010. – С. 30 – 32. 2. Білополий В. В., Руденко С. Г. Проблема української еліти з точки зору її елітарності / В. В. Білополий, С. Г. Руденко // Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури. – 2008. – 12. – С. 56 – 58. 3. Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М. Політична еліта України: теорія і практика трансформації / В. С. Журавський, О. Ю. Кучеренко, М. І. Михальченко. – К., 1998. – 264 с. 4. Занік Я. М. Типи, поняття та класифікація еліт в історичному контексті // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2008. – № 11 (129). – С. 101 – 105. 5. Лосев І. ХХІ ст.: новітня бездержавність українців / Ігор Лосев // Українознавчий альманах. – 2010. – Вип. 2. – С. 33 – 36. 6. Михайлева Е. Г. Интеллектуальная элита в матрице современных цивилизационных изменений. Монография / Е. Г. Михайлева. – Х.: Изд-во НАУ, 2007. – 575 с. 7. Михайлова К. Г. Интеллектуальная элита сучасного суспільства: особливості формування та діяльнісний потенціал. Автореф. дис. ... д-ра соціол. наук: 22.00.01 / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Х, 2008. – 32 с. 8. Попович М. Українська модель суспільного розвитку: бажання і реальність / Мирослав Попович. – Філософська думка. – 2010. – № 2. – С. 5 – 11. 9. Шульга М., Потехін О., Бойко Н., Парохонська О., Шульга Т. Правляча еліта сучасної України. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 1998. – 68 с.

Надійшла до редколегії 25.10.10

О. Литвиненко, асп.

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА В ПРОБЛЕМНОМУ КОЛІ СУЧАСНОГО УКРАЇНОЗНАВСТВА

В статті аналізується інформаційна безпека України в проблемному колі сучасного українознавства.

The information's security of Ukraine in the problems' circle of the Ukrainian Studies is analyzed in the article.

Однією з основних характеристик сучасного глобалізованого світу є різке збільшення інформаційних потреб громадян, юридичних осіб, держав. Зростаючі потоки інформації все більше впливають на політичні, економічні, культурні та інтеграційні процеси. Інформація лежить в основі прийняття рішень – політичних, соціальних, культурних чи бізнесових. Стратегічною метою будь-якої демократичної держави є формування і становлення власного інформаційного простору – сукупності доступних у країні інформаційних джерел і потоків. Тому важливо, щоб інформаційною діяльністю займалися спеціалізовані установи й організації, особливо в період економічної чи політичної кризи. Актуальність даної теми зумовлюється тим, що у сучасних умовах розбудови державності України першочерговими за важливістю є питання, пов'язані із захистом національної безпеки країни. Слабка інтегрованість України у світовий інформаційний простір, використання інформаційного вакууму для підриву авторитету держави на міжнародній арені, неконтрольоване насадження цінностей і стереотипів західного світу та інші численні інформаційні загрози її національній безпеці засвідчують: вивчення чинників, що впливають на захист і контроль національного інформаційного простору, нині, як ніколи, є вельми актуальним і значущим.

Сутнісні зміни у сучасному суспільстві, глобалізація інформаційної діяльності аналізуються у працях О. Андрєєвої, Т. Барташук, В. Вергуна, О. Литвиненка, Г. Почепцова [1; 2; 4; 10, 16]. Такі дослідники, як Я. Воскобойников, Д. Григораш свою роботу спрямовують на вивчення особливостей агенційної журналістики, теоретичне обґрунтування діяльності інформаційних агентств [6; 7]. Дослідження історії розвитку і специфіки діяльності світових та українських інформаційних агентств висвітлено у працях О. Бочковського, О. Коновця, Ю. Нестеряка, О. Пантелеймонова [3; 8; 12; 14; 15]. Зазначені науковці вивчають узагальнено всі засоби масової інформації, досліджуючи побіжно й інформаційні агентства [5; 9; 11; 16; 17]. Окремі аспекти питання інформаційної безпеки вивчались у працях Р. Арона, В. Баркова, І. Бекешиної, Д. Белла, М. Вебера, О. Власюка, Г. Волинки, К. Гаджиева, Є. Головахи,

О. Данильяна, Р. Дарендорфа, С. Кара-Мурзи, С. Ліпсета, Н. Лумана, М. Маколі, Г. Мангоффа, Б. Парохонського, Т. Парсонса, К. Поппера, Н. Смелзера, С. Стояновича, О. Тоффлера, Ф. Фукуями, Я. Щепанського та ін. Але проблема інформаційної безпеки в контексті сучасного українознавства ще не досліджувалася. Тому метою даної статті є вивчення досвіду, місця й ролі інформаційних агентств України у вітчизняному та світовому інформаційних просторах, а також їхня практика у сфері забезпечення інформаційної безпеки України.

Відомо, що об'єктом сучасного українознавства є реальний український світ, який творився і трансформувався упродовж тисячоліть і сьогодні репрезентує суть буття і свідомості українців як нації. Предметом українознавства є українство як загальноцивілізаційний феномен, закономірності та особливості його формування і розвитку в часо-просторовому вимірі як на теренах України, так і поза ними [13, с. 43]. Український світ – це онтологічна реальність, об'єднана в цілісність певними соціокультурними, етнонаціональними, суспільно-історичними, геоекономічними, геополітичними ознаками. Визначальними категоріальними характеристиками українського світу є цілісність, універсальність, самобутність, самодостатність, саморозвиток, єдність і взаємоопосередкованість усіх його вимірів [13, с. 45], серед яких є й інформаційний вимір.

Інформаційний вимір українського світу є наскрізним, оскільки він пронизує буття української спільноти від найдавніших часів до сьогодення (від етнокультурної інформації – до сучасної суспільно-політичної, соціально-економічної та геополітичної інформації). Тому без комплексного урахування впливу інформаційного чинника на процеси етнічного й національного розвитку української спільноти, а також на стійкість і стабільність українського соціуму в транзитивних умовах оптимального вирішення багатьох невідкладних проблем українства є неможливим. Оскільки суттєвою характеристикою транзитивних суспільств є апіорна небезпека, то важливим завданням сучасного українознавства є не тільки науковий аналіз проблеми забезпечення національної безпеки в умовах трансформаційних зрушень, але й мінімізація негативних наслідків вже здійснених пору-

шень інформаційної безпеки суспільства та реалізація ефективної стратегії інформаційної безпеки.

Історія розвитку світових інформаційних агентств налічує близько 180-ти років. Першими такими агентствами стали телеграфне агентство "Гавас", засноване у Франції у 1830-х рр., "Рейтер" у Великобританії та Телеграфне агентство Вольфа у Німеччині. До найстаріших та найавторитетніших інформагентств Американського континенту належать "Ассошієд Пресс" та "Юнайтед Пресс".

Проте перші спроби заснування інформаційного агентства в Україні датуються тільки початком ХХ століття, хоча такі організації носили тимчасовий характер. У березні 1918 р. було створено Українське телеграфне агентство, діяльність якого ознаменувала початок нової епохи у розвитку вітчизняних ЗМІ. Протягом тривалого історичного періоду агентство змінило декілька назв і представлене у сучасній Україні єдиним нащадком – Укрінформом. Із розпадом Радянського Союзу в Україні починають виникати численні недержавні організації, у тому числі й інформаційні агентства. Одним з таких агентств став УНІАН, що спочатку мав 50 % державного капіталу у статутному фонді, але згодом перейшов до приватної форми власності.

На сучасному етапі інформація та знання стають важливим ресурсом і справжньою рушійною силою соціально-економічного, технологічного і культурного розвитку інформаційного суспільства. Відбувається інтенсивне формування інформаційного сектору економіки, що зростає швидшими темпами, ніж решта галузей. Сьогодні, незважаючи на поширення терміна "інформаційне суспільство", учені та фахівці ще не дійшли до єдиного розуміння його основного змісту. Одні вважають, що це суспільство, в якому забезпечується легкий і вільний доступ до інформації у всьому світі з допомогою послуг, що надаються глобальною мережею Інтернет, інші, що це суспільство, у якому основними об'єктами і результатами праці більшості є інформація та знання. На думку деяких вчених, інформаційне суспільство змінює індустріальне, тому поняття постіндустріального та інформаційного суспільства є синонімами.

Проте, на нашу думку, слід дещо розрізнити ці два поняття. Так, постіндустріальним доцільно вважати сучасне суспільство розвинених країн світу, адже у них уже відбулися зміни у технологіях виробництва товарів і послуг для населення: більше застосовується комп'ютерна техніка на підприємствах, машини замінюють людську робочу силу, але залишаються неавтоматизованими окремі процеси в різних галузях діяльності. Інформаційним є суспільство, ключовою характеристикою якого є поширення в усіх сферах життя і діяльності людей штучного інтелекту. Отже, постіндустріальне суспільство є ніби проміжною ланкою між індустріальним та інформаційним, тому отожднювати ці терміни недоречно.

Значущість та цінність інформації пояснюється й тим фактом, що пріоритетною і найбільш поширеною на сьогоднішній день є ринкова модель економіки. Із метою прийняття ефективних рішень важливо є, на підставі відбору релевантної інформації, своєчасна орієнтація на види товарів, робіт, які отримують попит та є або наближаються до рівня конкурентоспроможності. Як правило, такі проблеми пов'язані, насамперед, з розробкою методів отримання, обробки та подання інформації, що стосуються освоєння нових технологій, видів продукції, діяльності, ринків, ресурсів тощо. Від достовірності та повноти отриманої інформації залежить ефективність господарської, комерційної та інших видів діяльності, а відповідно, і вкладених ресурсів [9, с. 167]. Для отримання такої інформації найбільші під-

приємства формують свої власні інформаційні служби. Проте часто ці структурні підрозділи не справляються з покладеними на них завданнями і функціонують лише як джерела інформації про підприємство, а не для нього. Тому важливо, щоб інформаційною діяльністю займалися спеціальні установи й організації, особливо в період економічної чи політичної кризи. Такими організаціями є інформаційні агентства.

Інформаційне суспільство вимагає від інформаційних агентств, особливо національних, виконання надзвичайно важливого завдання – сприяти формуванню альтернативних інформаційних каналів та широкої кореспондентської мережі за кордоном з метою запобігання проведенню різноманітних інформаційних операцій та війн з боку інших країн [10, с. 226].

Сьогодні інформаційні агентства стали потужними центрами обробки величезних масивів суспільно значущої інформації, їх культурний вплив виходить за межі простого поширення інформації для ЗМІ. Тому найбільш відповідним слід вважати визначення В. І. Сапунова: "Інформаційне агентство – інформаційно-комунікативний комплекс з накопичення, обробки й поширення суспільно значущої інформації, який забезпечує функціонування комунікативної системи в рамках масового суспільства" [18, с. 144].

Основна частина інформаційного ринку в Україні розподілена між трьома найбільшими інформаційними агентствами, які називають "Трьома китами": Укрінформ, УНІАН та Інтерфакс-Україна. Проте лише Укрінформ та УНІАН є суто українськими агентствами без будь-яких попередників за кордоном. Інтерфакс входить до складу міжнародної інформаційної групи "Інтерфакс", головний офіс якої знаходиться в Російській Федерації.

Українське національне інформаційне агентство "Укрінформ" у системі інформаційного забезпечення внутрішньої і зовнішньої політики держави, посилення її присутності в світовому інформаційному просторі ключовим орієнтиром діяльності має висвітлення питань утвердження в Україні демократичних інститутів, діяльності Верховної Ради, органів місцевого самоврядування, комерційних структур [19]. Укрінформ є центральним інформаційним агентством, що здійснює збирання, оброблення та розповсюдження офіційної інформації (документів, повідомлень Верховної Ради України, Секретаріату Президента України, Кабінету Міністрів України та інших органів державної влади), у тому числі фото- й аудіовізуальної інформації, а також офіційної інформації про події міжнародного характеру. Діяльність агентства координується центральним управлінням у Києві і регіональними відділеннями інформації в Автономній Республіці Крим, Донецькій, Львівській і Харківській областях. Крім цього, інформагентство має своїх представників у Бельгії, Болгарії, Китаї, країнах Балтії, Італії, Німеччині, США, Узбекистані, Швейцарії, Сербії і Чорногорії [5, с. 766]. Щоденно агентство передає близько 500 повідомлень українською, російською та англійською мовами та понад 200 фотоілюстрованих матеріалів.

Із листопада 1995 р. Укрінформ є членом такої потужної організації, як Європейський альянс інформаційних новин. У травні 2006 р. Укрінформ виступив з ініціативою і став фундатором Асоціації інформаційних агентств країн Причорномор'я (ПАІНА). Одержувачами інформації Укрінформу є владні структури, газети різних рівнів і телерадіокомпанії України, підприємства, організації, комерційні фірми, зарубіжні споживачі. Стрічки агентства отримують за угодами 26 зарубіжних агентств, серед яких ІТАР-ТАСС (Росія), БТА (Болгарія), Сінхуа (Китай), БілТА (Білорусь), ЕЛЬТА (Литва), АзерТадж (Азербайджан), зарубіжні посольства в Укра-

їні, передплатники у США, Канаді, ФРН, Королівстві Бельгія, Республіці Болгарія, Республіці Польща, Австралії. Передплатниками Укрінформу є більшість всеукраїнських газет, серед яких – "Урядовий кур'єр", "Голос України", "Робітничая газета", "Сільські вісті", "Молодь України". Інформацію агентства передплачують 27 регіональних і обласних видань, 16 міських, понад 350 районних і багатотиражних газет, 16 телерадіокомпаній. Сумарна щоденна аудиторія Укрінформу становить 30 мільйонів чоловік [15, с. 237].

Серед численних українських недержавних інформаційних агентств одним із лідерів є Українське незалежне інформаційне агентство новин (УНІАН). Агентство створене 1993 р. як товариство з обмеженою відповідальністю, але з грудня 2007 р. УНІАН входить до складу медіа-холдингу "Главред-УНІАН-Медіа". У зв'язку з цим можливості інформагентства розширилися, оскільки складовими частинами холдингу є видавництво "Прес-центр", ТОВ "Медіа-Нова" (рекламне агентство), журнали "Профіль", "Главред", "ТелеСіті", "Телекритика", газета "Нова", ТОВ "Известия в Украине". Тому можна стверджувати, що УНІАН є одним із найбільших в Україні виробників та постачальників політичної, ділової та фінансової інформації, одним з найоперативніших інформаційних агентств Східної Європи.

Метою діяльності УНІАН є реалізація економічних та соціальних інтересів учасників агентства і трудового колективу та отримання прибутку на основі здійснення фінансової, торгівельної та виробничої інформаційної діяльності. Передплатниками інформації УНІАН є майже 500 друкованих та електронних ЗМІ, у тому числі "Рейтер", ІТАР-ТАСС, радіо "Свобода", "Голос Америки", а також органи законодавчої і виконавчої влади, посольства іноземних держав, банки, комерційні структури (компанії мобільного зв'язку МТС та Київстар, компанії Coca-Cola, McDonald's, телеканал "1+1", газети "День", "Факти і коментарі") тощо. Відповідно до статистичних даних самого УНІАН ЗМІ становлять 45 % від загальної кількості передплатників інформації агентства, комерційні структури – 30 %, державні органи – 20 %, іноземні інформаційні агентства – 5 % [20].

Укрінформ пропонує передплатникам 14, УНІАН – 25 різних блоків інформаційної продукції. Серед послуг агентств – проведення прес-конференцій, інтерв'ю, підготовка та поширення коментарів, анонсів, прес-релізів, моніторингу ЗМІ, послуги з реклами, PR.

Українські інформагентства за допомогою власних Веб-сторінок оперативно подають інформацію через глобальну мережу Інтернет широкому колу користувачів у будь-яку частину світу. На сайтах Укрінформу та УНІАН розміщується вся зібрана кореспондентами агентств інформація, а також спеціальні проекти, що стосуються найактуальніших проблем сьогодення.

Отже, інформаційний простір України у зв'язку з недосконалістю вітчизняного законодавства перенасичений іноземними інформаційними потоками, ідеями і символами суспільств інших культур. Результатом цього є намагання витіснити українські мас-медіа з внутрішнього ринку і довести їхню нездатність вийти у світовий інформаційний простір. До того ж світова економічна й фінансова криза 2008 – 2009 рр. суттєво вплинула на всі галузі життєдіяльності суспільства. Серед найбільш уразливих – рекламний бізнес і ЗМІ. Скорочення надходжень від реклами та зниження рівня продажу інформаційних ресурсів спричинили низку негативних тенденцій на ринку інформації. Мас-медіа зменшують накладі, кількість сторінок, щоденні видання переходять у режим тижневиків. У "четвертій владі" спостерігається скорочення штатів,

зменшення видатків, зарплат, зменшення гонорарних фондів і навіть закриття видань.

Оскільки сучасний інформаційний простір у нашій державі є українським швидше за географічною, а не змістовою ознакою, то існує загроза проведення потужних інформаційних антиукраїнських операцій. У таких умовах саме діяльність українських інформаційних агентств (або, як їх часто іменують, інформаційних посередників) є визначальною для забезпечення національного інформаційного суверенітету країни.

Наявність державного інформаційного агентства свідчить про рівень розвитку відповідного суспільства. В Україні таким інформагентством є Укрінформ. Проте у зв'язку з економічною нестабільністю урядом суттєво скорочено фінансування його діяльності, що прямо впливає на ефективність подання агентством інформації про і для України. Найбільшим серед приватних українських інформаційних агентств є УНІАН. Згідно з твердженням представників агентства, УНІАН завжди отримує інформацію безпосередньо з місця події або з першоджерел і користується коментарями найвідоміших політиків і спеціалістів. Проте у зв'язку з приналежністю агентства окремим фінансовим групам можливі випадки подачі тієї ж самої інформації, але з різним забарвленням відповідно до інтересів тих чи інших осіб.

Оскільки лобювання приватних інтересів становить загрозу національній інформаційній безпеці, то потрібно на державному рівні проводити ефективні та дієві заходи з метою захисту національного інформаційного простору. Це, зокрема, такі:

- збільшення бюджетного фінансування державних інформаційних агентств та інших ЗМІ з метою підвищення рівня стимулювання і мотивування співробітників;
- удосконалення законодавства у сфері інформаційної діяльності, прийняття закону, за яким лише 20 % приватних інформаційних агентств та ЗМІ можуть належати іноземним громадянам і містити у статутному фонді іноземний капітал, а 80 % – громадянам України;
- проведення рекламних кампаній для збільшення престижу державних та власне українських інформаційних агентств.

1. Андреева О. М. Формування політики інформаційної безпеки в органах державної влади / О. М. Андреева // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжн. відносин, 2003. – Вип. 42 (I). – С. 318–320. 2. Барташук Т. П. Інформаційна основа економічного розвитку сучасного світу / Т. П. Барташук // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжн. відносин, 2001. – Вип. 30 (II). – С. 219–227. 3. Бочковський О. І. Українська журналістика на тлі доби: історія, демократичний досвід, нові завдання / О. І. Бочковський, С. О. Сірополько / За ред. К. Костева, І. Комаринського. – Київ: Вища школа, 1993. – 204 с. 4. Вергун В. А. Місце та роль інформаційно-комунікаційних технологій в сучасному суспільстві / В. А. Вергун // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжн. відносин, 2003. – Вип. 44 (I). – С. 5–8. 5. Возіанов В. Укрінформ: в ім'я України / В. Возіанов // Україна: інформація і свобода слова: Збірник законодавчих актів, нормативних документів та статей фахівців. – К.: Молодь, 1997. – С. 746–768. 6. Воскобойников Я. С. Журналістика і інформація. Професійний досвід західної преси / Я. С. Воскобойников, В. К. Юрьев. – М.: Дрофа, 1993. – 267 с. 7. Григораш Д. С. Журналістика у термінах і виразах / Д. С. Григораш. – Львів, 1974. – 147 с. 8. Коновець О. Про початки традицій інформаційних агентств в Україні / О. Коновець // Діалог. Медіа-студії: Збірник наукових праць. – Одеса, 2006. – Вип. 4. – С. 23–31. 9. Корінько М. Д. Релевантність інформації при диверсифікації діяльності / М. Д. Корінько // Актуальні проблеми економіки. – № 2 (68). – 2007. – С. 165–168. 10. Литвиненко О. В. Інформаційні війни та формування системи протидії: випадок України / О. В. Литвиненко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжн. відносин, 2000. – Вип. 18 (I). – С. 220–227. 11. Макаренко Є. А. Національна інформаційна політика України: проблеми і перспективи розвитку інформаційної інфраструктури / Є. А. Макаренко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжн. відносин, 2000. – Вип. 18 (I). – С. 209–219. 12. Нестеряк Ю. В. Інформаційно-технологічний і творчий потенціал агенційної журналістики (вітчизняний і світовий досвід) // Автореф. дис... канд. філол. наук. / Ю. В. Нестеряк. – К.: Київ. нац.

ун-т ім. Т. Шевченка, 2005. — 34 с. 13. Обушний М. І. Теоретико-методологічні засади сучасного українознавства / М. І. Обушний, Т. С. Воропаєва, О. І. Мостяєв // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. — Т. XXIII. — К.: НДІ українознавства. — С. 43–54. 14. Пантелеймонов О. Є. Вплив процесів глобалізації на функціонування світового ринку новин і розширення системи інформаційних агентств світу / О. Є. Пантелеймонов // Актуальні проблеми міжнародних відносин. — К.: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжн. відносин, 2002. — Вип. 32 (III). — С. 71–78. 15. Пантелеймонов О. Є. Інформаційні агентства світу: історія дослідження і сучасні тенденції / О. Є. Пантелеймонов // Актуальні проблеми міжнародних відносин. — К.: Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Ін-т міжн. відносин, 2001. — Вип. 30

(II). — С. 233–239. 16. Почепцов Г. Г. Информационные войны / Г. Г. Почепцов. — М.: Рефл-бук, 2006. — 576 с. 17. Про інформаційні агентства: Закон України [Електронний ресурс]. — Спосіб доступу: URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=74%2F95-%E2%F0> — Загол. з екрана. 18. Сапунов В. И. Зарубежные информационные агентства / В. И. Сапунов. — СПб.: Изд-во В. А. Михайлова, 2006. — 383 с. 19. Українське національне інформаційне агентство "Укрінформ" [Електронний ресурс]. — Спосіб доступу: URL: <http://ukrinform.ua>. — Загол. з екрана. 20. Українське незалежне інформаційне агентство новин "УНІАН" [Електронний ресурс]. — Спосіб доступу: URL: <http://unian.ua>. — Загол. з екрана.

Надійшла до редколегії 25.10.10

М. Єременко

ОРГАНИ САМООРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ЯК СУЧАСНА ФОРМА СПІЛЬНОГО ЗГУРТУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН

У статті розглянуто особливості формування та функціонування органів самоорганізації населення в незалежній Україні та з'ясовано законодавчі механізми захисту громадою своїх прав.

The peculiarities of formation and functioning of the population's self-organizing bodies in independent Ukraine are described and legal mechanisms of protection of society's rights are shown up in the article.

Демократичний рівень розвитку будь-якої країни визначається можливістю її громадян вільно брати участь у суспільно-політичному житті держави, впливати на внутрішню та зовнішню державну політику, законотворення, участь громадян у процесах державного будівництва та в інших сферах суспільної та державної діяльності. Розвиток локальної демократії та реальна участь громадян у вирішенні питань місцевого значення є однією з найважливіших умов побудови громадянського суспільства. А вирішення проблем місцевого розвитку тісно пов'язане з розвитком системи місцевого самоврядування в Україні, однією зі складових якої є органи самоорганізації населення.

З проголошенням незалежності України відкрились широкі можливості для розвитку місцевого самоврядування як одного з основних елементів розвитку демократії в країні. Головною умовою підвищення демократизації України є подальше реформування системи місцевого самоврядування з метою підвищення його ефективності. Громадяни України реалізують свої права на участь у місцевому самоврядуванні через представницькі органи (сільські, селищні та міські ради) та органи самоорганізації населення. Нормативно-правову основу діяльності останніх закладено в Законі України "Про органи самоорганізації населення" від 29.11.01 р. № 2866-III.

Дана наукова розвідка є спробою висвітлити процес зародження та розвитку в новітній Україні органів самоорганізації населення та виявити механізми захисту громадою своїх прав, що є найважливішою умовою побудови громадянського суспільства.

Піднята нами проблема широко досліджується в сучасній Україні. Вітчизняна наука і практика приділяє пильну увагу різним аспектам роботи органів місцевого самоврядування. Питання розвитку місцевого самоврядування висвітлені в працях Б. Адамова, В. Бабица, М. Баймуратова, В. Дорофійска, В. Кампо, В. Куйбіди, О. Лазора, Ю. Лебединського, В. Малиновського, Т. Смирнової, Л. Сушинського, Р. Хоменця. Проблема розвитку органів самоорганізації населення присвячені праці Л.Бойко-Бойчук, Б.Кравченка, М. Мягченка, Н.Нижник, В. Опришка, В. Прошка, М. Пухтинського, С. Саханенка, Ю. Шарова та ін.

Проблему становлення і розвитку ОСН досліджують В. Д. Бондаренко, Г. А. Борщ, І. М. Дробязко, І. Б. Ковтун, Д. В. Кольцова, О. В. Лашенко, В. О. Лактіонов, В. Д. Полтавець, І. І. Розпутенко, О. М. Титаренко, В. О. Федотов. Сучасні тенденції діяльності ОСН в Україні простежуються за нормативно-правовими документами, постановами уряду та іншими законодавчими

актами. Значну увагу даній проблемі приділяє преса, радіо і телебачення.

Однак теоретичні і практичні питання розвитку органів самоорганізації населення в системі місцевого самоврядування досліджено меншою мірою. Це насамперед стосується вирішення проблем пов'язаних з їхнім формуванням і функціонуванням. Усе це доводить актуальність і необхідність дослідження зазначених проблем на місцевому рівні. Необхідність подальшого розвитку теорії, розробки практичних рекомендацій щодо розв'язання зазначених питань і обумовило вибір теми дослідження та її актуальність.

У статті ставиться мета проаналізувати особливості формування та функціонування органів самоорганізації населення в незалежній Україні та з'ясувати законодавчі механізми захисту громадою своїх прав як найважливіших аргументів побудови громадянського суспільства.

Серед органів місцевого самоврядування (ОМС), що з'явилися в умовах незалежності, найбільший інтерес становлять органи самоорганізації населення (ОСН). Ці органи представляють собою форму безпосереднього самоврядування, яке реалізується шляхом самостійного вирішення проблем місцевого значення. В разі необхідності ОСН беруть участь в обговоренні діяльності представницьких органів влади. Роль органів самоорганізації населення в системі місцевого самоврядування поступово збільшується. Вони виконують різні функції, які спрямовані на забезпечення життєдіяльності населення на певній території [7]. Згідно з діючим законодавством органи самоорганізації населення (ОСН) наділені статусом самостійного суб'єкта місцевого самоврядування, що дає змогу вирішувати питання соціального, економічного та культурного життя громадян. ОСН відображають рівень демократизації на місцевому рівні й у державі зокрема. Досвід демократизації українського суспільства підтверджує, що демократія бере початок "знизу", тобто з особистої участі громадян у розв'язанні конкретних життєвих питань, котрі безпосередньо стосуються умов їхнього життя [5]. Таким чином, ОСН є необхідною ланкою реалізації зв'язку між жителями певної локальної території та місцевою владою. Але нині ці органи самоорганізації населення законодавством України не наділені правом реально впливати на ситуацію на місцях.

Згідно з чинним законодавством ОСН не мають права погоджувати документи, які ініціювали жителі мікрорайонів, вулиць чи будинків. Як унормовано в ст. 14 Закону України "Про органи самоорганізації населення", вони можуть лише "сприяти", "представляти",

"інформувати", "організовувати на добровільних засадах" тощо [3]. Більш ефективним був би механізм представлення ініціатив місцевих жителів не депутатами місцевих рад, а органами самоорганізації населення, які повинні бути наділені відповідними повноваженнями.

До того ж різні політичні сили, які представляють владу на місцевому рівні за пропорційною системою, дають мало позитивних результатів у підвищенні ефективності механізмів вирішення проблем місцевого розвитку. Наприклад, у деяких обласних радах не представлені місцеві громади цілих адміністративних районів. Зокрема, у Чернігівській обласній раді не мають жодного представника Куликівський, Менський, Носівський, Ріпкинський, Семенівський, Срібнянський та Щорський райони. Водночас у тій же обласній раді з 90 депутатів 50 представляють обласний центр.

Очевидно, що формування представницьких органів територіальної громади потребує законодавчих змін. Для захисту інтересів місцевих громад кандидатів у депутати місцевого рівня повинні висувати не політичні партії, а самі місцеві громади. Адже вибори за партійними списками на місцевому рівні певною мірою суперечать суті місцевого самоврядування. Політична боротьба, міжпартійні суперечки відволікають значні сили місцевого самоврядування від розв'язання нагальних проблем місцевого розвитку. І, навпаки, позитивним результатом є утворення комітетів самоорганізації населення, що сприяє швидкому реагуванню та виконанню поставлених проблем місцевого рівня.

На практиці найбільш дієвими формами самоорганізації населення є будинкові, вулицьні комітети, комітети самоорганізації населення мікрорайону міста. Жителі мікрорайонів можуть більш оперативно вирішити більшість своїх проблем за місцем проживання. Комітети самоорганізації населення стають механізмом захисту інтересів мешканців мікрорайону в підрозділах міськвиконкомів, комунальних служб тощо.

Органи самоорганізації населення можна віднести як до органів публічної влади, так і до різновиду громадського утворення, до структур громадянського суспільства. Побутує й інша позиція, за якою органи самоорганізації населення відносяться не до органів місцевого самоврядування, а до форм здійснення місцевого самоврядування. Виходячи зі сказаного вище, логічно запропонувати внести зміни до нормативно-правових актів у частині виключення органів самоорганізації населення з числа органів місцевого самоврядування.

Різне розуміння суті ОСН пояснюється їхньою досить складною громадсько-публічною природою. Так, з одного боку, вони виступають формою участі населення у вирішенні питань місцевого значення і здійснюють передані їм повноваження відповідних сільських, селищних, міських рад, що дозволяє характеризувати їх як владні структури, які мають певні спільні риси з органами місцевого самоврядування, іншими органами публічної влади. З іншого боку, органи самоорганізації населення працюють на громадських засадах (винятки можуть бути зроблені лише для їх керівників) і їх можна розглядати як специфічну форму самоорганізації громадян за місцем проживання – у межах мікрорайонів, вулиць, кварталів тощо, що говорить про їхню спорідненість із громадськими організаціями. Таким чином, органи самоорганізації населення характеризуються як окремими рисами органу публічної влади, так і рисами громадської організації.

Закон України "Про органи самоорганізації населення" від 11 липня 2001 року встановлює, що дані представницькі органи створюються за дозволом сільських, селищних, міських рад відповідно до ініціативи

жителів, які на законних підставах проживають на території відповідного населеного пункту або його частини з метою залучення населення до участі у вирішенні питань, які віднесені до відання місцевого самоврядування. Територія, у межах якої діє орган самоорганізації населення, визначається рішенням ради, що дала дозвіл на його створення.

Існування різного розуміння природи органів самоорганізації населення посилюється недосконалим визначенням їхнього правового статусу. Так, зазначений вище Закон України фактично закладає "подвійне підпорядкування" ОСН: перед відповідними радами (п. 6 ст. 5), а також перед жителями, які обрали орган самоорганізації населення (п. 7 ст. 5) [3].

Крім того, існують розходження між українським і європейським законодавством про органи місцевого самоврядування та органи самоорганізації населення. Це стосується, зокрема, положень, що містяться в Європейській Хартії про місцеве самоврядування, прийнятій у м. Страсбурзі 15 жовтня 1985 року. Так, п. 1 ст. 2 Хартії (де йдеться про концепцію місцевого самоврядування) визначає місцеве самоврядування як "право і спроможність органів місцевого самоврядування" [1]. У той час, як Закон України "Про місцеве самоврядування" від 21 травня 1997 року (ч. 1 ст. 2) містить суттєво відмінне визначення: "Це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста" [2].

Однією з перешкод для ефективної діяльності органів самоорганізації населення є обмежена сфера їхньої діяльності. З одного боку, існує радянський досвід функціонування таких органів, а з іншого, – необхідно враховувати кардинально відмінний характер взаємовідносин ОСН із владою в сучасних умовах формування демократичної правової держави.

Механізми взаємодії ОМС та ОСН можна умовно поділити на три групи:

- 1) реєстраційно-легалізаційні процедури;
- 2) місцеві ініціативи та громадські слухання;
- 3) участь представників ОСН у засіданнях ОМС та їхніх виконавчих комітетів.

Усі ці механізми мають свої недоліки та потребують удосконалення. Так, щодо реєстраційно-легалізаційних процедур необхідно зауважити, що відповідно до Закону України "Про органи самоорганізації населення", у разі легалізації ОСН шляхом його реєстрації він набуває статусу юридичної особи. Хоча Закон і надає можливість створення органів самоорганізації за ініціативи громадян, позиція місцевої ради у цьому питанні має бути досить активною, зокрема, в аспекті захисту прав окремих категорій громадян. Адже в населеному пункті об'єктивно існують групи громадян, які можуть вступати у відносини конкуренції між собою. Кожна з таких груп може заявляти, що вона представляє інтереси того чи іншого територіального утворення, намагаючись скористатись правовим статусом ОСН. Отже, щоб реально врахувати інтереси більшості населення, місцевій раді необхідно зважено користуватися наданим їм законом правом щодо обов'язкового надання дозволу на реєстрацію ОСН.

Потребує уваги й той факт, що у випадку реєстрації значної кількості ОСН відповідні ради з об'єктивних причин не матимуть змоги належним чином співпрацювати з ними в індивідуальному порядку, що призведе до недостатнього врахування пропозицій та звернень громадян.

Наразі потрібно вказати, що досі інструменти та інститути "відкритої влади" (громадські слухання, круглі столи, обговорення місцевих ініціатив, місцеві референдуми тощо) залишаються недостатньо задіяними. А

вони могли б стати джерелом консультативної інформації. Крім того, громадянська участь дає змогу враховувати соціальні чинники в процесі планування, мінімізувати соціальні та політичні ризики внаслідок ухвалення та реалізації управлінських рішень тощо.

Важливо також розуміти, що для великих міст необхідно застосовувати дещо відмінні концептуальні підходи до механізмів взаємодії ОМС та ОСН. Зокрема, це стосується місцевих зборів. Вкрай складно уявити собі регулярне проведення таких зборів у великому місті. У будь-якому випадку деталізувати та конкретизувати порядок реалізації норм законодавства щодо взаємодії органів місцевого самоврядування та самоорганізації населення необхідно з урахуванням місцевих особливостей.

За умов певної політико-правової нестабільності в суспільстві та державі розвитку ОСН перешкоджає архаїчне розуміння населенням місця та ролі органів самоорганізації населення. Так, досить поширеним є розуміння органів місцевого самоврядування та самоорганізації населення як таких, що певним чином протистоять державі, її виконавчим органам на місцях, а також у деяких випадках одне одному. Проте вони мають діяти в єдиному правовому полі, поєднуючи у своїй діяльності місцеві та загальнонаціональні інтереси. Досвід же провідних демократичних держав свідчить, що усвідомлення громадянами потенціалу та можливостей органів самоорганізації населення у взаємодії із місцевою владою сприяє ефективному спільному вирішенню проблем місцевого розвитку, які висуваються конкретним часом.

Важливо звернути особливу увагу на правову основу діяльності ОСН. Відповідно до статті 4 Закону "Про органи самоорганізації населення" діяльність цих утворень регулюється Конституцією [6], законом про ОСН та іншими законами, актами Президента України, Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органів виконавчої влади, рішеннями відповідних органів місцевого самоврядування, рішеннями місцевого референдуму, статутами територіальних громад, розпорядженнями голів місцевих рад, положеннями про органи самоорганізації населення, рішеннями зборів (конференції) жителів за місцем проживання, які їх обрали.

На практиці до числа найчастіше застосовуваних форм правової регламентації діяльності органів самоорганізації населення на локальному рівні належать такі групи документів: статuti територіальних громад, загальні положення про органи самоорганізації населення, спеціальні рішення місцевих рад про порядок легалізації та функції ОСН, організаційні рішення місцевих голів та виконавчих комітетів місцевих рад, програми щодо забезпечення розвитку органів самоорганізації населення. Необхідно зазначити, що на сьогодні статuti територіальних громад прийняті переважно у великих містах. Більшість суб'єктів місцевого самоврядування в Україні досі не має власних статутів. Частка територіальних громад, що користуються зареєстрованими у встановленому порядку статутами, залишається незначною та не перевищує 13 %.

На локальному рівні (в актах місцевого самоврядування – статутах територіальних громад, рішеннях відповідних місцевих рад тощо) визначаються: система органів самоорганізації населення, процедура ініціювання їхнього створення, порядок надання дозволу на їхнє створення; власні та делеговані повноваження органів самоорганізації населення, повноваження їхніх посадових осіб; форми роботи органів самоорганізації населення та форми участі членів територіальної громади у їхній роботі; гарантії діяльності органів самоорганізації населення; порядок дострокового припинення повноважень органів самоорганізації населення.

Причини труднощів поширення в Україні ОСН як явища, труднощів реалізації мети ОСН криються в символічному об'ємі нормативно закріплених повноважень цих органів. ОСН дозволено лише "представляти", "сприяти", "вносити пропозиції", "організовувати на добровільних засадах", "надавати допомогу" тощо. Звичайно, охорона пам'яток та допомога міліції, які чомусь потрапили до повноважень ОСН є дуже важливими. Не менш важливими є самоорганізація в цілях прибирання клумб. Але, даруйте, навіщо для реалізації цих цілей будь-що реєструвати? Найсерйозніші повноваження ОСН зводяться до права висловлювати свої позиції. Проте це не тягне на мотив до створення ОСН. Виходить замало плюсів. Сьогодні громадяни невмотивовані щодо створення ОСН. Процес реєстрації цих формувань є доволі складним і тривалим, проте нічого відчутного не дає.

У ряді випадків місцеві ради своїми рішеннями дещо витягують повноваження ОСН на більш-менш пристойний рівень. Але така сприятлива ситуація цілком і повністю залежить від мінливої волі депутатського корпусу цих місцевих рад. Низька громадянська активність населення також є значною перешкодою розвитку ОСН як явища. Окрему проблему становить комплекс невирішених питань в частині підпорядкованості та підзвітності ОСН перед місцевими радами, їх господарської діяльності, розпорядження власними коштами та майном.

Сьогодні маємо безліч конфліктів на місцевому рівні. Вони стосуються загалом двох речей: забудови, землі та відчуження допоміжних приміщень. В усіх названих випадках інтереси громадян, як правило, нехтуються. В світлі цього дуже важливою проблемою є доступ до інформації. Поінформованість – це основний інструмент реалізації контролюючої функції. Втім, вітчизняне законодавство лише декларує право громадян та організацій на інформацію, проте не дає змоги його здійснити. Практика показує, що громадські організації та ОСН в силу низької факторів по всій території України не мають реального доступу до інформації про дії влад всіх рівнів, а тим більше про плани цих влад, втілені в проектах рішень.

У повноваженнях ОСН ми знаходимо право присутності членів ОСН на розгляді питань, що стосуються ареолу існування їх ОСН. Цього вкрай мало для здійснення контролюючої функції. Інформацію про негативні плани владі треба мати заздалегідь. ОСН ніяким чином не наділені правом здійснювати загальний моніторинг дій місцевої влади. Місцева влада за законом про ОСН може встановити обов'язковість узгодження з ОСН нової забудови. Цю норму, схоже, писали фантасти.

Ненадання інформації органами влади та місцевого самоврядування є усталеною практикою. Проблема відповідальності посадових осіб за ненадання інформації на сьогодні постає вкрай гостро.

Проблемою є також фінансування ОСН. Нічого довго та ефективно не може існувати на ентузіазмі, тим більше, якщо це щось не дає яких би то не було суттєвих переваг, самі лише обов'язки. Економічна неспроможність є причиною не утворення ОСН або їхнього залежності від посадовців місцевих влад. Господарська діяльність ОСН та порядок освоєння ними коштів досі не врегульовані. Поширене також явище ОСН, що створені "на папері".

На прикладі діяльності ОСН в Ірпінському регіоні прослідковується статистика, яка свідчить, що загалом по району, як і всюди по Україні, населення про ОСН майже нічого не знає. Загальна ситуація з утворенням та діяльністю ОСН негативна (трішки краще у великих містах, зовсім погано в селах). У містах, де діють різноманітні статuti і положення люди хоча б мають уявлен-

ня про механізми легалізації ОСН. У сільській місцевості часто навіть депутати місцевих рад взагалі не знають, що таке ОСН. Втім, буває й інша ситуація, коли ОСН зареєстровані чи не на кожній вулиці. Але мешканці цих вулиць про це анічогісінько не знають. Приклад – Коцюбинське. Є випадки, що ОСН створюються місцевими радами згори, на всякий випадок. Буває й так, що за роки в районі не створюється жоден ОСН. Приклад – Святошинський район.

Досвід підказує, ОСН доцільно створювати там, де народ вже об'єднався і становить актуалізовану спільноту. Сама ідея створення ОСН не спроможна створити яку б то не було групу. Але навіть при тих обмежених повноваженнях, якими володіють ОСН сьогодні, можна ставити цілі та їх досягати. ОСН все ж має низку переваг:

- ОСН – це формальне скріплення факту об'єднання людей, особливо в тих випадках, коли люди спочатку об'єдналися навколо вирішення певної проблематики, а вже потім приступили до легалізації свого утворення. Таких випадків доволі багато. Створення юридичної особи відіграє скоріше психологічну, але впливову роль в справі подальшого згуртування таких актуалізованих груп;

- ОСН – це лоббістський орган. Реально діючий ОСН приречений на перманентне вирішення питань з комунальниками, місцевою владою тощо. Формалізоване утворення має більше шансів при розгляді питань в офіційних інстанціях, аніж одна, дві людини, або група людей. Ця ситуація теж з розряду психологічних закономірностей.

Серед головних проблем представники ОСН назвали такі: недостатнє фінансування, відсутність приміщень для офісів; низький рівень залучення членів міської громади до розв'язання місцевих проблем; відсутність практичного досвіду такої участі у місцевому самоврядуванні; незацікавленість місцевої влади в активному залученні громадян до вирішення місцевих проблем; пасивність громадян, яка є наслідком того, що люди не вірять, що зможуть щось реально змінити в місті, селищі; відсутність системи взаємодії між територіальною громадою й органами місцевого самоврядування.

Функціонування й подальший розвиток органів самоорганізації населення в Україні надасть можливість, по-перше, створити нові й модернізувати діючі механізми реалізації місцевої демократії, по-друге, залучати територіальні громади до безпосередньої участі у вирішенні питань місцевого значення і таким чином наблизити процес прийняття рішень про надання відповідних громадських послуг до їх споживачів, по-третє, у найближчій перспективі значно розвантажити виконавчі органи місцевого самоврядування від вирішення тих питань місцевого значення, котрі можуть бути успішно вирішені самим населенням, шляхом передачі відання з таких питань разом з відповідними фінансовими та матеріальними ресурсами до повноважень органів самоорганізації населення.

Нормативно-правові акти, що регулюють створення та діяльність органів самоорганізації населення, потребують удосконалення та узгодження норм, котрі визначають роль і місце органів самоорганізації населення у системі місцевого самоврядування. Крім того, необхідно привести національне законодавство у відповідність із ратифікованими Україною міжнародно-правовими актами, зокрема, з Європейською Хартією про місцеве самоврядування.

Для зміцнення впливу органів самоорганізації населення на розвиток місцевого самоврядування та грома-

дянського суспільства правовим нормам про створення таких органів необхідно надати імперативного характеру.

З метою оптимізації механізмів взаємодії ОСН і ОМС процедура та форма легалізації має бути уніфікована, наприклад, реєстрація, а не просто повідомлення про заснування. Всі ОСН повинні мати статус юридичних осіб, проте їхню статутну діяльність слід обмежувати відповідною територією.

З огляду на належність ОСН до системи ОМС, доцільним видається об'єднання Законів України "Про органи самоорганізації населення" та "Про місцеве самоврядування" в один законодавчий акт. Такий підхід дозволить усунути існуючі суперечності між окремими нормами цих законів. У разі ж збереження існуючих двох законів, необхідно доповнити й уточнити термінологію та визначення в Законі України "Про органи самоорганізації населення", привести їх у відповідність із ратифікованими Україною міжнародно-правовими актами, зокрема, з Європейською Хартією про місцеве самоврядування. Також слід детально унормувати процедурні аспекти припинення діяльності ОСН. Постала потреба чіткого закріплення прав та обов'язків органів самоорганізації населення в частині їх підзвітності, підконтрольності та відповідальності перед місцевими радами та жителями відповідної території.

Необхідно також розглянути питання щодо іншої нової форми самоорганізації громадян: об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ). Побутує думка, що ці громадські структури майже тотожні, тому існування на одній території ОСН та ОСББ є небажаним, а то й взагалі неприпустимим. Така думка є хибною, оскільки природа цих утворень, їх місце у житті міста є різними, а об'єднання зусиль та можливостей ОСН та ОСББ у наведенні порядку у житловому господарстві, благоустрою у місті може мати значний ефект. Головними відмінностями між органами самоорганізації населення та об'єднаннями співвласників багатоквартирних будинків є: різне походження – ОСН, є органами в системі місцевого самоврядування міста, вони утворюються за згодою місцевої ради (тобто має бути дозвіл на їх утворення) на визначеній радіо території: мікрорайону, кварталу, вулиці, а ОСББ є товариствами мешканців конкретного будинку, які мають право власності на квартири у цьому будинку, для утворення ОСББ згода місцевої ради не потрібна; різне призначення – ОСН є особливою формою участі мешканців визначеної у місті території у вирішенні деяких питань місцевого значення. Їм радою може бути делеговано певні владні повноваження та виділено під це певне бюджетне фінансування. ОСББ є організацією, що створюється з метою захисту інтересів своїх членів (співвласників будинку) та здійснення прав співвласників на неподільне майно та забезпечення своїх членів послугами по його утриманню.

Виходячи із такого розуміння ОСН та ОСББ можна побачити, що ОСН є органом більш широкої компетенції щодо мешканців певної міської території, він може і повинен активно співпрацювати з ОСББ, яке представляє інтереси організованих у нього мешканців багатоквартирних будинків. Враховуючи той факт, що ОСН мають менше досвіду своєї діяльності, оскільки відповідний закон діє не так давно, вони сьогодні стикаються з проблемами, які мали місце і для ОСББ і які частково були розв'язані законодавцем.

Це проблеми оподаткування та правового статусу майна, що належить чи є в користуванні цих органів.

Питання реєстрації органів самоорганізації населення (ОСН) як юридичної особи є не таким простим, як

виглядає на перший погляд. Відповідно до статті 13 Закону "Про органи самоорганізації населення" [3], реєстрація здійснюється виконкомом відповідної ради. Перелік документів необхідних для реєстрації є досить нечисленний і сама процедура реєстрації виглядає не складною.

Найбільш складним тут є подальша реєстрація ОСН в інших органах державної влади, адже будь-яка юридична особа в Україні має пройти усі реєстраційні етапи від управління статистики до різноманітних фондів соціального страхування, наслідком такої реєстрації є отримання юридичною особою довідки про облік платника податку у податковій інспекції. І ось тут впливає не зовсім зрозумілий правовий статус ОСН як платника податку. Питання оподаткування будь-яких юридичних осіб в Україні здійснюється відповідно Закону "Про оподаткування прибутку підприємств" [4]. За цим законом у нас вирізняються два режими оподаткування: загальний, де ставка оподаткування прибутку та спеціальний – для неприбуткових організацій, які у випадку їх відповідності ознакам, визначеним у ч. 7. 11 Закону, не оподатковуються податком на прибуток підприємств. На жаль, п.п. а) п. 7. 11. 1 відносить до неприбуткових організацій лише "органи місцевого самоврядування та створені ними установи або організації, що утримуються за рахунок коштів відповідних бюджетів". Як бачимо тут не йде мова про органи самоорганізації населення, які створюються фізичними особами, можуть фінансуватись з місцевого бюджету проте вони не створюються органами самоврядування. Тому сподіватись, що податкова віднесе до неприбуткових організацій (далі – НПО) органи самоорганізації за цим пунктом навряд чи можливо.

Пп. г) цього ж пункту 7. 11. 1, в принципі, дає деякі шанси для реєстрації ОСН як НПО, але знову ж таки це залежатиме від місцевої податкової. Адже цей пункт відносить до НПО інші юридичні особи "діяльність яких не передбачає одержання прибутку згідно з нормами відповідних законів". Проте в Законі "Про органи самоорганізації населення" ні слова не сказано, що ОСН – неприбуткова організація.

Підсумовуючи вище сказане, сьогодні не має достатніх підстав, щоб стверджувати: ОСН, як юридична особа може бути неприбутковою організацією. Хоча, в статуті ОСН можна прямо передбачити усі вимоги щодо неприбутковості, проте остаточне слово тут буде за податковою. Коли ж ОСН буде звичайним платником податків, то кошти, які він отримуватиме як з бюджету, так і від інших надходжень, підлягатимуть оподаткуванню на загальних підставах. Виходячи з цього, сьогодні більш ефективним може виглядати механізм легалізації ОСН без реєстрації його як юридичної особи, та фінансування ОСН здійснювати через місцевий бюджет по статті – витрати на органи управління. Конкретні процедури такого фінансування відомі у кожній міськраді. Це зменшить витрати ОСН на утримання персоналу, оскільки не буде потрібен бухгалтер, збереже бюджетні кошти від сплати податку на прибуток.

Але така схема має і свої ризики – ОСН може стати черговою бюрократичною частинкою виконавчого комітету. Аби вирішити проблему організації ОСН, як достатньо незалежної та фінансово спроможної структури доведеться вносити зміни до двох законів "Про органи самоорганізації населення" та "Про оподаткування прибутку підприємств". Такий проект уже підго-

товлено силами спеціалістів Інституту громадянського суспільства та передано на розгляд комітету Верховної Ради України з питань державного будівництва та місцевого самоврядування.

Отже, досвід становлення та діяльності ОСН в сучасній Україні переконує, що потрібно збільшити повноваження ОСН. Мають бути значно розширені можливості ОСН щодо контролю за місцевою владою. І не лише в тих випадках, коли мова йде про розгляд питань, що стосуються конкретного ОСН. Органам самоорганізації має бути надане право, а також механізми його реалізації, щодо здійснення загального моніторингу дій влади. Бо, так, чи інакше, але майже всі місцеві питання торкаються ОСН. ОСН мають пройти еволюцію від органів, що представляють інтереси громади до органів, які їх захищають та реалізують. Це означає, що окрім дорадчих повноважень мають бути й регулюючі повноваження. ОСН повинен отримати право вето в сферах, де відбуваються основні прояви порушення інтересів громади. ОСН повинні мати вирішальні повноваження при прийнятті рішень органами місцевого самоврядування про виділення земельних ділянок, початок будівництва тощо, відкриття торгових точок, кафе і. т. д.

Необхідно усунути розділення понять ОСН та ОСББ. Так, кожне ОСББ має бути апіорі ОСН. Хоча не кожне ОСН має бути ОСББ. Це значно спростить життя. Має бути також вироблений та запроваджений у реальне життя чіткий механізм освоєння бюджетних коштів ОСН, інакше, навіщо їм тоді розрахунковий рахунок. Процедуру реєстрації ОСН треба спростити. На жаль, влада ще не зрозуміла справжнього значення ОСН. Орган самоорганізації населення – це не опонент до місцевої влади, а потенційний партнер, оскільки може виконувати важливу функцію – опрацювання проблематики, яка виникає на рівні будинку, вулиці, мікрорайону; донесення інформації про цю проблематику місцевим органам влади.

ОСН, піднімаючи, ту чи іншу проблематику вже мають досвід вирішення питання. Отже, їх необхідно активно залучати до процесу вироблення рішень, оскільки вони є дієвим механізмом місцевого розвитку. Проте, в реальності така практика майже не спостерігається. Сьогодні ОСН та громадські організації де-факто не долучені до процесу вироблення рішень місцевими радами.

1. Європейська Хартія про місцеве самоврядування. 2. Закон України про місцеве самоврядування // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. 3. Закон України про органи самоорганізації населення // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 48. 4. Закон України про оподаткування прибутку підприємств // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 47. 5. Коваленко А. А. Виконавчі органи місцевого самоврядування – інструмент реалізації народовладдя // Трибуна. – 2002. – № 5-6. – С. 32 – 33. 6. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 36. 7. Остапенко О. Г. Функції органів самоврядування населення: поняття та загальна характеристика // www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apdu/2009_1/doc3/06.pdf

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНОЗНАВЧОЇ ОСВІТИ ЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

В статті досліджуються проблеми становлення та основні етапи розвитку українознавчої освіти за кордоном. Робиться висновок про залежність розвитку освіти українського зарубіжжя від процесів державотворення в самій Україні.

Problems of founding and the basic stages of the development education in Ukrainian-Studies abroad are analyzed in the article. The dependence of the development of Ukrainian education on the processes of state-building in the Ukraine itself is concluded.

Закордонне українство як етнокультурний феномен сформувалося і розбудовує свою діяльність під впливом, перш за все, таких важливих чинників як релігія, громадсько-політична діяльність, освіта. Вивчення цих аспектів життєдіяльності закордонних українців в Центрі українознавства здійснювалося в рамках науково-дослідницької теми "Дослідження соціокультурних перетворень в історичному досвіді та сьогоденні української спільноти". Новизна наукових пошукувань з означеної проблематики полягає у тому, що питання соціокультурних перетворень в системі українознавчої освіти за межами України не здобули цілісного комплексного висвітлення в сучасній гуманітаристиці.

В контексті нашого дослідження основна увага була зосереджена, передовсім, на проблемах становлення та етапах розвитку українознавчої освіти за межами України. Варто зазначити, що з кінця XIX – першої пол. XX ст. духовне життя українців, зокрема й освітні аспекти, розвивалися в контексті відстоювання і реалізації національної ідеї, що, відповідно, визначало характер та історичні шляхи освітньої діяльності в Україні, а також на теренах країн проживання українських громад.

Історично склалося так, що система української освіти за межами України у своїх завданнях та способах існування з кінця XIX і впродовж XX ст. пройшла кілька етапів, що характеризувалися особливостями її структуризації й ролі у житті зарубіжних українців. Аналізуючи наукові дослідження з цієї проблематики, проведені вченими-україністами в діаспорі й в Україні, вивчаючи матеріали діаспорно-мемуарної літератури, праці історико-педагогічного змісту, простежуємо певні закономірності на підставі яких можемо зробити висновок: причини цього визначають як внутрішні чинники, що пов'язані з соціально-економічними та політичними процесами в самій українській державі, так і зовнішні. Серед зовнішніх аспектів найбільш вагомими, на нашу думку, є: кількість та компактність проживання українців на певній території, можливості (фінансово-матеріальні, організаційні, комунікативні) конкретної української громади та її імідж у іншонаціональному середовищі, загальний стан економіки та законодавчі норми, визначені Конституцією країни поселення українців, підтримка з боку етнічної батьківщини тощо.

Отже, при характеристиці етапів розвитку української освітньої системи за кордоном маємо враховувати, перш за все, причини або ж мотиви переселення з рідних земель та географію розселення закордонних українців. Проведене нами дослідження українознавчої освіти в зарубіжжі дало можливість виокремити основні етапи в процесі її становлення та розвитку.

I-й етап логічно збігається з першою хвилею української еміграції кінця XIX – поч. XX ст. Його характерними особливостями було створення освітніх осередків "Просвіт", заснування перших шкіл громадсько-приватного типу.

II-й етап – період Української революції (1917 – 1921 рр.) характеризувався появою Української держави як чинника українського суспільства, а отже й освітнього життя українців за кордоном. Закладено було

основні напрямні політики взаємин між державою і українцями за межами України та показано значення ролі освіти у суспільному житті.

III-й етап – 20 – 40-і рр. XX ст. – пов'язаний із українською політичною еміграцією. Характеризується значною активізацією українського громадського та культурно-освітнього життя, передовсім на теренах Європи.

IV-й етап – 50 – 80-і рр. XX ст. – період громадсько-організаційного усталення українознавчої, передовсім шкільної, освіти у країнах проживання українських громад. Характерними рисами цього періоду було затування освіти у європейських країнах і перенесення акцентів в освітній діяльності до США, Канади, Австралії.

V-й етап – поч. 90-х рр. XX ст. – до сьогодення характеризується активізацією організаційної діяльності з розвитку і розширення національно-освітніх потреб, що було зумовлено проголошенням незалежності України й появою нового фактору – освітніх запитів українців, які проживають на теренах колишнього СРСР й новітньої трудової еміграції.

Таким чином, аналіз розвитку українознавчої освіти за межами України дозволив з'ясувати, що її становлення в країнах поселення українських громад мало свої особливості та відзначалося багатоманітністю освітніх форм організації навчально-виховного процесу. Першою особливістю є те, що українські громади, потрапляючи за межі свого етнічного простору, від моменту свого заселення відразу зорганізовувалися і створювали освітні установи [1; 2; 6; 7; 9; 10; 11]. Об'єднуючись у спілки, товариства, українці виявляли чималу енергію в напрямку самовизначення та сформування себе в етнічну групу.

Так у США вже напередодні Першої світової війни при кожній церковній громаді діяли школи для дітей рідною мовою. З часом, у 20-х рр. XX ст., поряд із суботніми чи недільними школами або школами українознавства при українських греко-католицьких церквах з'являються перші українські цілоденні школи, які незабаром також увійшли до американської освітньої системи [6; 7].

У Канаді (Манітоба), де оселилися перші українські емігранти, система двомовності, що діяла до 1916 р., сприяла розбудові та діяльності державних українсько-англійських шкіл. На початку 1900-х рр. у різних місцевостях цієї країни відкриваються українські читальні "Просвіти" імені Т. Шевченка, І. Франка, М. Драгоманова, М. Павлика. Їхня кількість невпинно зростала – якщо на поч. XX ст. у двох місцевостях Альберти було створено три товариства імені Т. Шевченка, то в 1910-их рр. тут діяло вже 10 подібних установ [8, с. 178-182]. З метою вирішення проблеми забезпечення шкіл двомовними учителями в 1905 р. у Вінніпезі відкривається Руська учительська семінарія, де поряд з загальнообов'язковими за державними стандартами предметами, вивчалися українська мова та література. Протягом двох десятиліть початку XX ст. семінарії Вінніпеза, Брендона, Ріджайна й Вегревіля та курси в Едмонтоні, Вінніпезі й Саскатуні випустили сотні українських учителів, що сприяло піднесенню української освіти й національної самосвідомості [2, с. 37-44].

Друга особливість полягала у тому, що за умов бездержавності українцям у справі організації рідномовної освіти в країнах поселення доводилося покладатись виключно на власні фінансові можливості та встановлювати громадську опіку над отриманням українознавчих знань. Так, наприклад, значну роль у становленні культурно-освітнього життя українців Канади відіграла так звана "Березівська трійця" – К. Генік, І. Негрич, І. Бодруг. Зокрема, К. Генік не лише відкрив у власній хаті першу читальню ім. Т. Шевченка (м. Вінніпег), але й став першим секретарем Організації українських вчителів поселення "Теребовля", організовував українську громадськість до відстоювання права на українську школу. Учителю І. Бодругу, працюючи впродовж 1899 – 1900 рр. у приватній школі округу "Косів", домогся реорганізації її в публічну (державну) школу. Його зусиллями у провінціях Саскачеван і Манітоба було створено 36 шкільних українських округів [1, с. 111-113].

Отже, аналіз суттєвих проблем, яким українські поселенці до Канади надавали першочергового значення, переконує нас у тому, що це були завдання спрямовані на збереження материнської мови шляхом створення рідномовних шкіл та розвитку національної освіти [1; 2; 6; 8; 9; 10].

Аналогічні процеси відбувалися і в Бразилії, де до Першої світової війни зосередилось близько 45 тис. українців. Перші дві українські суботні школи було відкрито в 1898 р. у м. Прудентополіс (Парана). В 1913 р. їх нараховувалося вже 35, причому лише вісім із них існували за рахунок державної допомоги [4].

Одночасно у II-й половині XIX ст. відбувався активний переселенський рух з українських губерній Російської імперії на її південно-східні окраїни: Поволжя, Північний Кавказ, Середню Азію, а згодом і до Сибіру та Далекого Сходу.

Варто зазначити, що українські поселенці в Російській імперії, через панівну політику "повсюдної деукраїнізації", яка велася на державному рівні, були позбавлені найменшої можливості творити власне організоване життя на новій території. Тобто, мало місце набуття відмінного від поселень у західному світі організаційного досвіду по створенню власного освітнього простору українців, які проживають у пострадянських країнах.

Не маючи можливостей навчати своїх дітей в рідній школі, українці бачили вихід у просвітницькій роботі. Товариства та читальні "Просвіти" постають в місцях компактного проживання українців поза межами матірньої батьківщини під час революції 1905 – 1907 рр. – на Кубані (Катеринодарська під керівництвом С. Ерастова з 15 філій у Темрюці, Майкопі та в ряді станиць), у Новочеркаську на Донщині, в Баку на Кавказі, Владивостоці і Далекому Сході.

Зусиллями місцевої української еміграції організовується "Український клуб" у Харбіні (1907 р.), "Студентське товариство українців" Владивостока (1907 – 1908 рр.), здійснена спроба створення українського гуртка під назвою "Просвіта" у 1908 р. в Томську, засновується товариство "Просвіта" в Нікольсько-Уссурийську (1910 р.) [17, с. 25].

Проте їхня діяльність на теренах Російської імперії не могла бути довготривалою і, врешті, у 1910 – 1911 рр. майже всі вищезазначені "Просвіти" були закриті.

Друга хвиля масової української еміграції припадає на період між двома світовими війнами і була спричинена, поряд з соціально-економічними чинниками, поразкою Української революції 1917 – 1921 рр. Ця еміграційна хвиля мала переважно політичний характер і за своїм освітнім рівнем значно перевищувала першу хвилю еміграції. Завдяки цим чинникам українці змогли

швидше адаптуватися в новому соціокультурному середовищі і з часом стати повноцінними громадянами країн поселення.

Розпорошившись по багатьох країнах світу, насамперед Європи, українська політична еміграція віднайшла достатні внутрішні сили для самоорганізації, ставши, тим самим, і важливим джерелом формування української діаспори. Цьому сприяла діяльність створених емігрантами численних громадських та культурно-освітніх установ, які стали міцним підґрунтям до розгортання української освіти, зокрема на теренах Чехословаччини, Польщі, Німеччини та Австрії [6; 11; 13].

З початком революції 1917 р. спостерігається активізація національного життя українців, які проживали на території Російської імперії. Зокрема, 17 вересня 1917 р. зусиллями українського клубу в Харбіні було відкрито першу українську школу на Далекому Сході. Заходами українських громад восени 1920 р. українські школи діяли вже в 15 селах Примор'я та Приамур'я, а через рік 22 такі школи були у Хабаровському повіті та 9 в Амурській губернії [14, с. 104-106].

На Берестейщині (Підляшшя, Полісся й Волинь) організоване українське культурно-просвітнє життя розгортається зусиллями вояків полку ім. Т. Шевченка, сформованого з військовополонених українців, котрі раніше служили в російській армії. До поч. 1918 р. тут вже функціонувало 96 народних шкіл в яких навчалось 5226 дітей [12, с. 213].

Новий поштовх до розвитку рідномовної освіти східної української діаспори вже у формі шкільництва дала запроваджена більшовицьким керівництвом у 1923 р. політика коренізації. Зокрема, в 1930-х рр. у центральній чорноземній області Росії, де українське населення становило більшість, функціонувало 1378 початкових шкіл, 8 педагогічних технікумів, в яких навчалось 100 студентів, діяв факультет української мови і літератури при Воронезькому університеті [15, с. 191].

Постанова ЦКВКП(б) і Раднаркомом СРСР від 14 та 15 грудня 1932 р. не лише поклати кінець українізації, але й призвела до повної ліквідації у місцях компактного розселення українців їхніх культурно-освітніх закладів, переслідування національно свідомих українців, заміни всіх україномовних періодичних видань російськомовними, унеможливила подальший національно-культурний розвиток українського населення. Втрата українцями, що опинилися у складі СРСР, поза межами України, можливості розвивати свою культуру, прискорила процеси асиміляції і денацізації.

Нове відродження української освіти на пострадянському просторі стало можливим після розвалу СРСР і здобуттям Україною незалежності.

Децю в іншому стані перебувало українське шкільництво за океаном. Коли канадським урядом було скасоване українсько-англійське двомовне шкільництво, українська мова у провінціях Манітоба, Саскачеван, Альберта з 1920 до 1950 рр. продовжувала викладатись в домашніх умовах та приватних школах при церковних парафіях і громадських організаціях [2, с. 123-127; 16, с. 49].

Протидія української громади політиці "плавильного казана", яку активно проводив уряд США у першій половині минулого століття, виявилася у ширенні мережі та форм українського шкільництва. У 20-х рр. XX ст. поряд з суботніми, або школами українознавства, при українських греко-католицьких церквах з'являються перші українські цілоденні школи.

Отже, проведений нами аналіз особливостей розвитку освіти та науки в діаспорі, як важливих компонентів українського культурного світу, дає підстави зро-

бити певні висновки та визначити перспективи щодо майбутнього розвитку.

Доба другої хвилі української еміграції позначилася активізацією діяльності уже існуючих та створенням нових громадських та культурно-освітніх організацій в українському зарубіжжі, по-перше. Здобутки науково-педагогічної думки та безпосередній практичний досвід українських науково-освітніх закладів за кордоном у 20-і – 30-і рр. XX ст. засвідчили тяглість української культури, по-друге.

Охарактеризувавши основні причини другої української еміграційної хвилі, специфіку перебування у країнах поселення, мету і завдання, які ставила перед собою міжвоєнна українська еміграція, можемо стверджувати, що саме в цей період було закладено міцне підґрунтя української освітньої системи за межами етнічної батьківщини. Йдеться як про заснування й діяльність широкої мережі шкільних осередків, вищих навчальних та наукових інституцій на еміграції, так і про утвердження в педагогічній думці української еміграції 20-х – 30-х рр. XX ст. ідеї нової української школи, розробку концепції національної освіти та виховання.

Кінець Другої світової війни та її наслідки зумовили третю хвилю масової української еміграції, яка була майже винятково політичною. Нова хвиля спричинила реальні позитивні зміни в освітній справі, що було зумовлено кількома важливими факторами й, зокрема, тим, що в другій половині 1940-х рр. за межами України опинилися тисячі висококваліфікованих педагогів, науковців, які наполегливо та цілеспрямовано повели боротьбу за рідномовну освіту. У другій половині 40-х рр. XX ст. на терені лише Західної Німеччини діяли 67 народних, 47 середніх і 39 фахових шкіл, Український Вільний Університет та Український Технічний Господарський Інститут. Новостворені Українська Висока Економічна Школа, Українська Богословська Академія, Греко-Католицька Духовна Семінарія дали змогу українському студентству, чисельність якого на той час становила 1463 особи, навчатися у власних високих школах [5, с. 67; 6, с. 954].

Українське наукове життя в тогочасній Європі зосереджується довкола Української Вільної Академії Наук, Наукового Товариства ім. Шевченка та Спілки Наукових Працівників. У другій половині 1940-х – протягом 1950-х рр. майже у всіх східноєвропейських державах, передовсім зусиллями української громади, було сформовано українську освітню систему, яка включала в себе дошкільні установи, основні та середні школи, середні спеціальні та професійні училища, вищі навчальні заклади. Однак, уже на початку 60-х років XX ст. комуністичні режими цих країн, прагнучи до створення однонаціональних держав за зразком ДСРП, розпочинають наступ на українознавчу освіту, метою якого була повна асиміляція української спільноти.

Масовий виїзд української еміграції за океан, зокрема до США, Канади і Австралії, призвів не лише до послаблення українського політичного життя, але й до значного згортання українознавчої освіти в країнах Західної Європи. Саме в цей період у Німеччині поступово закриваються суботні українські школи, зникають українські громади, практично припиняє свою діяльність НТШ, оскільки питома вага діяльності цієї наукової інституції, а також і УВАН була перенесена до США, Канади та Франції.

Третя хвиля української еміграції в цілому позитивно вплинула на стан українознавчої освіти в зарубіжжі, сприяла піднесенню її на новий якісний рівень. Це стосувалося, насамперед, українського шкільництва в США та Канаді, куди були спрямовані найбільш активні та освічені сили української еміграції. Саме там відбувається

активне творення нових українських науково-освітніх центрів та увіходження їх до освітніх систем цих країн.

Починаючи з 70-х – 80-х рр. XX ст. ми можемо прослідкувати негативні тенденції, що з'являються в системі української освіти Західного світу і які характеризувалися, передовсім, зменшенням кількості українських освітніх закладів, особливо рідних шкіл та шкіл українознавства, а також учнів, що їх відвідують. Така ситуація була зумовлена кількома причинами: 1) зменшенням народжуваності серед українців; 2) активними асиміляційними та міграційними процесами, які зачепили нащадків емігрантів першого покоління, народжених у третьому чи четвертому поколіннях; 3) представники "нової хвилі" української еміграції 1980-х – 1990-х рр., яка була пов'язана, передовсім, з соціально-економічними причинами, переймаються, в першу чергу, пошуками заробітку і лише потім – проблемами освіти своїх дітей [3, с. 45-47].

Крім того, варто, на нашу думку, взяти до уваги чималу роль чинника віддаленості зарубіжних українців від України у географічному та історичному вимірах, а також загальноосвітні тенденції до глобалізації й інтернаціоналізації культурного життя.

Починаючи з 90-х рр. XX ст. спостерігається нове похвалення в системі освіти українського зарубіжжя. Без сумніву, важливою передумовою потягу до українознавчої освіти українців у країнах проживання стало проголошення та розвиток незалежної української держави.

Отже, процес становлення української освіти за кордоном відбувався одночасно з еміграцією з України та освоєнням нових земель у країнах поселення і був зумовлений як потребами в освіті, оскільки переважна більшість переселенців були малоосвіченими, так і прагненням українців зберегти власну етнічну ідентичність в іншонаціональному середовищі. Таким чином, у контексті зазначеної специфіки маємо всі підстави стверджувати: успішний розвиток та здобутки, або ж навпаки, згортання українознавчої освіти за межами етнічної батьківщини, перебувають у безпосередній залежності від процесів державотворення в самій Україні.

1. Арсенич П. Роль "Березівської трійці" у культурно-освітньому житті українців Канади / Петро Арсенич // Науковий збірник Українського Вільного Університету: матеріал. конф. "Народ, нація, держава: українське питання у європейському вимірі", травень 1993 р., Львів / гол. ред. А. Карась. – Мюнхен; Львів, 1995. – 368 с. – (Наукові збірники УВУ; т. 17).
2. Білаш Борислав Н. Англійсько-українське шкільництво в державній системі Манітоли / Борислав Н. Білаш. – Мюнхен; Вінніпег: Український Вільний Університет, 1984. – 224 с. 3. Божук Л. Перспективи розвитку освіти в українському зарубіжжі: державна політика та громадська ініціатива / Людмила Божук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: серія "Українознавство". – 2007. – Вип. 11. – С. 43 – 48.
4. Бондаренко М. Українська діаспора Бразилії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.community.livejournal.com/prudentopli/7337.html>
5. Верига В. За межами батьківщини: збірник наукових статей і доповідей / Василь Верига. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 364 с. 6. Енциклопедія українознавства: в 2 т. / гол. ред. В. Кубійович. – Мюнхен; Нью-Йорк: Молоде життя, 1949. – Т. 1: Загальна частина. – Ч. 3. – С. 801 – 1230. 7. Історія української еміграції в Америці: Збереження культурної спадщини / [авт. тексту М. Куропась; пер. на укр. мову В. Павловський]. – Нью-Йорк: Український музей. – б/р. – 88 с. 8. Малицький О. Вшанування Тараса Шевченка в Альберті / Олександр Малицький // Західноканадський збірник. – Едмонтон, 1998. – Т. XXXVII. Ч. 3. – С. 178 – 203. 9. Марунчак М. Історія українців Канади: в 2 т. / Михайло Г. Марунчак. – 2-ге вид. – Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук, 1991. – Т. 1. – 464 с. 10. Марунчак М. Читальні й просвітні організації в піонерській добі та їхнє націєтворче значення // Життєвий досвід українців у Канаді: рефлексії / Михайло Г. Марунчак. – Вінніпег, 1994. – С. 92 – 113. 11. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919 – 1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) [упоряд. Л. Яковлева та ін.] / Симон Наріжний. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1999. – 272 с. 12. Невеселий І. Українське шкільництво на Підляшшу, Поліссю й Волині / Іван Невеселий // Вільна Українська Школа. – 1918. – № 8-9. – С. 209 – 214. 13. Піскун В. Українська політична еміграція й діаспора у XX столітті: форми культурного й інтелектуального взаємнення в країнах проживання // Українство у світі: традиційність культури та спільнотні взаємини: колективна монографія / Валентина Піскун. – К.: ЗАТ "Нічлава", 2004. – С. 180 –

198. 14. Попок А. Українська освіта на Далекому Сході в XX ст. / Андрій Попок // Київська старовина. – 2002. – № 3 (345). – С. 102 – 116. 15. Сергійчук В. "Українізація" Росії: Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923 – 1932 роках / Володимир Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. – 330 с. 16. Соколовський І. Погляд у майбутнє україномовної освіти в Канаді / Іван

Соколовський // Українська мова та література в школі. – 1993. – № 1. – С. 48 – 51. 17. Украинцы в Сибири: история, культурная жизнь, перспективы: материалы региональн. науч.-метод. конф., (Томск, 5 – 6 ноября 2004 г.). – Томск, 2004. – 140 с.

Надійшла до редколегії 15.09.10

Н. Пархоменко, асп.

УКРАЇНЬСЬКА ТРУДОВА МІГРАЦІЯ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

В статті аналізуються проблеми трудової міграції українців у контексті глобалізації та їхній вплив на соціально-економічний розвиток України.

The problems of labor migration of the Ukrainians in the context of globalization and there influence on socio-economical development of Ukraine are analyzed in the article.

У XXI ст. в зв'язку з посиленням глобалізації значення міграційних процесів невпинно зростає, вони набувають якісно нових ознак. Кожен міграційний процес має свої особливості (домінування політичних, соціальних, економічних, релігійних, кліматичних чинників). Проте міграція є об'єктивним соціальним процесом, який не тільки має свої особливості (економічні, політичні, соціокультурні тощо), але й відповідає самоорганізаційним принципам розвитку суспільства та дає можливість реалізувати права людини щодо вибору місця та країни проживання.

Відомо, що все більше й більше громадян України намагаються виїхати за кордон на постійне або тимчасове проживання, шукаючи оптимальних шляхів вирішення складних життєвих проблем. Основними причинами пошуків міграційних процесів в Україні є економічна криза, низький рівень життя в країні, політичні суперечності й конфлікти та ін. До еміграції також спонукає сукупність переваг в умовах (природних, соціальних, економічних, соціокультурних, політико-правових) життя у країнах в'їзду, порівняно з країнами виїзду. Глибинні причини міграції мають свій прояв у певних конкретних мотивах, котрі, як правило, обґрунтовані. На жаль, в Україні за останні 20 років еміграція переважає імміграцію.

Всі ці проблеми ще не були предметом українознавчого дослідження. Тому актуальність теми статті не викликає сумнівів і пояснюється тими об'єктивними трансформаційними процесами, які відбуваються в українському суспільстві. Проблеми домінування еміграції над імміграцією та впливу еміграції на соціокультурні процеси, що відбуваються в українському суспільстві, потребують комплексного вивчення. Метою статті є комплексний аналіз міграційних процесів в Україні.

Відомо, що існують різні типи та рівні аналізу міграцій (міжнародний, європейський, національний). Поняття "міграція" є доволі широким. Воно тісно пов'язане з поняттями "міграційний простір" та "міграційний процес". Будь-який міграційний процес передбачає переміщення його учасників (емігрантів або іммігрантів) через державний кордон, адміністративно-територіальні кордони у межах окремої країни у порядку транзитного проїзду, а також внутрішніх мігрантів при переміщенні через адміністративно-територіальні кордони певної країни. Міграційний процес – це завжди керована діяльність, яка має соціальний характер і тому має бути врегульована нормами права, чим забезпечується певний порядок та механізми його реалізації. Учасниками міграційного процесу є мігранти. Виділяють окремі категорії учасників міграційного процесу: емігрант, іммігрант, внутрішній мігрант та нелегальний мігрант. Міграційний процес є обопільним рухом, тобто як потік вибуття і як потік прибуття. Двосторонність міграційного процесу обумовлена тим, що він виступає як взаємодія двох протилежно спрямованих подій. Міграційний процес має три стадії: 1) підготовча стадія, що репрезентує

процес формування територіальної рухливості населення; 2) основна стадія, або власне переселення населення; 3) завершальна стадія, що являє собою адаптацію мігрантів на новому місці та поступову інтеграцію у новий соціум. В кожній країні міграційні процеси мають свою специфіку, особливі (а інколи й традиційні) напрямки міграційних потоків. Спрямованість, інтенсивність і структура міграційних потоків та фактори, які обумовлюють причини міграцій та їхні соціальні, економічні й демографічні наслідки, кардинально відрізняються в різних країнах.

За останні 20 років Україна перетворилася на висхідний пункт потужної трудової міграції. За різними підрахунками, в країнах Європи працюють від сотень тисяч до 2-х мільйонів українських громадян (іноді звучать і більш вражаючі цифри: від 5-ти до 10 млн. осіб, однак подібні обсяги переважно використовуються політиками та журналістами для гучних заяв і не сприймаються серйозно вченими). Враховуючи ситуацію на ринку робочої сили в цьому регіоні, у трудових мігрантів неминує виникає безліч проблем. Однак ступінь зацікавленості ними українською державою був мінімальним. Україна до останнього часу не приєднувалася до жодної з існуючих конвенцій по захисту прав трудящих мігрантів (Конвенція Міжнародної Організації Праці "Про зловживання в галузі міграції та про забезпечення трудящим-мігрантам рівних можливостей" від 24 червня 1975 року, "Європейська конвенція захисту трудящих-мігрантів" від 24 листопада 1977 року та ін.). Підписані ж з окремими країнами двосторонні домовленості (в тому числі і з Польщею, 16 лютого 1996 року) часто були лише деклараціями, в яких не враховувалися реальні проблеми мігрантів-заробітчани. Хоча після останніх президентських виборів ситуація почала змінюватися на краще, однак дослідження цієї проблеми і винесення її на широке обговорення усіма зацікавленими сторонами залишається актуальним.

Відомо, що найпотужніші хвилі еміграції з України у XX столітті, як у східному, так і в західному напрямку були обумовлені соціально-економічними причинами. Не став винятком є і хронологічно останній міграційний рух, який стартував на початку 1990-х років і триває дотепер. Він, переважно, також набув форм трудової ("заробітчанської") міграції. У проблемному полі сучасного українознавства доволі важливе місце займають питання географії і масштабів української трудової міграції, соціально-демографічних характеристик трудових мігрантів, заробітчанських інвестицій в економіку України, збереження національної ідентичності трудових емігрантів тощо.

Феномен "української трудової міграції" потрапив у фокус уваги соціологів ще на початку 1990-х років, втім, більшість публікацій на цю тему з'явилася лише на межі тисячоліть. Багато в чому це обумовлювалося браком емпіричних даних: тривалий час спеціальних дослі-

© Пархоменко Н., 2011

джен проводилося вкрай мало, а опиратися на дані державної статистики було неможливо з причини їхньої явної невідповідності реальності. Завдяки зусиллям вітчизняних соціологів, українського представництва Міжнародної організації з міграції (МОМ) та окремих регіональних державних структур, які займаються питаннями міграції, наприкінці 1990-х ситуація у цій сфері дещо покращилася. В цей період, зокрема, було проведено дослідження в регіонах з найбільшим міграційним потенціалом, зокрема – у Закарпатті, на Тернопільщині та Львівщині. Певною мірою відбулися зміни у сфері даних, що їх оприлюднювали державні структури: все частіше їхнім джерелом ставали спеціальні дослідження, у методології проведення яких враховувалися реалії сучасної України. Так, у 2001 році Державним комітетом з статистики було проведено в Донецькій, Луганській, Львівській, Івано-Франківській, Закарпатській, Чернівецькій, Волинській та Рівненській областях дослідження під умовною назвою "Життєві шляхи населення України", під час якого було опитано 18 тис. осіб. Респондентам пропонували цілу низку питань, у тому числі й спрямованих на з'ясування масштабів та особливостей трудової міграції.

Починаючи з 2002 року питання, пов'язані з трудовою міграцією, ставилися також під час проведення загальнонаціональних соціологічних опитувань. Наприклад, до щорічного моніторингу стану українського суспільства (моніторинг проводиться Інститутом соціології НАН України за участі Фонду "Демократичні ініціативи" та фірми "Соціс") було внесено питання "Чи маєте Ви, або хтось з членів Вашої сім'ї, досвід тимчасової роботи за кордоном" та "Чи збираєтесь Ви найближчим часом поїхати за кордон на тимчасові заробітки?" Окрім Інституту соціології НАН України, до вивчення трудової міграції долучилися ще декілька державних науково-дослідних інституцій. Національний інститут проблем міжнародної безпеки, наприклад, здійснив вибіркове соціологічне обстеження "Соціально-економічне значення трудової міграції громадян України". Опитування проводилося в Києві, Чернівцях та селі Прилбичі Яворівського району Львівської області і охопило загалом 600 домогосподарств зовнішніх трудових мігрантів. Соціологічні дослідження трудової міграції проводилися також окремими науковцями, що спеціалізуються на даній тематичі. Серед дослідників, які вивчають різні аспекти української трудової міграції, слід відзначити О. Хомру, О. Малиновську, І. Прибиткову, С. Пирожкова, Е. Лібанову, О. Пазняка, М. Шульгу. Було здійснено перші спроби ширших теоретичних узагальнень на дану тематику – в 1998 році колектив авторів під керівництвом Ю. Римаренка підготував Енциклопедію "Міграційні процеси в сучасному світі", окремий розділ якої було присвячено проблемам виїзної, у тому числі й трудової, міграції з України.

Поряд із загальним аналізом самого явища, дослідники зосереджуються на окремих його аспектах, опираючись при цьому й на дані, отримані під час особисто проведених польових досліджень. Наприклад, О. Хомрою, на підставі результатів опитування проведеного ним 1999 року в українській частині Єврорегіонів "Буг" та "Карпати" (Волинській та Львівській областях), було проаналізовано особливості впливу досвіду роботи за кордоном на політичні вподобання та світоглядні орієнтації осіб – учасників трудових міграцій. У 2004 році О. Малиновською було проведено соціологічне дослідження у Волинській, Закарпатській та Львівській областях, метою якого було встановлення змін в інтенсивності, напрямках та характері зарубіжних поїздок (у тому числі й особливо – з метою працевлаштування) гро-

мадян України, які відбулися після введення візового режиму з сусідніми країнами та у зв'язку з їхнім вступом до Європейського Союзу. Слід зазначити, що переважна більшість досліджень проводилася в Україні, і лише незначна кількість – власне у середовищі трудових мігрантів, котрі перебувають за кордоном. Серед останніх найбільш відомим є проведене Центром "Жіночі ініціативи" опитування серед українських жінок-заробітчан в Італії. Португальськими соціологами (у співробітництві з українськими) було здійснено дослідження в середовищі українських заробітчан у цій країні, однак його повні результати в Україні не оприлюднювалися. На жаль, до нашого часу ґрунтовно не вивчена присутність українців на ринках праці країн-західних сусідів України – є лише окремі контекстні згадки в роботах зарубіжних соціологів.

Основними чинниками посилення міграційних процесів в Україні є невідповідність низького рівня оплати праці сучасним потребам відтворення робочої сили, що підвищуються внаслідок існування конкурентного середовища і зростання вимог роботодавців до якості робочої сили; високий рівень безробіття, в тому числі прихованого. Неможливість повноцінної самореалізації та якісного проведення наукових розробок (через відсутність відповідної матеріальної бази та фінансування) спонукає до еміграції висококваліфікованих фахівців та учених. Відомо, що втрати країни від еміграції одного висококваліфікованого фахівця складають щонайменше 300 тис. дол. Упродовж останнього десятиліття внаслідок трудової міграції (в тому числі й висококваліфікованої інтелектуальної робочої сили) відбулися якісні зміни на ринку праці та суттєво послабилися позиції у забезпеченні міжнародної конкурентоспроможності України. Подальші втрати висококваліфікованої інтелектуальної робочої сили, яка є визначальним чинником для інноваційного розвитку країни, призведе до закріплення такої моделі економіки, що ґрунтується на низькотехнологічному укладі, а це означає втрату конкурентних переваг України у глобалізованому світі.

Негативний вплив міграційних процесів на демографічну і соціальну ситуацію в Україні призводить до посилення глибини стратифікації суспільства, адже значну частку еміграційного потоку становлять жінки та молоді люди репродуктивного віку. Окрім цього міграція послаблює родинні зв'язки, збільшує кількість розлучень, залишає дітей без належного батьківського піклування тощо.

У Спеціальній доповіді Уповноваженого Верховної Ради з прав людини питанням фінансових наслідків трудової міграції з України присвячено окремий розділ [2, с. 29 – 35]. Н. Карпачова визнала, що відповідних розрахунків на державному рівні в Україні ніколи не велося, а отже визначити загальну суму заробітчанських коштів, яка ввозиться в Україну, надзвичайно важко. Спираючись на припущення неназваних експертів, Н. Карпачова схилилася до думки, що вони складають приблизно 400 млн. американських доларів на місяць [2, с. 33]. Названа сума не викликає особливих заперечень, однак суперечить твердженням з цієї ж доповіді про те, що за кордоном працюють 7 млн. мігрантів, кожен з яких щорічно надсилає на Батьківщину 4 – 6 тис. дол.

Більш детально обґрунтовано згадану цифру у дослідженні, проведеному Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України, де було зроблено оцінку обсягів заробітків українських заробітчан для трьох варіантів масштабів трудової міграції (1, 2 та 5 млн. чоловіків). Вона склала відповідно 2,1, 4,7 та 11,6 млрд. дол. [1, с. 53] – отже, 400 млн. доларів щомісяця надходять від 2-х, а не 7-ми млн. заробітчан.

Дослідження, проведене в Тернопільській області, дало підстави для твердження, що заробітчани з цього регіону щороку надсилають на Батьківщину приблизно 100 млн. дол. США [3]. Ця цифра опосередковано підтверджується даними про суму переказів з-за кордону, отриману жителями сусідньої з Тернопільською Івано-Франківської області. У 2001 році вона склала 56,5 млн. дол. США [2, с. 33]. З огляду на те, що принаймні половину зароблених грошей українські заробітчани привозять чи передають на Батьківщину в готівковій формі, можна визнати, що 100 млн. навряд-чи виглядають як перебільшення. Ще одне свідчення того, що сума річного заробітку українських трудових мігрантів складає до 5 млрд. дол. на рік, наводить О. Хомра: приблизно таким є відсоток заробітків українців від загальної суми заробітків гастарбайтерів у світі (якщо взяти до уваги їхню частку в загальній кількості трудових мігрантів) [4, с. 19].

Отже, переважна більшість науковців, які досліджують проблеми трудової міграції, не ставить під сумнів внесок українських заробітчан в економіку України. Принаймні з другої половини 1990-х років вони щорічно "інвестували" близько 4,5 млрд. дол. США, що багаторазово перевищувало загальну суму закордонних інвестицій в Україну. Особливо контрастно це виглядало у випадку найбільш депресивних областей (Тернопільської, Чернівецької), в яких співвідношення "неформальних" заробітчанських інвестицій та грошей, які вкладали в економіку цього регіону закордонні інвестори-суб'єкти господарчої діяльності, складало пропорцію 40 до 1. В окремих соціологічних дослідженнях, однак, звертається увага і на зворотному боці цього процесу – втрати української економіки через відплив кваліфікованої робочої сили з країни (наприклад, соціолог Центру ім. О. Разумкова Л. Шангіна акцентує увагу на тому, що ці втрати можуть досягати 10 млрд. грн. щорічно [5]), непропорційне до середніх доходів населення зростання цін на нерухомість в окремих регіонах тощо.

Отже, Україна є важливим сегментом світових міграційних процесів. Трудова еміграція стає для громадян дієвим засобом працевлаштування, гарантованого доходу, самореалізації, що в цілому сприяє включенню країни до світового ринку праці, формуванню середнього класу та є каталізатором інтеграції до світової спільноти. Водночас упродовж останніх двадцяти років внаслідок міжнародної трудової міграції в Україні посилюлися негативні демографічні тенденції – відтік молодих людей і жінок призвів до постійного скорочення населення внаслідок негативного природного приросту, а також негативних соціальних наслідків. Еміграція висококваліфікованої робочої сили й науковців створює загрозу суттєвих втрат трудового інтелектуального поте-

нціалу нації, знижує рівень міжнародної конкурентоспроможності країни та ставить під сумнів реалізацію інноваційної моделі розвитку.

Для регулювання міжнародної міграції людських ресурсів в Україні необхідна розробка дієвих нормативно-правових, організаційно-управлінських та фінансово-економічних механізмів на законодавчому рівні, вдосконалення правової бази через розвиток національного законодавства, укладання двосторонніх міжурядових угод, що обумовлюють соціальні гарантії громадян, які працюють на території іншої країни, а також приєднання до міжнародних правових актів ООН, МОП і Ради Європи про захист прав трудящих-мігрантів та членів їх родин. Потрібно розробити й законодавчо закріпити стимули для повернення до країни висококваліфікованих спеціалістів, лібералізувати законодавство стосовно умов надходження грошових переказів через фінансово-банківську сферу, створити нові робочі місця та забезпечити умови для розвитку малого і середнього бізнесу, формувати технопарки і зони технологічного розвитку, в яких би поєднувалися фундаментальні й прикладні дослідження (що послабило б стимули до еміграції висококваліфікованих фахівців та науковців), розробити регіональні програми зайнятості населення, використовувати стимули для повернення до України мігрантів (зокрема, висококваліфікованих фахівців), що вже виїхали на роботу за кордон на постійне місце проживання чи за контрактами.

Невідкладним завданням для України є розробка Національної міграційної стратегії України, що передбачала б удосконалення нормативно-правової бази та впровадження необхідних заходів у соціально-економічній сфері суспільства. Потрібно розробити обґрунтований механізм якісного вдосконалення управління міграційними процесами та збереження людських ресурсів України як визначального фактора конкурентоспроможності країни в умовах глобалізації. Виважена державна політика щодо збереження й розвитку людських ресурсів здатна змінити міграційні тенденції в Україні.

1. Майданік І. Соціально-економічні проблеми трудової міграції в Україні // Регіональні проблеми зайнятості і ринку праці. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. – Тернопіль, 2004. – С. 52 – 53. 2. Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном: Спеціальна доповідь Уповноваженого з прав людини. – К., 2003. – 340 с. 3. Трудова міграція населення Тернопільської області: кількісний та географічний аспекти. – Тернопіль, 2002. – 224 с. 4. Хомра О. Сучасна українська трудова міграція: статус та можливості // Парламентські слухання "Стан та проблеми правового і соціального статусу сучасної української трудової міграції". Інформаційно-довідковий матеріал. – К., 2004. – С. 11 – 29. 5. Шангіна Л. Праця як джерело, або про красу моєї держави // Дзеркало тижня. 2003. – 23 серпня.

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
УКРАЇНОЗНАВСТВО

Випуск 15

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Підписано до друку 15.09.11. Формат 60x84^{1/8}. Вид. № Фл 6. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 300. Ум. друк. арк. 10,0. Обл.-вид. арк. 6,7. Зам. № 211-5782

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"

01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; (38044) 239 31 58; факс (38044) 239 31 28

e-mail: vpc_div.chief@univ.kiev.ua

[http: vpc.univ.kiev.ua](http://vpc.univ.kiev.ua)